

1490
Pozsonyi Zoltán:

ÁRPÁDKOR

ÉS
KELL

Szeged · mcmxxxv ·

VB 30746

1490

BEVEZETÉS

ÁRPÁDKOR ÉS KELET

VÁZLATOS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ELŐKÉSZÍTÉS
ÁRPÁDKORI MŰVÉSZETÜNK KELETI HATÁSAINAK VIZSGÁLATÁHOZ.

ÍRTA:

POZSONYI ZOLTÁN

Lt. 2693

Nagyp.

Dr. Tottamonti Béla
egy. m. tanár úrnak
Tisztelettel

Pozsonyi István

SZEGED,

1935.

ÁRPÁDKOR
KELET

Sz 1/91: B 310746

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Történelmi Intézetének Könyvtára
Lelt. napló: *1991. V.*
01 csoport: *1991.* szám.

JATE Egyetemi Könyvtár

J910000757

BEVEZETÉS

Az árpádkori magyar művészet problémáinak vizsgálata újra és újra felbukkanó szükséglete műtörténetírásunknak.

A mult század irodalmával szemben, amely túlzottan alkalmazta az esztétikai irányelveket, a legújabb műtörténetírásban mindinkább érvényre jutnak a történelmi szempontok is. Ma már mind általánosabbá válik a törekvés arra, hogy minden hely és kor művészeti értékének megállapításánál a helyi és időbeli körülmények, a sajátos szellemi és anyagi adottságok is érvényre jussanak.

Ez az új felfogás ad ma újabb lendületet a magyar középkor vizsgálatának. A racionalista irány kedvelt témája, az u. n. »klasszikus« művészet mellett a mai idők műtörténete már sokkal nagyobb figyelmet szentel annak a »naív« középkornak, amelyet annak idején a romantikus idők kultiváltak nagy előszeretettel, de kevés tárgyilagossággal. Korunk középkor-szemlélete azonban már mentes a romantikusok rajongásától, mert hiszen azóta átmentünk a pozitív irány mélységeibe és részletekbe lehatoló kutatásain és túl vagyunk nagy anyageredményeinek a tanulságain. Amikor szakítunk a racionalisták merev esztétizálásával, ugyanakkor a nagy művész-egyéniségek és hatalmas műalkotások romantikus kultusza helyett a műtörténet tárgyát általánosítjuk, rendezzük, átértékeljük. Módszerében is összetett az újabb műtörténetírás: együtt alkalmazza az esztétikai, történelmi és természettudományi vizsgálat eszközeit, a megfelelő helyen és módon.¹

Ez az új irodalmi irányzat bizonyára az eddigieknél sokkal helyesebb értékelést biztosít a relative kisebb jelentőségű művészeti egységek eredményei számára és több lehetőséget nyújt szerves fejlődésük, egyéni vonásaik behatóbb vizsgálatára.

A mi magyarföldi művészetünk is ilyen kisebb jelentőségű terület a nagy európai művészetek keleti határán, az európaivá lett magyar kultúrélet reggelén: az Árpád-korban; s éppen azért, mert a nyugati népek irodalmában eddig vajmi kevés figyelemben részesült és gyakran helytelen beállításban szerepelt, talán joggal várhat valami jót az említett új művészettörténeti felfogástól. Az eddigi káros európai vélcetek megváltoztatását

BEVEZETÉS

elsősorban attól az igen örvendetes belső átalakulástól kell remélnünk, amelyet a magyar műtörténeti irodalom szellemében tapasztalhatunk újabb idők óta.

Ez az új irányalakulás logikus következménye műtörténet-írásunk eddigi fejlődésének. A mult század öröksége, amely egyrészt a nemzet nagyságáért lelkesedő romantikusaink, másrészt a nyugati mintákat alapul vevő rendszerezőinktől származik, nem felel már meg a mai követelményeknek. A kétségtelenül nagyértékű és akkor szükséges gyűjtögető és szintétikus munka elkerülhetetlen nagyvonalúsága és a felhasznált nyugati minták szellemének erős hatása könnyen beláthatóvá teszi azt az egyoldalúságot és azokat a hiányokat, amelyek többek között abban nyilatkoznak meg, hogy művészetünk egyéniségét, a nyugatiakétól eltérő sajátosságait nem emelik ki eléggé, vagy néha teljesen elhanyagolják. Ez az eljárás azonban érthető magyarázatot lel az akkori közszellem felfogásában. A millennium vezető gondolata lényegében a szabaddá lett s a nyugati nemzetekkel egyenrangúvá vált Magyarország nagy demonstrációja volt a Nyugat felé. Akik a magyarságot ki akarták zárni a nyugati népek közösségéből és kiadták a jelszót: »Magyarok, vissza Ázsiába!«, — azok ellen csakis ezeréves kultúránk asszimilálódásának, európaiasságának minél erőteljesebb bemutatásával lehetett védekeznünk. Csak természetes, hogy az ilyen törekvés nem kedvezhetett a nyugatiétól eltérő, sőt »ázsiai« sajátságok kidomborításának.

Ezt az erősen Nyugat felé tájékozódást a századforduló táján nálunk is tértfoglaló kozmopolita világnézet tette még túlzottabbá. Az egész világot végighódító nemzetietlen irányzatnak nemcsak a hívei, de még ellentétes gondolkodású kortársai közül is sokan parlagianak, provinciálisnak ítélték a magyar művészetet. A rideg pozitívista összehasonlító módszer alkalmazásával a gazdagabb nyugati analógiák vizsgálása a magyar mult leki-csinylésére vezetett. Sokan tehát teljes lelkiületükkel Nyugat felé fordultak, ott kerestek megoldandó tudományos és művészeti problémákat; a kisebb sikerrel kecsegtető hazai feladatokat ellenben nagyon elhanyagolták. Ez a negligencia oda vezetett, hogy az újabb generáció egy része már egyáltalán nem mert hinni a magyar művészet önálló értékeiben, sem annak önálló létében és hívatásában; tagadta és lebecsülte multját, jövőjét pedig csak úgy tudta elképzelni, ha az egybeolvad a nyugati művészet világegységével.

Ugyanekkor mintegy visszahatásképen, egy másik csoport színes nemzeti jelszavak hangoztatása mellett kivonult a hivatalos tudományosság berkeiből és délibábos keleti romantikájával mondvacsinált, üres dilettantizmusba merült.

MŰTÖRTÉNETÍRÁSUNK FEJLŐDÉSE

Így ért bennünket a Háború és Trianon.

Nemzetünk közvéleménye a végzetes események és súlyos csapások terhe alatt kínos kiábrándulást ért meg. Lángoló lelkesedése a világegység gondolatáért erősen lelohadt, a nyugati kultúra ideáljainak érvényesülésében keserűen csalódott, régi bálványának lenyűgöző hatásával szemben öntudatra ébredt és vele szembefordult.

Mai generációnk a rajtunk esett igazságtalanság fejében elégtételt követel. Nemcsak politikai és tudományos téren kívánja meg a Nyugat kultúrájáért hozott áldozataink elismerését, hanem a művészetben is rá akar mutatni a magyarság különleges kulturális szerepére, amellyel a nyugati művelődés történetében mindenkor fontos tényező volt. Tiltakozik az ellen, hogy a Nyugat a mi művelődésünket csak függvénynek tekintse, amelynek kialakításában csupán a nyugati import-kultúrának volt lényeges szerepe.

Nemzeti kultúránk történelmi érdemeinek bizonyítását és értékeinek kifejezését megköveteli másrésről még a szomszédos területeken végbement átalakulás is. A régi államegység felbomlása után új alakulatok keletkeztek, amelyek vezető népfajaik népi nacionalizmusát kívánják uralmuk tengelyévé tenni.

Az eddigi »Egyház és Állam« szempontjából történt értékeléssel szemben a népi és nemzeti irányelvek kerültek előtérbe, mert »kitünt, hogy a föld, a lakosság és a kultúra az állam hatalmas boltozatú építménye alatt szorosan összefonódó életet élt«. ² Ennek a ténynek a következményeit nekünk is le kell vonnunk, akkor, amikor a régi állam-építmény romanyagából kidiferenciálódott lakosság az új alakulatok számára minél többet igyekszik magának biztosítani, kisajátítani.

A mi műtörténetírásunknak is elsőrendű feladata az új szempontok alapján új vizsgálat alá venni művészetünk történetét, hogy a kulturális téren is rovasunkra szokássá vált elcsatolások ellen védekezhessünk. Ma már az átértékelésnek nincsenek sem belső, sem külső akadályai, s így szerencsés kézzel nyulhatunk az eddig megoldatlan problémákhoz. Eltompult bennünk az elfogultság a nyugati kultúra mindenhatóságával szemben, de lehiggadt már az a romantikus lelkesedés is, amely még nemrégén uralkodó hatalmasságokkal látta magát szemben. Most ez a régi keletű népies nemzeti irány is tudományos szilárdságu alapokra helyezkedhetik át és modern irányelvek szerint dolgozhat.

Annak ellenére azonban, hogy legújabbán lényeges előrehaladás tapasztalható a régi szemléletek átértékelése terén, a letűnt irányeszmék bizonyos mértékben még mindig befolyásolják a kutatók ítéleteit. A nyugati eredetű hatalmi tényezők nagy

BEVEZETÉS

történelmi szerepe s az ezekkel szemben támadt ellenhatás tárgylagosságának hiánya még mindig jelentkezik. Az állam, az egyház és más tényezők révén Nyugat kultúrájához kapcsolódó életünk még ma sem teszi teljesen lehetővé a magyar föld valószínűs kultúrszerepének független, tárgyilagos megvizsgálását.

Kutatóink még mindig nem figyelnek eléggé »arra a különös fontosságra, amelyet hazánk területe, mint a keleti és nyugati művelődésnek közvetítő állomása, ősidők óta állandóan elfoglal«. ³ Pedig »az a közvetítő hatás, amelyet hazánk a nyugati művelődésnek Kelet felé, a keletinek pedig Nyugat felé átadása tekintetében mindenkor betöltött, egyike volt a legáldásosabb feladatoknak az emberi művelődés szolgálatában«. ⁴ E tények elhanyagolása különösen a Keletről jövő hatások vizsgálatának rovására történik. Különös, hogy amikor Nyugat befolyásának kaput nyitnak érdemes műtörténészeink, majdnem kivétel nélkül szinte »kinai falakat« képzelnek el a keleti hatások útjába. Mintha röviddel megtelepedésünk után, a nyugati kultúrához való kapcsolódásunkkal, a keresztény királyság megalapításával, minden keleti befolyás egy csapásra megszűnt volna; a Kelet kulturális és művészeti hagyományai bent nyomtalanul kipusztultak, a kívülről jövők pedig teljességgel megtörttek volna Magyarország határán.

Általában vizsgálóink nem hajlandók elismerni azt, hogy Kelet művészete is hozzájárult a magyar föld művészetének kialakulásához.

Nemcsak az itt talált, jórészt keleti kultúrájú néptöredékek hatását mellőzik teljesen, de elvetik magának a közvetlenül Keletről idekerült magyarságnak a jelentőségét is. Véleményük szerint az ősi kultúrának pusztulása után is legfőbb csak romboló hatása nyilvánul meg, amennyiben »a nyugati kapcsolatok megerősödésével a mondák és mesék világába merül, meghagyva átkos örökségül a vérmérsékletet, mely úgy a keresztény kultúra teljes elsajátítására, mint a sokat tanult hellén kultúra világnézetének teljes megértésére képtelenné tette a magyart«. (Fettich.)

A magyar faji kultúra konstruktív beolvasztó képességének tagadásával szemben egy másik előkelő vélemény (Gerevich) elismeri ugyan, hogy művészettörténetünk egyik fontos szerepe éppen a különböző néptörzsek művészetének egybeolvasztásában keresendő, de Kelet hatását a kárpát-völgyi magyar művészet kialakulására teljesen mellőzi. A nyugatétől eltérő jelenségek magyarozatát a két nyugati csoport: a latin és a germán (klaszszikus és barbár) elemek összeegyeztetésében látja. Magyarországnak Kelet és Nyugat közti közvetítő szerepéről csak a nyugati művészetnek Kelet felé való terjesztését hajlandó elismerni;

amiből az következne, hogy a művészetünkben található, határozottan keleti jellegű vonások a nyugati művészet közvetítésével jutottak el hozzánk. Részben még legújabb műtörténeti összefoglalásaink is (Péter, Gál), de különösen a régebbiek általában ilyen indokolással tagadják a népvándorlás korának s az ősi magyar művészetnek érvényesülését a középkorban. De ugyanígy vélekednek a szomszédos keleti kultúrkörök: a bizánci és más keleti művészetek befolyásáról is, amelyeknek észlelhető nyomait szintén Itália, Németország vagy Franciaország közvetítő szerepével magyarázzák.

Egyesek megengedik ugyan, hogy az Árpád-korban Keletről iparművészeti cikkek közvetlenül is jöhettek át hozzánk, sőt hogy működhetek művészek is, — de csak igen elvétve. Ennek oka — szerintük — a magyar lélek idegenkedése volt Kelettel szemben. Magyarország már léte kezdetén Nyugattal lépett legbensőbb kapcsolatba; a megmerevedett bizánci művészet nem volt hatással a magyarságra az élénk változatosságu nyugati művészettel szemben. (Ipolyi.) Mások a pszichológiai okok mellett politikai okokkal igyekeznek érthetővé tenni a bizánci hatás hiányát és ezt a nyugati kapcsolatok intenzív jelenlétéből következtetik. (Békefi.) Némelyek vallási okokkal igyekeznek magyarázatot adni. A magyar és a görög egyházak közé, — úgy vélik — »ledönthetetlen válaszfalakat« vont a kétféle vallás belső ellentéte. Az intranzigens római katolicizmus nem fogadhatta be a másik rítusu kereszténység művészetét, mert minél közelebb állnak egymáshoz elvben az ellenfelek, annál féltékenyebbek és annál jobban gyűlölik egymást. (Ballagi.)

A keleti hatások érvényesülésének tagadói tehát művelődéstörténeti érvekkel támasztják alá következtetéseiket, amennyiben az ősi művelődés pusztulásában, a magyar és a keleti szellem idegenségében, politikai és gazdasági elzárkózásban, vagy vallási fanatizmusban találják meg a magyarázatát annak az elterjedt közhitnek, hogy a magyar művészet történetében hiányzik minden közvetlen keleti befolyás.

Ez a még ma is uralkodó felfogás annál érthetlenebb, mert hiszen művelődésünk történetében mindenfelé kétségtelen nyomait látjuk a keleti szellem hatásának s kell, hogy ez a közvetlen hatás művészetünk történetében is kimutatható legyen. (Posta, Buday, Divald.) Ha tehát meg akarjuk találni azokat a keleti befolyásokat, amelyek résztvettek művészetünk egyéniségének kifejlődésében, akkor részletes vizsgálat alá kell vennünk és össze kell gyűjtenünk kultúránk históriájának minden téren tapasztalható keleti elemeit, amelyek egyrészt a magyar föld örökségéből származnak, másrészt a magyarság ősi művelődéséből maradtak fenn, vagy pedig a bevándorolt népek és a szomszédos országok kultúrájából honosodtak meg.

BEVEZETÉS

Csak ezeknek az elszórt adatoknak szintetikus szemlélete elevenítheti meg azt a szellemet, amely Árpád-kori művészetünknek is egyik megtermékenyítője volt, csak ez adhat egységes képet arról a keleti kultúr-áramlatról, amely árpádkori művelődésünkben s ennek egyik ágában: a művészetben is érvényesült.

Tanulmányunknak az lesz a célja, hogy ilyen szempontból elevenítse meg az Árpádok korát.

*

Művelődéstörténet és művészettörténet szorosan kapcsolódnak. A társadalomban uralkodó eszme-áramlatok kiütköznek a művelődés minden terén, — így a művészetben is.

Árpád-kori művészetünkben sok keleti vonás fedezhető föl; ezeknek eredetét, idejutásuk útját, történeti értékét és a művészet egészére ható jelentőségét a leletek elszigetelt szemlélete sohasem adhatja meg. A természettudományok módszereiből átvett műtörténeti empirikus indukció, amely csupán a források »betűjéből« és a külföldi analógiákkal való lélektelen összevetésből következtet: súlyos tévedésekre vezet.

Két adat rokonsága nem mindig jelenti az átvételt, hanem az esetleg közös — eddig ismeretlen — forrást; a lelőhely nem mindig jelenti az eredő helyet, — és így tovább. A helyes művészettörténeti kutatómunka föltétlenül megkívánja a művelődéstörténeti eredmények fölhasználását. Ahogy a kultúrhistoria teljességéhez hozzátartozik a műtörténet is: úgy az önállóan művelt művészettörténetnek is beleilleszhetőnek kell lennie a művelődéstörténet kereteibe. A műtörténetnek azonban nem kizárólagos célja a történelem megállapításaihoz igazodni és az eddigi eredményeket csupán alátámasztani; de viszont az sem engedhető meg, hogy valaki minden más művelődési ág kikapcsolásával művészettörténeti alapon írjon történelmet.

A műtörténet önállóan dolgozik; de szükség szerint felhasználja a művelődéstörténet adatait is, hogy viszont termékenyen hozzájárulhasson a történelem problémáinak megoldásához. Kell tehát, hogy a műtörténet bizonyos irányú vizsgálódásai számára megfelelő formában készen álljanak a kérdéses korra vonatkozó kultúrtörténeti kutatások eredményei.

Az Árpád-kori művészet keleti hatásainak leendő feldolgozása céljára ilyen közvetlenül felhasználható művelődéstörténeti alapot akarunk dolgozatunkban lerakni.

*

Történetírásunk új metodikája, amely új utakat jelöl ki kutatásaink számára, azt tanítja, hogy valamely kor jelenségeiből ki kell válogatnunk az eszmevilágára jellemzőket s ezek jól

CÉLKITŰZÉS, RENDSZER ÉS MÓDSZER

áttekinthető egységbe-foglalásával kell kerek, kifejező képet alkotnunk az olvasó számára.⁵

Az Árpád-kor vezető eszméje kétségtelenül a nyugati kereszténység és a királyság gondolata. Azonban számolnunk kell azzal, hogy minden időben, — tehát az Árpád-korban is — több, sokszor ellentétes ideológia küzd egymással, amelyeknek jelentősége nem ér ugyan föl a vezető eszméével, de amelyek az egész fejlődés képének egysége szempontjából nélkülözhetetlen mozaikszemek. Ilyen másodrendű, de fontos alkotórész a keleti kultúrhatás érvényesülése is, amelynek felkutatása csak úgy sikerülhet, ha szakítunk a már régebbi történetírásunkban is érvényesülő »szellemtörténeti« elvvel, amely — az uralkodó korszak javára — hajlandó bizonyos szempontok kihangsúlyozásával, a szelekció tárgyi alkalmazásával, az elgondolását támogató adatoknak előnyt nyújtani. Ha egy-egy korra nézve nemcsak a vezető szellemiség alapján foglaljuk szintézisbe a múlt emlékeit, hanem ha megkeressük a felső rétegek alá takart ellentétes szellem érvényesülésének módjait is: akkor a lehető legkülönbözőbb szempontok szerint való feldolgozások összecyegyztetésével ki-egyenlíthetjük a szellemtörténeti módszer gyengéjét, amely nézőpontjának egyoldalúságából ered.

Dolgozatunkban a keleti szellemiség érvényesülését fogjuk keresni az Árpád-kori művelődés történetének minden ágazatában.

*

A magyar művelődés fejlődési folyamatának egy kiragadott szakaszáról lévén szó: mindenekelőtt bele kell illeszkednünk a történelem folyásának medrébe. A vizsgálandó kor-rész alsó és felső határvegeit nem állapíthatjuk meg élesen. Kezdetének megjelölésére elfogadhatjuk annak a meghatározásnak a tartalmát, amely a magyar történelmi kor és az őskor határvonalát a magyar eredetű források fölfakadásából származtatja, — attól az időtől kezdve, amikor a magyarság öntudatosá vált európaiasága magának a nemzet fiainak keze által, írt, vagy tárgyi emlék útján először nyilatkozik meg.⁶ Ez az elhatárolás a »történelmi kor«-ból, középkori történetünkől — és a néma emlékek hasonló elbírálása alapján műtörténetünk árpád-kori anyagából is, kirekeszti mindazokat a tüneteket, amelyek a mai hazában megtelepedett magyarság művelődésében még tisztán a keleti élet végső kicsengéseiként tekinthetők, s amelyekkel szemben még a nyugati kultúrkör befolyása egyáltalában nem érvényesült. Vizsgálódásunk tehát éppen abban a — közelebről meg nem határozható — határzónában kezdődik, ahol a keleti hagyományok érintkezésbe jutva a nyugati tényezőkkel, kezdik már megfesteni a keleti vonások töretlen színeit és elmosni határozott

BEVEZETES

körvonalait. A szóbanforgó kor vége ugyanilyen módon egy új nyugati dinasztia trónrajutásával jelentkezik és a keleti elemek fokozott visszaszorításában nyilatkozik meg.

*

Korszemléletünk mindvégig arra a kettősségre van beállítva, amelynek választóvonala hazánk területén fut keresztül, s amelynek létét és megnyilvánulásait minden időben természeti törvényként határozta meg a földrajzi helyzet. Ez a törvényszerűség nemcsak az Árpád-korban érvényesült, hanem azelőtt és azóta is mindig megnyilatkozik.

Dolgozatunk első fejezete hazánk földjének ezt a honfoglalás előtti történeti szerepét mutatja be, amely természeti adottságaiból kifolyóan a Kelet és Nyugat fogalmában kifejeződő földrajzi, szellemi és történelmi kettősség elválasztásában, illetőleg összeköttetésében mutatkozik. Másrészt jelezni akarja azt, hogy a vizsgálatul kitűzött kor keleti kultúrhatásai milyen előzmények alapján tárgyalhatók; vázolja az ezekben résztvevő elemek lényegét és kialakulását.

A forrásanyag analízise és kiválasztása alapján az összes vezető kultúrtényezők szerint való csoportos szintézis az előzőekben nyert irányelvek és szempontok betartásával a második részben történik meg.⁷

A harmadik fejezet hivatva lesz összefoglalni azokat a részleteredményeket, amelyek a kultúrális élet minden terén, — hol a felszín alatt, hol pedig nyílt küzdelemben, — igazolják Kelet befolyásának érvényesülését az Árpád-kor folyamán, ami arra jogosít fel, hogy ezek útmutatása alapján művészetünk történetében is megkeressük hatásának nyomait. Evégből a hagyományos belső erők, a külső hatalmi tényezők és a mozgásból származó hatások hármass csoportjába foglalva, mintegy programot akar nyújtani egy ilyen szempontból végrehajtandó műtörténeti vizsgálat céljára.⁸

JEGYZETEK

¹ Gerevich: Művészettörténet. (Hóman: A magyar történetírás új útjai. Bpest, 1932. 92. s köv. l.)

² Málpusz: A népiség története (Hóman id. m. 238. l.)

³ Posta: A moszlim művészet hatásának példái Erdélyben. Kolozsvár, 1914. 3. l. V.ö. Budapest: Magyar föladat.. Széphalom. Szeged, 1932. 7—12. sz.

⁴ Posta id. m. 45. l.

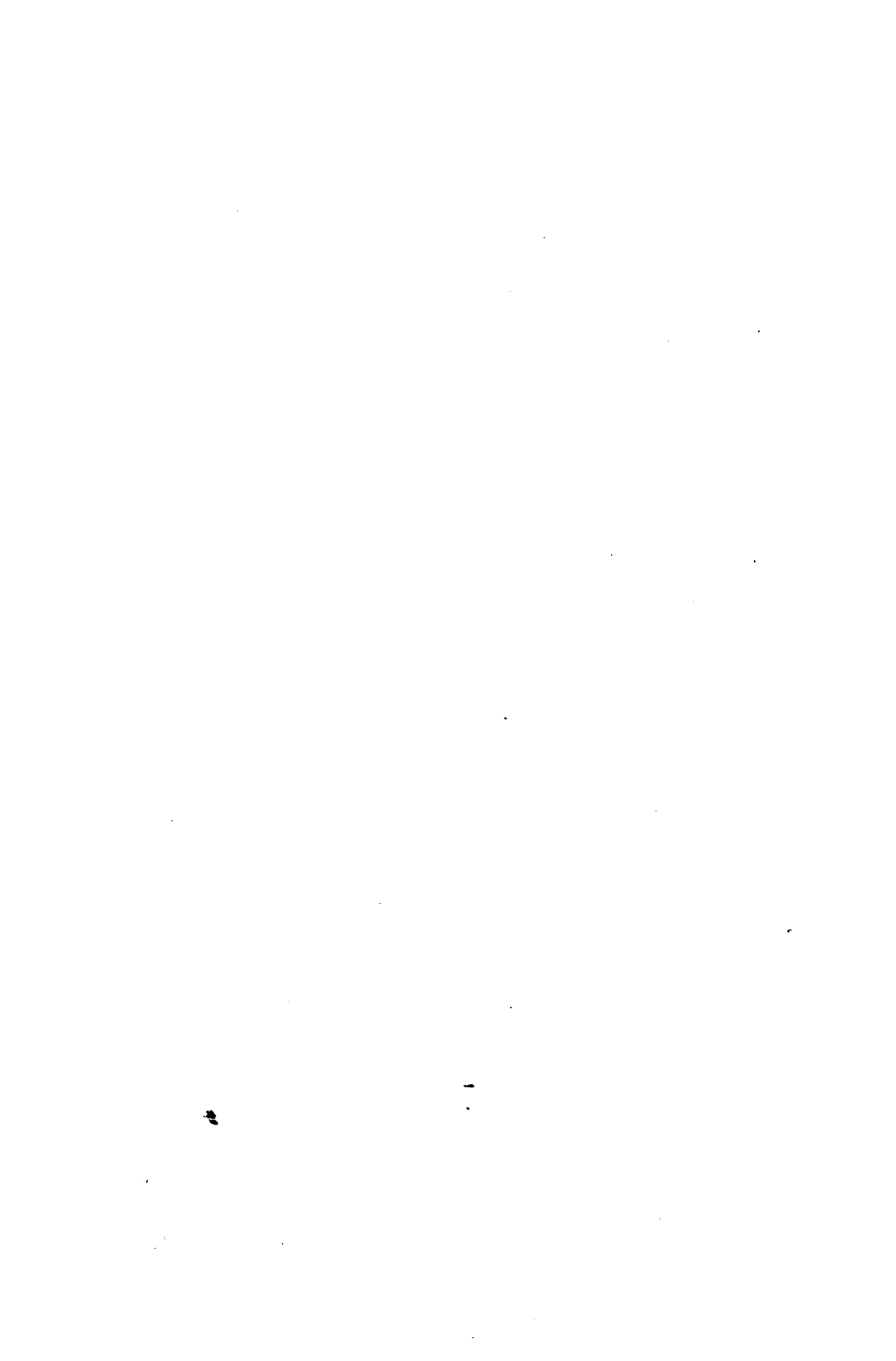
⁵ Hóman id. m. 47. s köv. l.

⁶ Ligeti: A magyarság keleti kapcsolatai. Minerva, 1932. 64. s köv. l.

JEGYZETEK

⁷ Adataink szétszórtsága és sokfélesége miatt az anyag időrend szerint összefoglalt részletes tárgyalása nagy szerkesztési nehézségekbe ütközött volna. A feldolgozás munkájában nagy segítség volt *Erdélyi* művelődéstörténeti ágak szerint megkonstruált rendszere (Árpádkor. Budapest, 1922. Magyar művelődéstörténet. I. és II. k. Kolozsvár, 1919.). A mi esetünkben szinte önként kínálkozott az ilyen elgondolású rendszerezés alkalmazása. A fejezetek beosztása az anyag különlegességének megfelelően bizonyos átcsoportosítást kívánt meg, de lényegében követi Erdélyi logikai felépítését.

⁸ Ezt a külső és belső hatóerők szerinti tárgyalást *Strzygowski* ajánlja. Anyagunk természete, műtörténeti feldolgozásra való alkalmazandósága indokoltá teszi, hogy ezt a módszert hátrányos oldalainak teljes tudatában átvegyük és művelődéstörténeti anyagunkat ennek alapján rendezzük az előbbieken kulturális csoportozatok szerint részletezett részeredmények összefoglalásánál. Az olvasó majd könnyen megállapíthatja, hogy a két rendszer között egészen meglepő belső tartalmi és külső alaki rokonság van. Együttes alkalmazásukat — az elsőnek részletező, a másodikkal összefoglaló szerepet osztva — ez a logikai megfelelés teszi kézenfekvően természetessé.

ELŐZMÉNYEK

Annak ellenére, hogy egész Eurázia őskori kultúrájában bizonyos »világműveltségről« beszélhetünk, már akkor megállapíthatunk egy egységes keleti területet, amelyhez mai hazánk földje is szervesen hozzákapcsolódott. Ezt az első ismert kettéválást az okozta, hogy amíg a nyugatra eső rész a régi kultúrnívón maradt és bizonyos mértékig elszigetelődött, a keleti területen gyorsabb ütemben folytatódott az emberi művelődés továbbfejlődése.

Ázsiának, a keleti kultúra bölcsőjének sem földrajzilag, sem néprajzilag nem egységes területét a középhegység vonulata északi és déli részre osztja, amelyek mindegyikén más és más jellegű művelődés alakult ki. Amíg az északi vidék megmaradt apró használati tárgyakon művészkedő nomádnak, addig a déli övben helyhez kötött, nagy kultúrájú politikai és egyházi hatalmak keletkeztek, amelyek nagyméretű alkotásokat hoztak létre. A további fejlődést azután a két ellentétes kultúrpólusnak egymásra hatása tette lehetővé. Annak ellenére ugyanis, hogy mindkét terület önálló kultúrát termelt ki, az érintkezés mégis vegyülésre, keveredésre vezetett. A mozgás iránya észak-déli, főútja a Szibériát Ázsia sivatagjain és Arábián át Afrikával összekötő harántút. Ezen az úton találkoznak össze a mellékutak vonulatai is. Ilyen fontos csomópontok: a választóhegység keleti végén a Tárím medence, nyugati végén pedig a Földközi-tenger keleti partja.

A keleti hatások további útja innen Középeurópa felé kettéválik: *egyrészt* a Földközi-tenger északi partján, *másrészt* a Fekete-tenger északi partvidékén halad át. Itt, a keleti mozgalmak gyűjtőmedencéje a délorosz steppe, végső állomása pedig a *Kárpátok völgye* volt, ahová a Földközi-tenger útján elhatoló befolyások is eljutottak dél felől. Tehát mindkét keleti irányból jövő hatás-féleség *végső* összetalálkozása és egyben összeolvadása a nyugatiakkal a Duna—Tisza völgyében jött létre. Amint látjuk, a keletről egyre inkább nyugat felé törekvő déli és északi zónából származó kultúrjavarak — amellet, hogy közös ősi forrásból eredtek, — őshazájukban és még ideérkezésük útján is többszörös érintkezésen, keveredésen mentek át, tehát bizonyos

ELŐZMÉNYEK

szempontból Nyugat kultúrájával szemben közös nevezőre hozhatók.

Ha a kétfelől áramló keleti hatások közül a déli ág Nyugattal szemben megállapítható ellentéteinek gyökeréig akarunk lehatolni, akkor meg kell látnunk, hogy azok egészen Nagy Sándor hellénisztikus birodalmáig nyúlnak vissza. A nagy uralkodó célja az ősi keleti kultúrák egyesítése, szellemi közösség megteremtése volt. Hatalmi intézkedései a sokféle elem csodálatos szinkretizmusára vezettek, ennek nyomán szellemi téren *önálló fejlődés* indult meg, amely a birodalom szétbomlása után is folytatódott. A hellénisztikus kultúra expanzív ereje soká fennmaradt és keleten eljutott Indiáig, Kináig, nyugaton pedig a Földközi-tenger partjaira. Vallási téren a király istenítésével tökéletes kifejlődésre jut az antropomorfizmus, amely viszont váltságvallások alapjává lesz. A hellénisztikus világ ily vallásfilozófiai átalakulása előkészítette a *kereszténység* útját, amely innen keletre hatolva, az ősi keleti kultúrákkal keveredve, a kompromisszumos vallásformák egész sorát hozta létre s új világvallások alakulásának is lendületet adott; Nyugat felé hatolva pedig meghódította a Római Birodalmat.

Ugyanez történt a kultúra minden ágával párhuzamosan a művészetek terén is. A kereszténység művészete is átvette a keleten uralkodó formákat: szerkezeteket, tételrendezéseket, ornamentikát, s azt a változott szükségleteknek megfelelően alakította. A keresztény vallási kultusszal együtt a művészet új elemei is már »készen« jutottak el nyugatra, amely csak felfevője volt ennek a keleti kultúrának, kialakításában azonban még nem vett részt.

A keleti és nyugati *keresztény* világ ellentétei ebben a kettős szerepben: egyrészt Kelet tradíciókkal terhelt tevékenységében, másrészt Nyugat előzményeket nélkülöző, jórészt formális kultúra-átvételében keresendők.

A hellénisztikus műveltségből a keleti keresztény lélek misztikus, filozófáló hajlamokat örökölt, azért kultuszt üző s telítve van hosszú évezredek által kitermelt vallási és istentiszteleti formák hagyományaival. Vallási élete már századok óta közvetlen és egyéni, ennél fogva a kereszténységben is minden vallásos megnyilatkozást az egyén istentiszteletének külső alakjához köti. Vallásfilozófiája is a körül forog, hogy a hódolat milyen mértékével tartozik az egyén az Istenség személyei és a vallási élet más személyiségeivel szemben.

Ezekhez a finom megkülönböztetésekhez és formulákhoz erősen ragaszkodik, változtatást nem igen enged meg rajtuk, mert hiszen a kultuszt a vallás lényegének tekinti.

A nyugati szellem ezzel szemben elsősorban átvevő, aktivitásra van berendezve. Nem kötik az évezredek tradíciók; első-

KELET ÉS NYUGAT KETTEVALASA DÉLEN

rendü feladatának nem a töprengést, a magábamélyedést tekinti, hanem használható eszmék kisajátításával az élet lüktető mechanizmusát akarja megszervezni, biztosítani, fejleszteni, egy szóval a kultúra kitermelt eredményeiből civilizációt teremteni.

A kettős lelkiiség földrajzi elhelyezkedése a Római Birodalom s vele együtt a kereszténység kettéválását eredményezte.

A formális szakadás »Új-Róma« alapításával indul meg, ahol Nagy Konstantin új székvárosával mintegy kelet felé siet, hogy a keresztény államvallásban új alapot találjon a roskadozó birodalom számára. A »keresztény« Konstantinápoly mint új világbirodalmi székhely, riválisa lesz a »pogány« Rómának, de csak 381-ben sikerül kivívnia az ősi patriarchatusi székhelyek (Jeruzsálem, Antiochia, Alexandria) előtt — de Róma után — az elsőséget. Egyházi központjának ősi alapítása híján azon a címen igényel magasabb rangot, hogy új politikai alakulás középontjává lett. A keleti felfogás, éppen evolucionális kialakulásának lényegénél fogva megérti a szerves, egyéni fejlődést, autonóm alakulást, nemzeti vagy faji csoportok további szabad képződését; a fejlődés alapján való egyházi rangemelkedést tehát természetesnek találja. Róma azonban az átvett organizáció törvényszerűségének mechanikus alkalmazásával a szervezett egység elve alapján nem ismer el nemzeti egyházakat, azt hangoztatja, hogy a politikai változások, népi, nemzeti átalakulások nem függenek össze az egyház szervezésének ügyével. Sem országhatárok, sem pedig etnográfiai választóvonalak nem lehetnek feldarabolói az egyházi kerületeknek, amelyek egy-egy központ térítő-tevékenysége révén keletkeztek.

Az új patriarchátus területi kialakulásával járó terjeszkedés miatt az ütközőpont Róma és Konstantinápoly között Illyricum volt, amelyet Theodoziosz felosztása kettévágott s a nyugati birodalomnak csak Pannóniát és Dalmáciát hagyta meg. A konstantinápolyi pátriárka az új politikai helyzetre hivatkozva, ki akarta terjeszteni apostoli hatóságát Illyricum keleti részére is, sőt miután Valentiniánus az egész Illyricumot a *keleti* császársághoz csatolta, Pannóniára és Dalmáciára is. Így kapcsolódik bele mint ütközőpont hazánk területe a *keresztény* Kelet és Nyugat küzdelmébe, amelynek későbbi hullámai az árpádkori Magyarország sorsára is kihatnak. A hosszú vitát egyidőre a hunok betörése és a 451-iki chalcedoni zsinat döntötte el. Róma a nyugati tengerpartot és Pannóniát, Bizánc »a hunok által megszállt területeket« kapta Thráciával. Ez a felosztás jelzi a két kultúrkör alakulását a népvándorlás megindulásakor.

Hazánk területének kultúrájára mindenkor hatással volt a határán meghonosodott keleti keresztény kultúra. Ez a kultúra a népvándorlás megindulása előtt, de alatta és utána is nagy

fejlődést ért el. Amíg ugyanis nyugaton a római műveltség hanyatlásnak indul s a barbár betörések miatt egyre inkább pusztul, addig Kelet nagy szívóssággal védi magát a katonai hatalom fegyvereivel épen úgy, mint a kultúra kifinomodott eszközeivel.

Justinianus keletrómai császár idejében, amikor a keleti keresztény kultúra egyidőre még a Balkánt is visszaszerzi, fénykorát éli a teljesen kialakult bizánci művészet is. A császár az elpusztult Syrmiumból áthelyezi Illyricum egyik székhelyét s vele együtt az érsekségét is Justiniana Primába (Scupi = Skopje?), amelyet ő épít ki nagyvárossá.

Az a művészet, amely ez időben hazánk szomszédságába így eljutva virágzott, lényeges részében a Földközi-tenger keleti partvidékén, római alapokon, a mazdaista, görög — buddhista és sémita körben keletkezett. Itt egyénivé alakulva már készen húzódott Nyugat felé és először az új hatás befogadására szomjasabb talajú, távolabbi Itáliában vert gyökeret. A 350—600. közötti időben azonban már semmi újat nem termel a római talaj, annál inkább átmegey a vezetőszerrep Bizánca. A IV. századtól kezdve felszív minden keleti hatást, amelyet a keleti művészetek kisugárzásai a Földközi-tenger partvidékén sűrítettek össze: Örmeny közvetítéssel ó-orientális, a mezopotámiai városok révén mazdaista és buddhista hatások, a Fekete-tenger felől pedig a különböző vándornépek révén belsőázsiai elemek futottak össze a bizánci művészetben.

Ezek a keleti hatások mindinkább erősödnek. Justinianus korának művészete még megőrzött bizonyos pszeudo-antik vonásokat, de utódai alatt az antik elemek már majdnem teljesen kiszorulnak. A keleti keresztény művészetnek ez az elhajlása a nyugati természetábrázoló felfogástól a jelképes Kelet felé teszi főként lehetővé, hogy »Kelet« művészetéhez csatoljuk és belevonjuk a keleti művészet egységes jellemzésébe.

Ez az egység, amely a déli rész kultúráját és művészetét az északival közös nevezőre hozza, az ősi tradíciókhoz való ragaszkodás. A kultúrális, főként vallási téren említett keleti maradás, mozdulatlanság, a művészetben az ősrégi jelképekhez, ábrázolásmódokhoz való ragaszkodásban nyilatkozik meg.

Amíg a nyugati egyházban a nyugati ember természetábrázoló felfogása érvényesült, addig a keleti kereszténység művészete szellemi kapcsolatban maradt egész Kelet művészetével, amely nem igyekszik a valóság látszatát kelteni, hanem mindig szimbolikus ábrázolásra törekszik, akár a természet, akár az alak ábrázolásánál. A keleti ikon épen olyan jelkép marad, mint a többi keleti nép vallási jelképei.

Ha ilyen alapon keressük egész Eurázia művészeti egységét,

KELETI NOMAD KULTÚRA

kitűnik, hogy az *északi* részen nem annyira a földrajzi fekvés, mint inkább ez az egységes világfelfogás és művészet jelzi »Kelet« kiterjedését. A »nyugati« barbárokat, kelta, thrák népeket, ilyen alapon addig még szintén »Kelet«-hez számíthatjuk, amíg a Római Birodalom hatalmát ki nem terjeszti rájuk. Ilyen értelemben »Kelet« a népvándorlás megindulása előtt már a Duna—Rajna vonaláig szorul vissza, a magyar honfoglalás idején pedig hazánkig. Ezt a visszaszorulást új mozgalmak idézik elő.

Az ősművészet tradícióihoz kapcsolt »nyugati barbár« művészet és a dél felől hozott keleti keresztény művészet mellett ugyanis most a népvándorlás korával erőteljes formában egy új keleti áramlat tűnik fel Európában, amely a fentebb leírt északi útvonalon közvetlenül, az ősi »világműveltség« hagyományaihoz képest fejlettebb formában hozta el nyugatra Kelet kultúráját.

Ez a kultúra Közép-Ázsiában alakult ki és nem volt egységes. A bevándorló különféle fajú népek közös jellemzője a nomád életmód. Közülök a minket legjobban érdeklő lovas népeket az állandó vándorlás szélesen átfogó, rendszerető és rendtartó természetűvé nevelte, amely elkülönödést nem tűr meg, de a különféle kultúrák iránt megértő, türelmes, s ámbár igyekszik azokat minél szélesebb körben hatalma alá hajtani, de ezt anélkül teszi, hogy egyéniségüket bántaná és kultúráját rájuk erőltetné. Ehelyett inkább a magáéba olvasztja a különféle elemeket, tehát egyenesen hivatása van ott, ahol különböző kultúrköröket kell egyesíteni. Óshazájuk földrajzilag sem egységes területén a művelődés a legkülönbözőbb hatások alatt fejlődött már a legrégebb idők óta, az egybeolvasztó képesség kifejlesztésére az őstalaj tehát valóban jó alkalmat adott.

Ezen a területen találkozott és olvadt egybe az iráni, az indiai és a kínai kultúra az autochton török-mongol nomád-kultúrával.

Az iráni kultúra eljut egészen Észak-Mongóliáig és Nyugat-Kináig a vándornépek közvetítésével.

Figyelemmel kísérhetjük azt az utat is, amelyen a buddhizmus vonult észak felé az iráni befolyástól áthatott művelődés szűrőjén át az indoszkíták közvetítésével egészen a kínai Turkesztánba. Az iráni mazdaizmus és a manicheizmus vonulatát a déli eredetű íraskultúra észak felé terjedése mutatja meg, amelyből a türk rovásírás, ennek későbbi formájából az ujgur írás fejlődött, amely alapja a későbbi vándornépek írástechnikájának.

Megfigyelhetjük, hogy a fentebb említett indoszkita buddhizmus hogyan táplálkozott Indiából, Középázsia másik nagy kultúrforrásából, amelynek oly nagy átformáló erejét mutatja az

ELŐZMÉNYEK

ázsiai manicheizmusnak a középtengeritől annyira elütő formája.

A kínai kultúrának már nem volt akkora hatása, inkább maga vett fel nyugati vonásokat ugyancsak a vándornépek közvetítésével.

Ebben a körben alakult ki a »hunn-fajta« műveltség, amelyre mint láttuk, mindhárom nagy keleti kultúrkör lényeges befolyást gyakorolt. E hatások összeolvastását azonban kétségtelenül sajátos, erre termett faji kultúrája végezte, amely főként államszervező, hódító hadi kultúrában nyilatkozik meg. Az ismert első megtestesítője ennek a műveltségnek a hiung-nu birodalom, amely heterogén népelemekből az aránylag csekélyszámú hunn-fajta vezetőnép szervezete alatt alkotta meg hatalmas nomád kultúregységét a Mennyei Birodalom határában. A folytonos mozgáson nyugvó labilis nagyhatalmi államalakulás és hadviselés mód összemérte erejét a stabilitás akkori keleti megtestesítőjével és ez a hunnok bukását eredményezte. Egyrésztük beolvadásra kényszerült, a nyugatiak pedig felkerekedtek, hogy Európába rontsanak és megmozdítsák Ázsia és Európa népeit.

Az u. n. népvándorlás, amely elárasztva Európát, megindítja az európai kultúra nagyarányú kibontakozását, a »középkor« kialakulását, nem az első népmozgalom, amely ezen az úton Középeurópába eljutott. Már a Kr. e. VI. századtól kezdve ismerjük azokat a népvándorlásokat, amelyekben újból és újból jelentkezik a Kárpát-völgynek kelethez kapcsolódó funkciója. Ezek a mozgalmak mind *itt érnek véget*. Figyelemreméltó, hogy a vándornépek közül a lovasnépek, először a szkíták, majd pedig a szarmata jazygok vándorlása ilyen a hunnok előtt; a különféle germán népek később is csak átvonulók. A magyarok végleges honalapítása előtt csak vele rokon népeknek: a hunnak, avarnak és bolgárnak sikerült bizonyos fokig állandó uralmat létesíteni a Duna—Tisza völgyében és a vele szomszédos Balkánon. Nem kétséges, hogy ez a siker egyrészt szervező képességükben, harcias, lovas nomádságukban, másrészt idegen és ellentétes kultúrákat áthidaló és egyéni műveltségükkel összeolvastó tehetségükben keresendő. Államfentartó tevékenységük sikere főképen az utóbbi képességük fejlettségével áll egyenes arányban és attól függött, hogy milyen mértékben tudtak alkalmazkodni a meghódítottak és szomszédok kultúrájához. Már az V. század elejétől kezdve tapasztalható a nyugatra vándorló keleti nomádok kultúrájában a déli kultúrkörök felé hajlás. Azzal párhuzamosan, hogy pl. a keresztény művészet ó-orientális, mazdaista, buddhista, majd barbár szkita elemeket szív fel, az északi vándornépek Perzsia, India, Kína és a hellénizmus hatása révén közelednek a keresztény művészet szelleméhez.

A hunnok művelődésében a felsorolt elemek mellé dunántúli

KELET ÉS NYUGAT KÜZDELME ÉSZAKON

és bizánci befolyások, római hagyományok is járultak, az avarok pedig egyrészt a germánok, főként a longobárdok nyugati germán műveltségének átvétele, másrészt a bizánci kultúra hatásának felszívása révén építettek hidat Kelet és Nyugat közé. Még inkább elmondható ez a magyarságról, amelynek ez irányú törekvése, mint látni fogjuk, teljes sikerre vezetett. A magyarságnak két nagy keleti elődje: az avar és a bolgár azonban nem tudott megküzdeni két szomszédjával, az első a Nyugat felemelkedő hatalmasságával, a második a Kelet hagyományos birodalmi erejével, amelyekkel szemben mindkét testvérnép pusztulása után a magyar művelődés egyszerre, kétfelől tudott helyt állani.

A nyugati birodalom, amely Avaria létét megsemmisítette és kiterjesztette hatalmát Pannóniára, a Nyugatrómai Birodalom felújításával helyreállította a nyugati művelődés folytonosságát, a római kereszténység egységesítő szelleme vezetésével. Nagy Károly birodalma szervezet és jogrend tekintetében Róma leszármazottjának tekinthető. A megújított római császárság a római püspököknek, mint a világ egyházi fejének Istentől származtatott hatalma közvetítésével szállt a frank császárra, amely tény persze közelről érinti a történelmi folytonosság szakadatlan fenntartójának, a keleti császárnak szuverénitását, az egész keresztény világ főhatalmára törő frank császárral szemben. Ez a két ellentétes világhatalmi törekvés a kelet-nyugati évszázados ellentétek talajára plántálva, csírája lesz újabb századok megújuló küzdelmeinek, amelyeknek ütköző területébe esik Magyarország és déli érdekköre is.

Amíg a keleti császárság a hagyományok megőrzője és a belső fejlődés hordozója, tehát szellemében »Kelet«, addig a frank birodalom átvevő, keleti eszméket, intézményeket kisajátító és ezek által jogrendet, kultúrát szervező tevékenysége alapján annak a »nyugati« szellemiségnek tipikus képviselője, amely nem magából termel, csak átültet, civilizál.

Nagy Károly idejében nyugat kultúrája romokban hever, amelynek feltámadása, csak külső beavatkozással, idegen energiák besugárzásával volt lehetséges. A császár kereste az összeköttetést a bizánci császárokkal, Harun kalifával, Saragossa, Huesca mór kormányzóival.

Az ezekkel kötött szövetségi viszony lehetővé tette a tudományok mellett a művészetek átültetését is Bizáncból, Szíriából és Spanyolországból Nyugatra.

Ezt az eklektikus kultúrát kellett meghonosítania a nyugati birodalomnak Pannónia meghódított földjén. Első feladata volt a szellemi közösség megteremtése a pogányság megtérítése révén. Ez nem is volt olyan könnyű. Az avar uralom alatt ugyanis teljesen megváltozott a két birodalom közé ékelődő terület etnográfia-

ELŐZMÉNYEK

fiai képe. Az egész gazdátlaná vált vidéket, sőt a keleti birodalom balkáni területeit is előzönlötte a déli kultúrától eddig még teljesen érintetlen szlávtság.

A térítés feladata nem egyforma munkát rótt a kereszténység két csoportjára. A nyugati egyház térítő taktikája ugyanis kezdettől fogva más volt, mint a keletié. A nyugati egyház az egység elvéből kiindulva, a latin liturgikus nyelv révén is monarchikus egységre törekedett. Ezzel ellentétben a görög szertartású keleti egyház már működése kezdetén nem zárkózott el attól, hogy az istentiszteletben különböző keleti nyelveken aktíve résztvevő nép nyelvgyakorlata által kialakult liturgikus egységekhez alkalmazkodjék. Így ismerte el a zsidó, kopt, szír és nyugaton magát a latin nyelvet. A nyugati egyház a latin nyelv mellett csak a görögöt tartotta egyházi használatra megengedhetőnek joghatósága területén, a keletiek megengedték a velük kapcsolatba lépett népek egyéniségéhez alkalmazkodva, a nemzeti liturgiák »demokratikus« kifejlődését és a kialakult helyzetet később szentesítették. Amíg a nyugati egyház megelégedett a keretek felállításával és a formális terjesztéssel, a lelkek átalakítását pedig az egyházon belül végezte el, addig a keleti egyház a formális keresztelés előtt hosszú előkészületet tartott s lélekben már keresztény hívőt vett csak fel az egyház tagjai sorába.

A keleti egyház nem is tehetett egyebet, mint azt, hogy a határa mentén elnyargaló népek megszelídítésére, lassú lelki átformálására törekedjék, mert hiszen a szomszédos területeken állandó egyházak alapításáról úgy sem lehetett szó; a népvándorlások áradata úgymint mindent újra és újra elsepert volna.

A szlávtság küszöbön álló megtérítésének szempontjából a kétféle felfogásnak döntő jelentősége volt. A szlávtság megtérítése ugyanis nemcsak »barbársága« miatt volt nehéz feladat, hanem faji tulajdonságai miatt is. Ez a népfaj szurokhoz hasonlítható, amely külső nyomásnak, hevítésnek könnyen enged ugyan, alaptulajdonságait azonban eközben is megtartja, magára hagyva pedig ismét visszanyeri eredeti szilárdságát. Erőszaknak nem áll ellent, tehát össze nem morzsolódhat, meg nem semmisülhet, de annál szívósabban ragaszkodik rejtett belső értékeihez: ősi szokásaihoz, nyelvéhez, egész sajátos kultúrájához. A keleti felfogás kétségtelenül közelebb állott a szláv faj lelkületéhez, amelyet a fajiságához, nyelvéhez való heroikusan szívós ragaszkodás jellemez. Innen magyarázható az, hogy a nyugati térítés, amely a salzburgi érsekség egyházi fősege alatt, német kolonizáció kíséretében akarta a térítést elvégezni, nem aratott nagy sikert és nem ért el állandó eredményeket.

A keleti egyháznak is nehézségei voltak a keleti szlávok

KELET ÉS NYUGAT HARCA PANNONIAÉRT

megtérítésében főleg azért, mert a balkáni bolgár birodalom útját állta a térítő tevékenységnek. Amikor azonban a bolgár fejedelmek befogadják a bizánci kultúrát udvarukba is, megindul a kereszténység térhódítása. A nyelvi nehézségek leküzdésére III. Mihály császár megbizsa Kirill és Method testvérpapokat a szlávnyelvű szentkönyvek elkészítésével. Görög, kopt, héber és örmény minták alapján el is készülnek a legfontosabb fordítások. A keleti szlávok térítésébe a nyugatiaké is belekapcsolódik, mert Method a morva birodalomban és Csehországban is munkálkodik Rasztiz morva fejedelem meghívására, aki a német befolyás kiszorítására szövetkezik a görög császárral. A Róma ellen irányuló bolgár—morva—szláv szövetség, amely Konstantinápoly irányításával vissza akarta szorítani a nyugati kereszténységet, hamar felbomlott a bolgárok és Bizánc ellentéte miatt. A görög hódítás veszedelme és a frank birodalom fenyegető közelsége Syrmiumnál, arra készítette a bolgár cárokat, hogy Rómához hajoljanak. Boris kérésére megjelennek a pápa legátusai királyi koronával. Konstantinápoly ezen felháborodik; Photius fellépésére kiújul a harc, amely a keleti és nyugati egyház határterülete körül még a hunn betörés idején a chalcedoni zsinattal jutott nyugvópontra. Az elkeseredett küzdelemnek az lett a vége, hogy a latin papok eltávoztak Bulgáriából, amelynek sikerült kivívnia a független nemzeti egyházi szervezetet különálló bolgár érsekséggel, Konstantinápoly fősége alatt. Róma így elvesztette Bulgáriát, de ugyanígy járt részben a horvátokkal és szerbekkel is, ahová szintén elterjedt a Method féle szláv liturgia s vele a keleti kultúra, művészet is.

Az északi szlávok országa azonban nem tud olyan kultúrális és egyházi egységet teremteni, mint a bolgároké. Method apostoli működésével szemben, amelyet a szláv kultúra érdekében nagy szenvedélyességgel fejtett ki, a német egyház indít küzdelmet; végül is a pápa visszavonja elődének a keleti határra tett ideiglenes engedményét és eltiltja a szláv nyelv liturgikus használatát. De a nyugati szlávok politikai vezetésére hívatott Szvatopluk maga is sírásója a keleti egyház szláv kultúr-törekvéseinek, a nyugati kultúrához hajló egyéniségével, s a német birodalom felé orientálódó politikájával. Halála után végleg felbomlik országának politikai egysége, a Kárpátok országát a megjelenő magyarság lesz majd hívatott a megkezdett alapon a kultúrális egység magaslatára emelni, Kelet és Nyugat között független egyházi és politikai alakulattá tenni.

*

Rövid összefoglalásunknak az volt a célja, hogy vázlatosan ismertesse mindazokat az előzményeket, amelyek az Árpádkor kultúrájának keleti vonásaira hatással voltak.

ELŐZMÉNYEK

A keleti kultúrának egységességén belül megnyilvánuló kettős földrajzi és ennek megfelelő kettős tartalmi jellege Nyugat felé hatolásának mindkét, különjáró útján egyaránt befolyásolta kultúránkat.

A déli ág útja Bizáncon és a keleti keresztény kulturakörön át hatolt a közelünkbe egyrészt a vándorlás idején, másrészt a Balkán révén a Kárpát-medencébe még a honfoglalás előtti időben. Nyugat szellemével vívott harcának a magyar honfoglalás sem vetett véget, hanem csak új tényezőként kapcsolódott a küzdelembe.

A Kárpátok völgyében, a keletiség és nyugatiság örök szellemi kettősségének ebben az ütközőpontjában, a magyar föld természeti törvényként kibontakozó elválasztó-összekötő tevékenységébe minden időben szervesen kapcsolódott bele a keleti behatások északi ágán a »nomád« kultúra.

A magyarságot megelőző, vele rokon népek, amelyeknek mindenkor utolsó állomása volt ez a föld, mind önálló műveltséget akartak létrehozni Kelet és Nyugat határán, — az ellentéteket áthidalni, közvetítő szerepet vállalni.

Az elődök ezt a történelmi feladatot tartósan nem tudták megoldani. A magyarság ezeréves életével bebizonyította, hogy képes erre. Valóban hidat vert mindenkor Kelet és Nyugat közt.

Vajjon különálló kultúráját kizárólagosan nyugati átvételek alapján, teljes asszimilálódás révén alkotta-e meg? Nyugat szerves részeként csupán ennek érdekeit volt-e hivatva szolgálni? Azon a hídon, amelyet épített, csak Nyugat kultúrájának engedett volna szabad átvonulást, a Kelet felől jövő áramlatoknak ellenben áthághatatlan sorompókat emelt?

Ezekre a kérdésekre keres feleletet a következő rész, amikor sorra veszi árpádkori kultúránk minden ágát és mindenütt felkeresi a keleti hatások nyomait.

ÁRPÁDKORI KELETI HATÁSOK

I.

A magyar földnek és népeinek keletehez való viszonya

A Kárpátok országának elhelyezkedése Kelet és Nyugat között döntően befolyásolta a magyar kultúra kialakulását. Nyugat művelődésének beáramlásával szemben az Alpok lejtője felől mindig nyitott terület volt. Nyugat kultúrbefolyása az Árpád-korban is akadály nélkül, a maga természetes ütemű áramlásában hatolt el kelet felé, az erdélyi határhegyekig. Másképen történt azonban a *keleti* hatások felvétele. A nagytömegű, gyors folyású közvetlen keleti áramlatok megtörttek a Kárpát-hegylánc keleti-északi oldalán: ott sűrűsödtek össze a Fekete-tenger északi partjáig elterülő síkságon s ha elég erősek voltak, robbanásszerűen törtek keresztül a szűk átjárókon és árvízként öntötték el a Duna—Tisza vízrendszernek főképpen sík területét. De volt a keleti behatásnak egy másik, lassú lefolyású útja-módja is, a Kárpátkoszorú átjáróin keresztül és dél felől, a Duna és a dél-északi folyóvölgyek mentében.

Amint a nyugatról jövő hatások a Dunántúlon sűrűsödtek és ott értek meg természetes kifejlődést, ugyanúgy a hirtelen becsapó keleti hatások szélső hullámai itt olvadtak össze a helyhez kötött hagyományos tényezőkkel. A Dunántúl tehát az ellentétes elemek gyűjtő medencéje és olvasztó tégelye volt. E terület mellett a középső síkság, a Duna és Tisza völgye tágulási tartánya, biztonsági árterülete volt annak az erőtömegnek, amely a Dunántúl összeolvasztó tevékenységéhez a keleti elemek kulturális nyersanyagát szolgáltatta.

Másképp áll a dolog az ország déli és különösen keleti részeivel, mert ezeken a területeken egy állandóan működő beszivárgás, lassú áthatolás történt mindkét irányból. Egyrészt a keleti hatás alatt álló külső részek állandó szomszédsága, másrészt a belső országrészek »dunántúli« kultúrája két irányból befolyásolták Erdély és a Délvidék művelődésének kialakulását. Az északi Felvidék ellenben nyugati helyzeténél fogva úgyszólván teljesen nélkülözi a közvetlenül keletről jövő benyomásokat és majdnem teljesen a nyugati vidék hatása alatt áll.

*

Amint látjuk tehát, a keleti hatások érvényesülése szem-

I.

pontjából az ország különböző vidékei más és más jellegűek, ennek megfelelően kultúrszerepük is más és más szempontok szerint bírálendő el a keleti hatások vizsgálatakor.¹

A Kárpát-medence egyes népfajai az Árpád-kor folyamán körülbelül a fent vázolt földrajzi adottságoknak megfelelően helyezkedtek el.²

A keleti és nyugati kultúra határzónájaként tekinthető Dunántúlon történt az itt talált, aránylag jól ismert frank—szláv kultúra egybeolvadása az ősmagyar elemekkel.³

A Kis- és Nagyalföldön és peremhegyeinek lejtőin, továbbá a Középhegység oldalain telepedtek meg azok a »turáni« lovasnépek, amelyek nagy intenzitású keleti hatásokat hoztak be: magyarok, majd székelyek, besenyők, kúnok, stb. Ezek a helyben talált őslakosságot felszívták, beolvasztották.

Az ország északnyugati részének szláv és német lakossága nagyrészt nélkülöz minden keleti hatást, az észak-keleti ruténlakta vidék azonban már annak a keletivel vegyes beszüremlődésnek jellegét tünteti fel, amit Erdély állít elének teljes sokoldalúságában.

Erdély belső folyóvölgyei már a honfoglalás táján bizonyos keleti jellegű, avar—germán—szláv kultúra hazája lehettek. Ha nem is fogadhatjuk el fenntartás nélkül az elbukott avar birodalom romjain felépülő dunai bolgár állam rendszeres és tervszerű terjeszkedését az erdélyi érc- és sóvidéken,⁴ valamelyes összefoglaló, szervező tevékenységre mégis joggal következtethünk a később is fennmaradt »vajda« méltóság nevéből.⁵ Itt is tehát, miként Pannóniában, előbb a régi lakosság és kultúrájának lassú feloldódása következett be s csak azután folytatódott a különböző vidékekről jött hatások elkeveredése. Nyugatról, a pannóniai kultúra köréből jutottak ide a magyarsággal már egybeolvadt székelyek és besenyők, ahol magukba szívták az itt talált avar—bolgár—szláv maradványokat és sajátos kultúrát alakítottak ki az egyenesen nyugati kultúrát hozó németek mellett. A keleti hatás szempontjából azonban figyelembe kell venni a székelyek és az erdélyi nép kialakulásában résztvevő őslakó néptörzsek hagyományos keleti vonásai mellett a telepítő német lovagrend keleti (szentföldi) kapcsolatait.⁶ E népfajok hatása mellett jelentős a keleti befolyás szempontjából az oláh és bolgár—szláv telepések dél felől hozott balkáni kultúrája s a keleti hegyeken át bevándorolt orosz—szlávoké is. Bolgárfehérvár és Szerém a bolgár—szláv—oláh behatolás kapuja.⁷

A MAGYAR FÖLD ÉS KELET

A külső részek, u. m. Havasalföld, Mácsó, Barancs, Bosznia, Chulmia, Kucsó Szlavóniával, Horvát- és Dalmátországgal együtt fontos közvetítői voltak annak a keleti hatásnak, amely az Árpád-kor folyamán a tulajdonképeni magyar területek felé irányult.

Igy oszlott meg a keleti származású lakosság az ország különböző vidékein, tehát a keleti hatások szempontjából ilyen alapon kell keresni a lakosság és a lakóhely közötti összefüggéseket.

A keleti kultúrkörből származó népfajok sorában, amelyek árpádkori művelődésünk kialakulásában sajátos egyéni kultúrájukkal résztvettek, a legfontosabb a magyarság. Ha nem is mondhatók fajilag egységesnek a honfoglaló törzsek népei, a finnugor és türk kettős etnikum több évszázados keveredése egységes nemzeti kultúrát eredményezett. A magyarság művelődése — szétáradva az ország minden részében — alapanyagává válik a kialakuló magyarföldi kultúrának, amely egyrészt a különböző vidékek és néptörzsek műveltségét felszívja és átformálja, másrészt egymással egyezteteti és vegyíti.⁸

A magyar honfoglalókkal együtt vettek részt a megszállásban a kabarok és a székelyek.

Az elsők, akik Anonymus szerint a Tisza és az Igfon-erdő, másrészt a Szamos és Maros között laktak, a mohamedán—zsidó kazárok közül váltak ki és csatlakoztak a magyarokhoz még a Don—Dnjeper közti Levediában.⁹ Mohamedán kultúrájuknak nyomára bukkanunk abban az összefüggésben, amelyet Anonymus többnejű Mén Marótja és a Szt. Gellért legenda hétfeleségű Achtumja között találunk.¹⁰

A székelyek, akiket Anonymus Attila népéből valóknak ír, szerinte a magyar honfoglalás hírére »előjöttek«. (Erdélyből?) Gardézi »sz.k.l.« bolgárokról szóló tudósítása az etelközi magyarok szomszédságában élő népről, a székely név eredetét magyarázza. A nyugati vidékeken harcoló székelyekről már 1116.-ban van szó. Első okleveles adatunk székelyekről 1217-ből való, amely szerint a bihari székelyek szabados vitézek. Más adataink szólnak a nyugati határok mentén és Erdélyben vitézkedő székelyekről. Aranyosi, marosi, udvarhelyi, háromszéki, csiki és gyergyói székelyek későbbi, nyugat felőli telepítéseként tűnnek fel adatainkban. Kultúrájuk sok egyezést mutat a magyarság »dunántúli« műveltségével, amelyet néhány jellegzetességben

I.

hosszabb ideig őriztek meg, mint a nyugati magyarság.¹¹

Hasonló körülmények között és gyakran a székelyekkel együtt szerepelnek besenyő vitézek, akikről 1068. óta mint hadifoglyokról tudunk. Ezek a bizánci moesiai haderő tagjaiként a déli harcokban estek fogságba.¹²

Ilyen eredetűek az első oláhok is Magyarországon. Ezek III. Béla háborújában 1166-ban, majd pedig 1182-ben kerültek hadifogságba, amikor a magyar sereg Nist és Szófiát elfoglalta. Ugyancsak Moesiából, ahogy akkor nevezték »Vlachiából« telepített ugyanő egy csapat oláht Fogaras vidékére.¹³

A székely, besenyő és oláh csapatok együtt vitézkednek, amikor az erdélyi németekkel egyetemben elfoglalják a bolgár cár számára Bodon várát a kunoktól (1207—17.).¹⁴ A kontaktus tehát egymással és a déli vidékkel szorosan fennáll.

Kunokról hallunk már 1066-ból Szt. László kerlési, majd temesi csatájával kapcsolatban, továbbá a vaskapui harcokban (1091.). Itt estek fogságba azok a kunok (palócok), akiket később a komáromi várispánság szolgálatában találunk. Ebben az időben juthattak kunok Zemplénbe és a Mátra vidékére is.¹⁵

Ugyancsak szabados vitézek lehettek azok a »khaldeus« harcosok is, akik a magyar hadseregben szerepelnek a magyar és besenyő csapatok mellett II. Gyécsa balkáni harcaiban (1150.) és azok a »szerecsen« lövérek, akikből 600 vitézt Barbarossa Frigyes rendelkezésére bocsát a király Milano ostromához.¹⁶ Ezek Szt. László moesiai foglalásakor kerülhettek a király seregébe. Lakóhelyük megerősítése tilos volt, mert lázadásuktól kellett tartani.¹⁷ Később szétterjednek az egész országban.¹⁸

Hadifogoly eredetűeknek tarthatjuk végül azokat a rutén, vagy orosz névvel említett katonáskodó néptörödékeket, amelyeket az egész ország területén megtalálhatunk. A Kárpátokon túli harcokban ejtett hadifoglyok lehettek.¹⁹

A felsorolt keleti származású néptörödékek, amelyeknek részben a magyarokkal rokon haditechnikájuk volt, kétségtelenül hadifogoly származásúak voltak (a szabadon csatlakozott kabarokat leszámítva). De tudjuk azt is, hogy tekintélyes számmal jöttek be hozzánk szabadok a békés érintkezés révén, ugyanezekből a népekből is.

Szt. István Intelmeinek szelleme nemcsak a nyugati vendégek szíves befogadásában érvényesült, hanem Kelet jövővényével szemben is. A Legenda Minor besenyő hadifoglyok mellett (akiket a tulsó nép tribunusa ejtett) beszél 60 dúsgazdag besenyő beköltözéséről is, akiknek rossz fogadtatását vétkes szolgálóinak felakasztatásával teszi jóvá a szent király parancsa.²⁰ Ezeket a »bolgár részek felől« beköltözött kereskedőket követték az »izmaeliták«, akik Anonymus szerint szintén »bulár földről«

KELETI NÉPELEMEK.

jöttek, szerinte szolgálkával együtt és örök birtokul nyerték Pest várát még Taksony vezér idején (?). Szt. László törvényéből (I. 9.) megállapítható, hogy az ő korában az izmaelita név fedte a kereskedő fogalmát (negotiatores, quos appellant ismahelitas), akiknek az egész Árpád-koron át nagy szerepük volt gazdasági életünkben.²¹ Valószínű azonban, hogy az izmaelita elnevezés sem vallási, sem pedig faji egységet nem jelölt szigorú értelemben. Kereskedők és művesek voltak még a görögök és örmények is, akiknek szintén nagy szerepük volt a nagyon fejlett keleti ipari és művészeti kultúra terjesztésében. (Nagyszentmiklósi besenyő lelet, izmaelita pénzek, pannonhalmi apátság Örményes nevű aranyműves faluja, veszprémvölgyi apácák művészete, stb.)

Primitív állattenyésztő, félig nomád kultúrát honosítottak meg Erdélyben a hegyi úton beszivárgó orosz és oláh pásztorok.²² A »protnikok földjén« kívül (Erdély keleti része) feltalálhatók az oroszok egész Erdély területén és csak később olvadtak a székelységbe, s a szászok vagy oláhok közé. Orosz szabadtelepesek jöhettek királyaink orosz származású nejeink kíséretében is. Szerb jövevényeket feltételezhetünk Belus bán beköltözésével kapcsolatban.

Mélyreható nyomokat hagyott az árpádkori magyar kultúra fejlődésében a kun és vele kapcsolatban szereplő jász nép. A tekintélyes számú, zárt egységben, önként megtelepedő szabad nép, keleti nomád kultúrájának őseréjével, újra felfokozta a már-már teljesen elnyugatosodott magyar nép keleties vonásait és szellemét.²³

A keleti településekben bizonyos rendszer tapasztalható. A behatolások iránya — eltekintve a keleti határhegyeken átszivárgó hatásoktól — állandóan a déli Dunavidék, Moesia, a »bulár föld«. Ez készítette Anonymust is kora külpolitikai helyzetének hatása alatt arra, hogy a honfoglalás idejéről szólva, az ország keleti részén bolgár uralomról beszéljen, amelyet szlávok, oláhok és kunok támogattak. Munkájának célja az eredetkérdések megfejtése lévén, úgy sikerült megnyugtató magyarázatot találnia a korábban szerteszórt, keleti származású néptörödékek bonyodalmas eredetére, hogy ezt, ahol csak tehetett, egyszerűen visszavitte a honfoglalás előtti időbe s ezáltal sikerült kitérnie a részletkérdések — számára megoldhatatlan — problémáinak nehézségei elől.²⁴

A fentiekben vázlatot készítettünk azokról a népelemekről, amelyek a keleti eredetű magyarság keleties vonásainak érvényesülését a nyugati hatásokkal szemben elősegítették. Ráműtünk a keleti származású és kétségtelenül keleti műveltségű

I.

néprészek előző hazájára, Magyarországra jutására, itteni elhelyezkedésére, amely adatokból következtethetünk behozott kulturájukra. E kulturák kialakulásában a környezet fontos szerepével legalábbis egyenrangú jelentőségű volt az emberanyag testi és szellemi adottsága, fajisága és lelki alkotása. Mindezekre az elmondottak alapján következtetni tudunk.²⁵

JEGYZETEK

¹ Magyarország egyes területrészeinek különleges jellege és helyzete szempontjából idáig még nem történt általános összefoglaló vizsgálat. A jövő magyar kulturageográfiai irodalom feladata lenne kimutatni, hogy hazánk egyes területeinek milyen különös kulturszerepe volt a történelem folyamán.

² Hiányzanak olyan újabb monografikus feldolgozások is, amelyek az árpádkori egyes néprészek elhelyezkedésével foglalkoznának, keresnék a tájegységek jellege és a népfajok lelki alkata közötti összefüggéseket, kimutatnák a »milió« szerepét a néprészek kultúrájának kialakulásában.

³ E kérdésekkel legbetheatóbban *Erdélyi* foglalkozik. (Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Tört. Szemle, 1914—15. évf.-ban és Fejlődés a legrégebb magyar társadalomban. Magy. Kult. 1916. 15—21. l.)

⁴ *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnografiája. Bpest, 1876. 192—194 l. *Fehér Géza*: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok, 1927. 1—3. sz. 5—6 l. Az egyetlen pozitív adat, Arnulf levele, amelyre mindkét vélemény alapít, igen kevés, mert hiszen két egészen logikus, de teljesen ellentétes következtetés vonható le belőle. A bolgárok erdélyi uralma még nem tekinthető eldöntött kérdésnek.

⁵ *Erdélyi László*: Mikor kezdődött az erdélyi vajdaság? (Igaz tört. tan. Szeged, 1932. 33. l.) *Pauler Gyula* (A magyar nemz. tört. az Árpád-házi királyok alatt, Bp., 1893. I. 482—3. l. 8. jegyz.) Konstantinosznak arra az adatára, amelyben a magyar törzsfőket vajdáknak nevezi, bizonyítékot lát arra nézve, hogy a későbbi erdélyi vajda méltóság már ekkor létezett. A következtetésnek éppen fordítottnak kell lennie, mert a voje-vode szláv eredete közismert. (V.ö. Hóman: Magyar tört. 100 l.) Konstantinosz szláv mintára alkalmazott elnevezése éppen az erdélyi vajdaság szláv eredete mellett bizonyít.

⁶ Lásd *E. Jekelius*: Das Burzenland. IV/1. kötet. Kronstadt, 1928—29. c. művében az erre vonatkozó irodalmat.

⁷ *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története I. 1894.

⁸ Ennek a hatalmas kultúrmunkának rekonstrukciója szintén a jövő feladata. A magyarság sajátos kultúrájáról l. *gr. Zichy István*: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. 1923.

⁹ A csatlakozásról Konstantinosz Porph. ír. (De admin. Imp. 39. fej.) A lakóhelyükről Anonymus (11. fej.).

¹⁰ Anonymus Ajtony történelmi alakja után konstruálja meg Mén Marót költött históriáját. Ebből következtethetünk Ajtony és az ott lakó kabarok mohamedánságára.

¹¹ A székely eredetkérdés történetírásunk egyik legkritikusabb problémája. Árpádkori keleti néptörédeink eredetének kutatása azért ad okot

JEGYZETEK

sok vitára, mert a népnevek igen gyakran alig fedik azt a népfajt, amely adataink alapján mögöttük áll. Erre számtalan példát sorolhatnánk fel.

A székelyek esetében feltételezhetjük, hogy a »székelység« kialakulásában mindenesetre részt vett az a bolgár néptöredék, amely a székely nevet hozta. De jól tudjuk, hogy később többféle fajkeveredés után jutottak Erdélybe, ahol újabb elemeket (bizonyára avar maradványokat is) olvasztottak magukba. A mai székelység anthropológiai képlete erről a többfajúságról fényes bizonyítékot szolgáltat. Ugyanez a probléma jelentkezik a többi keleti népelemeknél, sőt a magyarság kialakulásánál is. (l. alább.)

¹² Az első besenyők, mint Ján soproni ispán foglyai kerülnek nyugatra (Képes kr. 56. fej.) s mint a székelyek, később Erdélyben is szerepelnek.

¹³ Az oláhok eredetéről és beköltözéséről legtöbbit írt *Karácsonyi*: Százezer baj, millió jaj egy tévedés miatt. 1911. és Tört. jogunk hazánk területének épségéhez. 1921. *Jorga*: Geschichte des rumänischen Volkes, I. Gotha, 1905. *Buday*: Van-e alapja a dáko-román kontinuitás elméletének? (Különleny. a Klebelsberg emlékkönyvből. 1925.)

¹⁴ *Karácsonyi*: Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. Századok 1912. évf. IV. füzet 292—4. l.

¹⁵ A kunok és jászok származásáról és kulturájáról l. *Kossányi*: Az úzok és kománok történetéhez. (Századok, 1924.)

¹⁶ Monum. Germ. 55. XVII. 667.

¹⁷ Az izmaelitákról, Jakut arab író igen érdekes előadásáról l. *Hunfalvy*: Magyarország ethnografiája 335. l.

¹⁸ *Karácsonyi*: Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények, vagy izmaeliták. Akad. Ért. XXIII. k. 7. sz. 13. l.

¹⁹ Ezek bizonyára a sok orosz hadjárat alkalmával kerültek hozzánk.

²⁰ Legenda Minor 8.

²¹ *Csinos Albin*: Az izmaeliták Magyarországon. Esztergom 1913. 21—40 l.

²² *Karácsonyi*: Orosz-szláv lakosok Erdélyben. Lugos.

²³ V.ö. *Hóman*: Magyar tört. II. 124—6. l. *Gyárfás*: A jászkunok története I.—II. k. Kecskemét, 1873.

²⁴ *Erdélyi*: Anonymus, III. Béla jegyzője. 1933.

²⁵ Ezen a téren a magyar történelmi fajkutatás számára rengeteg feladat vár. Az eddigi téves hiedelmek cáfolása sok kutatást és a félrevezetett közvéleménnyel szemben nem utolsó sorban bátorságot igényel. A most induló ilyen irányú tudományos kutatások (pl. *Gáspár*: Fajismeret Bp. 1931. II. kiad.) már szép eredményeket mutatnak. Mindenesetre bizonyos az, hogy a honfoglaló magyarság faji összetétele tiszta keleti eredetre vall. A felső társadalmi réteget hosszúfejű, középtermetű »riazan« fajta (legújabb elnevezés szerint »tiszai«, illetve »tiszai-mongoloid« fajta) képezte. A köznép főleg a keletbalti fajból került ki (*Gáspár*: Schädel aus der Landnahme Ungarns. Mitteilungen d. Antr. Ges. in Wien, 1928.) *Szirákyp u. Huszár*: Beiträge zur Anthropologie Ungarns in XI.—XII. Jahrdht., u.o. 1933.). Jórészt ehhez a két keleti népfajhoz tartoztak a XIII. századig bevándorolt keleti népelemek (kunok, besenyők, izmaeliták stb.), de a szlávok, oláhok stb. fajiságától eltekintve e néprészek eredetét, faji

JEGYZETEK

összetevőit még sűrű homály fedi. Magyarország fajtörténete megírásra vár.

A magyarság és a többi árpádkori keleti néprészek lelki alkata szorosan összefügg fajiságukkal. Ennek a felkutatása elsőrendű feladat lenne művészettörténeti szempontból is, mert hiszen a művészeti alkotások elbírálásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni e faji sajátosságok döntő jelentőségét. (L. Gáspár: Fajismeret 88—94 és 180—187 l.)

II.

Az Árpádház összeköttetései kelettel

Az eredeti magyar kormányforma a hét törzs szövetségéből eredő választott vezérlő fejedelemség volt, amelyet a kazár khagán ajánlására arisztokratikus öröklődő monarchiává alakítottak.¹ Álmos nemzetségének leszármazottjai lettek az uralkodók, akik mint »kendék«, a melljük választott »gyila« és »harka« méltóságokkal együtt gyakorolták a hatalmat. Ennek a keleti eredetű kormányrendszernek emléke a később nyugati mintára kialakult keresztény monarchia idején is éreztette hatását.²

Az ősi fejedelmi államforma és a keresztény királyság között Gyésza képez átmenetet. Az átalakító tényező, a kereszténység, csak az ő uralkodásával lesz befogadottá a fejedelmi családban, a magyarok előtt azonban már régtől fogva ismertek a keresztény tanok.³

Ez az ismeret a vándorlás alatt, majd pedig a kárpátvölgyi hazában csak még inkább bővült az itt lakó és a kalandozások, beköltözések révén felszaporodott keresztény lakosság hatása alatt. A krisztusi eszmék hódításának bekoronázását: a keresztység formális felvételét és befogadását a fejedelmi családba, még a nyugati térítő tevékenység megindulása előtt a keleti egyház által megtérített Gyila leányának, Saroltnak hatása indította meg, aki Gyészának feleségévé, az első keresztény magyar királynak pedig anyjává lett.⁴ Kétségtelen, hogy Gyészát elsősorban politikai érdek készítette a kereszténység befogadására;⁵ de a politikai okosság parancsolta neki azt is, hogy az egyház megszervezését óvatosan vigye keresztül, oly módon, hogy ez ne jelentse egyúttal az ország politikai függőségét is. A keleti térítőket azért tűrhette már régtől fogva, mert ezektől ilyen szempontból nem kellett tartania. A bizánci birodalommal nem volt szomszédos, a közbenfekvő bolgároktól nem félt. A keletiek térítő tevékenysége ezért mutatott fel már régebben eredményeket. A görög térítősü erdélyi Gyulák családjából származó felesége már keresztény, a nyugati térítőket mégis csak a quedlinburgi követség-küldés után (973.) engedi be. A fejedelem politikája ösztönösen szembe helyezkedik a nyugati gondolattal, amely a térítés művét a

II.

politikai hatalom kiterjesztésének előmunkálataként fogta fel. Aggodalmait igazolták az események s ha fiának nem sikerült volna nagyszerű diplomáciájával a pápától és a császári hatalomtól független apostoli térítő megbízást kieszközölnie, akkor a magyarok földje az avarokéhoz hasonló sorsra jutott volna.

István sikerének kulcsa abban rejlik, hogy a saját személyében egyesítette az uralkodás kettős ágát: az egyházi és világi hatalmat, ugyanúgy, mint ahogy a pogány magyar fejedelmek egyházi és világi ura, legfőbb papja és vezére voltak egy személyben. E kettős hatalmi funkció összehangolása a honfoglalás előtti pannonszláv időkben szereplő két külön személynek: a szlávok nagy térítő apostolának és a morvák fejedelmének egyetértésük hiányában nem sikerült. Az akkori pápai politikát a keleti veszedelem készítette arra, hogy engedmények révén független egyházi és világi egység kialakulását segítse elő a két birodalom közötti barbár területen s ezáltal a keleti szellemiségű lakosságot Róma egyházi vezetése alatt megtartsa.⁶ Ez a törekvés akkor elmerült, de a magyar királyság alapításában újra felbukkant az a gondolat, amelyet Method szerezplésében megnyilatkozó keleti eszme vetett első ízben felszínre.

A keresztény felfogás szerint világi hatalmat csakis Istentől, annak földi helytartójától lehetett elnyerni. A római pápa ezt a hatamát: az egész világ fölötti jogos uralmat a frank császárra ruházta. Ez a tény volt annak a versengésnek megindítója, amely a régi ellentétek felszításával új lángra lobbant a nyugati és keleti császárság között a két birodalom közé eső területekért. A függetlenségét védő magyar királyi hatalmat mindkét oldalról igyekeztek befolyásolni, korlátozni, amely csek mellett a pápai hatalom állandó védelme és felügyelete alatt állott a koronaadás jogán és ezen a révén ugyancsak döntő befolyásoknak volt kitéve.⁷

Az uralkodás elveiben ilyen körülmények között könnyebben érvényesült az a gondolat, hogy a magyar király mindenkitől független keresztény uralkodó, aki azonban nem zárkózik el a külső befolyások elől, sőt azokat példaképpül veszi. Szt. István Intelmeiben megnyilatkozó felfogás az augustusok példájának követésével és a vendégek szíves befogadásával szemben, a keleti ember bölcsességét és türelmességét tükrözi vissza. A magyar király szabadon merít Kelet és Nyugat kultúrforrásaiból, nem szegődik senki szolgálatába, hanem függetlenül építi ki népe sajátos kultúráját.

KIRALYSÁG ÉS SZIMBÓLUMOK

Az apostoli hatalommal felruházott királyság jelvényei közül a korona az, amely hivatva van szimbolizálni ezt a gondolatot. A mai szent korona alsó részéről tudjuk, hogy VII. Dukasz Mihály bizánci császártól származik, felső részéről feltételezzük, hogy Szt. István koronájából való.⁸ Az 1000. körüli viszonyok és a kor érzékeny szimbolizmusa kézenfekvővé tennék azt, hogy a pápa ajándéka nyílt diadém lehetett, szemben a császár félkörív által zárt koronájával.⁹ A legújabb vizsgálatok megcáfolják ezt a feltevést, hogy t. i. koronánk felsőrésze a régi korona abroncsának zománcos lamelláiból készülhetett, mert ezeknek a felülete az alapjukat képező aranypánttal együtt a mai helyzetnek megfelelően koronánk csúcsa felé hajló felület szerint van alakítva, tehát nem sík, hanem hajlott.¹⁰ Ilyen módon az egyes lemezek sohasem lehettek részei egy függőleges tengelyű henger köpenye szerint hajló diadémnak, mert ebben az esetben az ábrázolt alakoknak fekvőknek kellett volna lenniök, ami lehetetlen, a zománcozott lemezek utólagos hajlítása pedig technikailag kivihetetlen.¹¹

Ennek következtében két eshetőség állhat fenn: mai koronánk felső része vagy nem a Sylvester-féle koronából való, vagy pedig fel kell tennünk azt, hogy már az eredeti korona is zárt volt. Lehet végül a kettő kombinációjából még egy lehetőséget feltételeznünk: Az eredeti, diadém alakú koronához később járult egy más ékszer felsőrésze, majd pedig megtörtént — még későbbi időben — az alsórész kicserélése a ma látható Dukasz féle koronával.

Igen valószínű, hogy amidőn Álmos herceg átadta a szent koronát Kálmánnak, ez már zárt korona volt, mert a Praycodex szerint ő koronát, Álmos a hercegi harmad jelképe gyanánt pedig diadémot nyert.¹² A másik körülmény, amit a probléma megfejtésénél szem előtt kell tartani az, hogy ámbár mai koronánk felső része régebbi eredeti helyzetében is kettős záróív gyanánt szolgált, mai helyzetéhez hasonlóan, jelenlegi alkalmazása mégsem látszik változatlan átültetésnek, amit a négy alsó lemezkéjének lefürészeléséből és a felső Krisztus kép kegyetlen keresztülfúrásából következtethetünk. Ez az átalakítás mintha egy más formának külsőleges utánzása lenne.¹³

Koronánk felső része különben szerkezetében közeli rokonságot mutat Konstancia aragon királyleány családi koronájával, akit III. Coelestin pápa közbenjárására adtak feleségül III. Béla fiának, Henriknek.¹⁴

A kétféle eredetű koronarész egyesítésének körülményeire nézve biztos megállapítások hiányában mi csak arra szorítkozhatunk, hogy kiemeljük királyaink felfogását a keleti császár ajándékával szemben. Méltónak találták ezt az ékszert arra,

II.

hogy a nyugati egyházban szokásos püspökszentelési szertartásnak megfelelő királyavatásnál egyik lényeges szimbolumként szerepeljen s ha tapasztalhatunk is kezdetben a magyar hierarchia részéről bizonyos ellentállást a keleti elemekkel szemben, az egyesítés által szimbolizált gondolat mégis megnyerte magát a magyar egyházat, sőt a pápaságot is a királyi hatalom Kelet és Nyugat között hidat verő missziójának.

A koronázás többi jelvényei között különösen még a palást mutat keleti hatást, amelyen a diszités bizánci alapon álló művészet eredménye.¹⁵

A koronázás szertartását rendszerint az esztergomi érsek végezte, aki a trónöröklés rendjének nyugati formája mellett foglalt állást. Emiatt többször megtagadta a szerinte méltatlan jelölt felkenését. Így Lukács érsek II. Lászlót bitorlónak tekintette és interdiktummal sújtotta. Hasonlóan megtagadta a koronázást IV. Istvántól és a Görögországból jövő III. Bélával szemben is ridegen elutasító álláspontra helyezkedett. Nyilvánvaló, hogy a francia műveltségű Lukácsban a nyugat felé hajló szélsőséges álláspont jutott kifejezésre, mert hiszen a kalocsai érsek mindhárom esetben elvégezte a koronázást, sőt az utóbbi alkalommal a pápa egyenes felhatalmazását is sikerült megszereznie.

A megüresedett uralkodói szék betöltésének főelve az egész Árpád-koron át az öröklés volt. Az öröklés rendjében azonban két felfogás érvényesült, amelyek közül az egyik: az apáról fiúra szálló öröklés elve a nyugati szokásokkal egyezett meg, az idősebb férfirokon öröklési jogát pedig a keleti felfogás támogatta.¹⁶

A Szt. István féle dominiumos királyi jog alapján a király még életében kinevezte utódát és azt a püspökökkel és világi királyi főtisztviselőkkel elismertette. A teljesen magánjogi öröklés alapjára helyezett királyi hatalom-átadással szemben azonban élt a köztudatban az a keleti elv is, amelyet legelőször Zsoltánál, Árpád negyedik fiánál látunk érvényesülni, mert az uralkodás joga bátyáinak fiai helyett reá szállott. Hasonlót tapasztalunk Falcisnál, amikor az uralkodásra még fiatal fiúutód helyett az idősebb nagybátya következik. (Ebben az esetben talán csak gyámról volt szó?) A seniorátus keleti elvét látjuk megnyilatkozni I. András később megbánt ígéretében is, amely

HAZASSAGOK

szerint biztosította Béla öccse számára a trónutódlást. Szt. László trónrajutását az ispánok a herceg kiválóságára való tekintettel erőltették húzódása ellenére I. Gyésza kiskorú fiaival szemben. Kinnamosz úgy értesült, hogy »az a törvény a magyaroknál, hogy a korona mindenkor az életben lévő fitestvére száll.«¹⁷ Ez mindenestre tendenciózus beállítás, de a fenti példák bizonyítéku szolgálhatnak arra nézve, hogy a vezető emberek is hajlottak adandó alkalomkor ilyenféle megoldások felé. A trónöröklés rendezése nyomán alakul ki a trónörökös személyének közjogi állása és »uram« címe. Az ősi szokás felújulása mellett a szláv—bizánci hatás is kiváltotta a nyugati és keleti felfogás küzdelmét, amelynek súrlódásaiból a trónöröklés anyagi biztosítására a hercegi harmad, majd az ifjabb királyság intézménye pattant ki. Művelődésünk történetére s különösen a magyar közjog fejlődésére döntő hatással voltak ezek a fejlemények.

A királynék uradalmi központja elejétől kezdve Veszprém volt, ahol külön udvarispánja (*comes curialis regine*) volt jobbágy és szolgaszervezet élén.¹⁸ Érthető tehát, hogy az első királyné, Gizla, itt alapította meg azt a görög bazilita rendű női kolostort, amely a magyar egyházművészet ősi iskolája.¹⁹ A veszprémvölgyi zárda egyszersmind előkelő leánynevelő intézet szerepét töltötte be a bizánci hasonló rendeltetésű kolostorok mintájára. Ezt a keleten nagy tökéletességre kifejlesztett női iskola-rendszert meghonosították az egész keresztény világban. (Pl. Németországban III. Ottó feleségével, Theophana görög hercegnővel kapcsolatban.) Nálunk a veszprémvölgyi kolostor volt az előkelő leányok nevelőintézete Margit királyleány idejéig, amikor áttelepítették a Nyulak szigetére. A bizánci vagy orosz udvarból származó királynéink mind hasonló bazilita kolostorokban szereztek meg a rangjuk megkövetelte műveltséget, főként előkelő modort és művészi ízlést.

A keleti származású királynéinkkal behozott kultúrának mintegy fészke volt Veszprém, a királynék központjában.

Királynéink és királyi családunk nőtagjai tehát részben keleti műveltséget nyertek, amely idők folyamán speciálisan alakult.

A királyi család házassági kapcsolatai révén a keleti udvarokkal való érintkezés sok keleti vonás meghonosodását

II.

jelentette nemcsak a magyar udvarban, hanem ennek közvetítésével társadalmunk életében is. Családi kapcsolat keletkezett a Szt. Erzsébet legenda szerint Szt. Imre herceg és a »görög császár leánya« között. Itt III. Krezimir horvát királynak, a görög császár alattvalójának leányáról lehet szó.²⁰ Szt. István politikai kapcsolatai a bizánci udvarral ismertek. Ide kapcsolódik a szent király által kinevezett utód, Péter is, családja összeköttetése révén. Péter akkor jött át István udvarába, amikor atyja, aki Szent István sógora volt, Velencéből Konstantinápolyba, a bizánci császár oltalma alá menekült. A trónját vesztett dogét, Ottót és fítestvérét, Bazilioszt anyjuk, Mária görög császárléány révén már régen a legszorosabb kapcsok fűzték Bizánchoz (és a muzulmán fejedelmekhez). Péter trónörökösödésében talán a bizánci császárnak is volt szava.²¹

I. András felesége, Anasztázia — I. Jaroszláv orosz fejedelem leánya — volt első orosz származású királynénk; vele kapcsolatos a tormovai kolostor alapítása. (I. III. fej.)²²

I. Gyésza házassága I. István horvát király leányával lehetővé teszi Szt. Lászlónak Horvátország elfoglalását öröklés jogcímén. Ez délről közvetített keleti hatások útját nyitja meg. Házassága második feleségével, a görög Szünadénéval a bizánci császársággal fennálló jó viszonyt segítette elő, aminek egyik jelentős nyoma Dukasz Mihály becses ajándéka, a koronázó diadém.²³

Ugyancsak házasság révén segíti elő Kálmán király Dalmácia megszerzését oly módon, hogy László király leányának, Priskának (Irén) és a görög trónörökösnek, II. Komnenosz Jánosnak házasságával pecsételődik meg a magyar—görög szövetség (1104.), amelynek értelmében a bizánci császár a foglalás ellen, melyhez Kálmánnak, mint horvát királynak megvolt a joga, ő sem emel kifogást.²⁴ Szt. László másik leányának Jaroszláv orosz herceg lett a férje, ami szintén keleti érintkezést okozott.

Ugyanebben az időben kötött házasságot a lázadó testvér Almos (akit Konstantinosz néven Kilikia kormányzójává nevezett ki Mánuel császár) a kievi nagyfejedelem leányával²⁵ s ezt követte néhány év múlva Kálmán (neve pénzsein COLVMBAHVS, COTAMBYNAS) második házassága az utóbb ugyancsak kievi nagyfejedelemmé lett II. Vladimir leányával, Eufémiával. A tőle származó el nem ismert Borics trónkövetelése megindította azokat az irreális hadjáratokat, amelyek haszontalanságuk mellett is végeredményben sok keleti elem meghonosodását mozdították elő. (Borics neje görög hercegnő.)²⁶

Almos fiának, Vak Bélának felesége, a rászkai szerb nagyszupánnak leánya, Ilona és Belus bán révén, aki Vak Béla fiá-

CSALADI KAPCSOLATOK

nak, II. Gyécsának volt kiváló gyámja, déli hatás érvényesült; Gyécsa király kievi felesége (Eufrozina) révén ismét északi. Emellett Komnen János és a magyar Pirisk fia: Manuel trónralépésével közvetlen bizánci hatások indulnak meg, a sorozatos harcok és békés érintkezések révén.²⁷

A szenioratus elvét erőszakoló Manuel önmagával jut ellentétbe, amikor a fiatalabb IV. Istvánt pártolja, mert ennek görög hercegnő a felesége (Manuel unokahúga Komnen Mária). Ő az, akit I. Frigyes német császár nem tudott feleségül elnyerni. Manuelnek az volt a terve, hogy egyetlen leányát összeházasítja Béla herceggel és reájuk hagyja a bizánci császárságot. Bélát Alexiosz néven Bizáncban neveltette, deszpota rangra emelte, majd a caesar címmel ruházta fel, ami a birodalom legelső méltóságát jelentette a császár után. Manuel feleségének azonban fia született és ezért első tervétől elállott. Béla mégis görög-francia hercegnő férje lett: Antochiai Annáé (=Ágnes), akivel egy ideig együtt élt a bizánci udvarban s akit később előkelő bizánci urak kísérték Fehérvárra, köztük János szebasztokrator. Anna halála után Béla király Komnen Theodora kezét kéri meg, de elutasítják.²⁸

Az új görög császárnak, Angelosz Izsáknak házassága III. Béla leányával, Margittal, újabb szoros kapcsolatokat teremtett Kelettel.²⁹

II. András második házassága Henrik konstantinápolyi latin császár nővérével felkeltette reményét, hogy befolyásos családi összeköttetései révén elnyerheti a császári trónt, de ezt mégis apósa, Courtenay Péter kapta meg. A tervről azonban mégsem mondott le s kereszties hadjárata révén a családi összeköttetések egész rendszerét teremtette meg: Kilikiában eljegyzi András nevű fiának Leó örmény király leányát; az ikoniumi szultán feleséget kér a király családjából; Laszkarisz Theodor niceai császár, Joles királyné sógora, odaadja leányát Béla ifjabb király számára; II. Asjen János bolgár király eljegyzi Mária magyar királyleányt.³⁰

Angelosz Izsák özvegye a magyar Margit, III. Béla leánya, 1205-ben a thesszalonikéi királlyal, Montferrati Bonifáccal lépett házasságra. Második férjének korai halála után kisfia, Demeter nevében kormányzott, majd elüzetve hazajött és megkapta fivéréből Kevét, Bácsot, Szerémséget s az összes bolgár foglalatásokat. E szávántúli rész hozzákapcsolásával keletkezett azután a mácsói hercegség, amelyet fia, Angelosz Kalojohannesz kormányzott, majd pedig utolsó férjétől származó fia, St. Omeri Vilmos.³¹

IV. Béla 1252-ben Mácsót halicsi vejének, Rasztiszlávnak adja, aki megszerzi a bogumil Boszniát és meghódítja Bulgáriát

II.

is, miáltal a Balkán még közvetlenebb útát találhatott hazánk felé. Ugyanez történt észak felé másik leánya, Konstancia házassága révén az orosz Leóval.

Az özvegy kun Erzsébet kormányzása teljessé teszi a kun szokások térhódítását. Fia, »Kun« László egész egyénisége, szellemi felfogása, erkölcsisége, politikája félelmetes képét tükrözi a szilajvérű keleti hatásnak. A törökös, balkáni, bizánci elemekkel kevert pogány kultúra előbb behatol a nép közé, majd bejut a vezető körökbe, végül felcsap a királyi trónig.³² László belesodródik a déli-keleti jellegű bogumil—izmaelita szektáriusok hálójába és a nyugati és keleti egyház egyidejű erőfeszítései ellenére sem tud megszabadulni belőle.³³

A mindinkább jelentőssé váló déli kultúrhatást jelzi Dragutin István szereplése is, aki V. István egyik leányának, Katalinnak a férje.³⁶ Szerb trónjától megfosztva, IV. Lászlóhoz fordul, aki megbízza a mácsó—boszniai hercegség, Branicsevó, Belgrád és a Szerémség kormányzásával (1282.). Igen buzgó, vallásos ember, akit a pápa 1288-ban meg akar nyerni a katolicizmus számára. Később tényleg katolikussá lesz.³⁴

*

Röviden utalni akartunk arra, hogy királyi családunk és Kelet majdnem minden uralkodóháza között szoros rokoni kapcsolatot állott fenn. Ezen a révén keleti vérű Árpád-házi uralkodóink nemcsak újabb keleti vérkeveredésen mentek át, hanem összeköttetések révén sokkal jelentősebb keleti kultúrelemeket vettek át, mint azt nyugati orientációjú íróink általában elismerni hajlandók.

JEGYZETEK

¹ Konstantinosz Porph. 38. feje. Nem mondja ki határozottan, de a Leved szájába adott kijelentésből és a későbbi történelmi tényekből ezt kell következtetnünk.

² Gyula lázadásának okairól l. *Erdélyi*: Árpádkor 90—91 l.; *Hóman*: Magy. tört. 152. l.; *Deér*: Heidnisches u. cristliches in der altungarischen Monarchie, Szeged, 1934. Bár a felkelés idejéről és szereplőiről különböző véleményen vannak, megegyeznek abban, hogy a régi gyula méltóság jogkörének visszaállításáért folyt a küzdelem. Deér kitűnő művében igen figyelemreméltóan állítja elének a keleti eredetű kormányrendszer és Szt. István nyugati királyságának összetalálkozását és ebből a kölcsönhatásból kibontakozó speciálisan magyar királyi hatalom kifejlődését. A kétféle hatás: egyrészt a zsidó eredetű keresztény állameszme, másrészt az euráziai steppek népeinél szokásos uralkodás gondolata és szervezete érvényesül a sajátságos magyar szentistváni államalkotásban.

JEGYZETEK

³ Erre jellemző eset pl. Gordasz térítő kísérlete. Ezek az őshazában és a vándorlások folyamán szerzett keresztény vallási ismeretek könnyítették meg a keresztény vallás felvételét.

⁴ Sarolt keleti kereszténységét régebben kétségbevonták, újabban elismerik. V.ö. *Erdélyi: Árpádkor* 81—3 l. *Hóman: Magy. Tört.* 189 l.

⁵ Géza magatartásában nem szabad jellemtelenséget látnunk, hanem a keleti lélek vallási tekintetben türelmes, szinkretizmusra hajló természetét.

⁶ A veszedelem a szláv-görög szövetség, az ezzel szemben tett engedmény a szláv liturgia engedélyezése. L. »*Előzmények*« 21. l.

⁷ Német hadjáratok, VII. Gergely pápa tévedése a magyar hűbériségről, Dukasz Mihály koronaküldése, stb.

⁸ *Ipolvi Arnold: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása.* 1886. Az eddigi vizsgálatok helytelensége miatt nem volt elég alapja a felső korona eredetiségére nézve kétségeinek nyílt kifejezésére.

⁹ *Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* I. 542. jegyzetében a korona eredetisége fölött nyíltan kifejti kételkedését. Téves történelmi adatok figyelembevétele alapján levont következtetéseit cáfolja: *Karácsonpi János: Hogyan lett Szt. István koronája a magyar szt. korona felső része.* 1907. 4—9. l.

¹⁰ *Varju Elemér* beszámolója szerint (*Arch. Ért.* 1920—22. 1.)

¹¹ *Divald Kornél: A magyar iparművészet története* Budapest 1929. 20. l.

¹² *Erdélyi: Árpádkor.* Budapest 1922. 134. l.

¹³ Ezt abból következtetjük, hogy a négy abroncsrészen ábrázolt 3—3 apostol közül a 4 legalsó le van fűrészelve, azok, amelyek az eredeti diadém részét képezhették.

¹⁴ *Divald* id. m. 20. l. Ugyanitt idézi *Bock Ferenc* 1896-ban megjelent művének olasz forrás alapján közölt adatát, amely szerint aragoniai Konstancia sirjában talált koronáját a palermói székesegyház őrzi.

¹⁵ *Divald* id. m. 30. l. A palástról bővebben szólunk a X. fejezetben.

¹⁶ *Deér József* id. m. »Thronfolge und Königswahl«, 85—105. l.

¹⁷ *Erdélyi László: Magyar művelődéstörténet.* Kolozsvár, 1918. 138. l.

¹⁸ Ezt csak következtethetjük, de joggal feltételezhetjük az 1198-iki oklevéladat alapján (*Erdélyi: Árpádkor* 270 l.).

¹⁹ A kolostor alapításáról bővebbet l. III. fejezetben.

²⁰ *Wertner Mór: Az Árpádok családi története, Nagybecskerek.* 1892. 59—61 l.

²¹ *Wertner* id. m. 61—82 l.

²² *Wertner* id. m. 118—123 l.

²³ Synadenéről lásd: *Wertner* id. m. 180—189. A horvát királyleánnyal kötött házasság valószínű, de kétségtelenül viszonyítva még nincsen.

²⁴ *Erdélyi: Árpádkor* 136—37 l.

²⁵ *Wertner: id. m.* 242—256 l.

JEGYZETEK

- ²⁶ *Wertner*: id. m. 278 l.
- ²⁷ L. VI. fejt.
- ²⁸ *Wertner* id. m. 355—57. Az elutasítás ürügye Theodóra apácafogadalma, azonban az igazi ok politikai lehetett.
- ²⁹ *Hóman*: Magyar tört. 720 l.
- ³⁰ *Erdélyi*: Arpádkor. 185. l.
- ³¹ *Wertner*: id. m. 394—406 l.
- ³² Bár felesége Izabella nápolyi királyné volt, mégis teljesen a kun Edua befolyása alá került. (*Szabó K.*: Kun László. 1272—1290. Magyar tört. életrajzok II. évf. 3. kötet.) *Karácsonyi*: A mérges vipera és az antimoniális. Századok 1910. 24 l.
- ³³ L. a III. fejezetet.
- ³⁴ *Darkó*: Bizantinisch — ungarische Beziehungen in der zweite Hälfte des XIII. Jahrhunderts. Weimar 1933. 45—46. l. *Jireček*: Geschichte der Serben. 1911. 331. l. *Wertner*: id. m. 510. l.

III.

Keleti vonatkozások az egyházi élet terén

Bár a magyarság és a honfoglaláskor itt talált lakosság körében a kereszténység már régebben elterjedt, egyházi szervezésről Magyarország társadalmában csak a kereszténység mélyebb térhódításával kapcsolatban lehetett szó. Első nyoma a keresztény hierarchia megteremtésére irányuló törekvésnek a keleti egyházzal kapcsolatban található meg. A 950. táján Konstantinápolyban járó Gyula hazatérve magával hozza Hierotheosz szerzetest, akit Theofilaktosz patriárka Turkia püspökévé szentelt fel.¹ Ennek a püspökségnek további fennállásáról, működéséről, terjeszkedéséről, de még székhelyéről sincs semmi nyomunk, csak következtetjük, hogy egyik egyházi központja Gyulafehérvár lehetett. A régi Belgrádban, a későbbi erdélyi püspökség székhelyén ugyanis már a honfoglalás körül is van nyoma bizonyos állandó jellegű telepedésnek,² tehát valószínű, hogy úgy mint a többi püspöki székhely alapításánál, itt is az egyházi tradíció volt döntő a hely kiválasztásánál és Szt. István erdélyi püspöksége egy régi görög-keresztény központ helyén alakult.³

Szt. István püspökség-alapításai a pápától nyert hatalom alapján, kiinduló központjai voltak annak az általános jellegű első egyházi szervezetnek, amely az egész ország területére kiterjedt. Első királyunknak ezzel a tevékenységével szorosan összefügg a püspöki székesegyházak alapítása, amelyek első nagyobbszabású művészeti emlékeink megteremtői. A mi szempontunkból annál érdekesebbek ezek az első építkezések, mert a keleti hatások jelenlétének nem egy bizonyosságát szolgáltatják. A szent király idejében a keresztény egyház egysége még fennállott és az ország területén élő kereszténység megszervezésére kapott pápai megbízás egyáltalán nem zárta ki azt, hogy a keleti egyháznak éppen új, hatalmas lendületet vevő művészete — részben a régi helyi tradíciók, részben a szomszédság révén — befolyással legyen művészetünkre. A nyugattal való együttműködés akkor még a keleti császárság számára is járható útnak látszott. Ennek reális eredménye volt pl. a balkáni vetélytárrsá fejlődő bolgár hatalomnak megtörése Szt. István segítségével.

Az esztergomi érsekség alá helyezett 10 püspökség, amelyek közül külön érsekséggé lett a kalocsai, nem egy időben keletke-

III.

zett. Az első időben alapítottak közül a bezperimi és az erdőeli (gyulafehérvári) püspökség a római Apulum romjainál — mindkettő Szt. Mihály tiszteletére szentelt egyházzal — bizonyára honfoglalás előtti szláv tradíciókat őriztek meg, ezekről azonban pozitív adataink nincsenek. Több bizonyosat tudunk a mi szempontunkból legérdekesebb marosvári, illetve csanádi püspökség alapításáról, az ott működő görög szerzetesek helyén. Szt. György vitéz vértanú tiszteletére, 1030. körül szervezte meg Szt. Gellért.⁴ Később keletkezik a nyitrai püspökség, melynek régi, Method térítése idejéből származó Szt. Emerám egyházáról vajmi keveset tudunk.⁵ A kalocsai érsekséget valószínűleg Szt. László helyezte vissza Bácsra, hogy közelebb legyen az újonnan szerzett déli részekhez (Szerémség, Mácsó).⁶ Ezzel kezdődik a bács-kalocsai érsekség különleges hivatása, a keleti egyházi elemek felszívása, átformálása, a politikai és egyházi ellentétek átírdalása terén. A déli részek Magyarországhoz való csatolásával Zeng, Korbava, Tenén, stb. püspökségei csatlakoztak, Zára és Spalato érseksége alatt.

A keleti egyház és főképen az abban elterjedt eretnkségek ellen való küzdelem, illetve a keleti egyházhoz szító hívek megnyerése hozta létre a görög szertartású szerémi püspökség megalapításának gondolatát. A hajdani, egész Balkánra és Pannóniára kiterjedt joghatóságú érsekség emléke még élt székhelyén, a régi Syrmiumban, Száva Szent Demeteren, a mai Mitroviczán. A kereszténység szakadatlan fennmaradásáról biztos adataink vannak.⁷ Az őskeresztény tradíciók felújítása csak II. András korában történt meg, amikor a bács-kalocsai érsekség alá rendelt görög ritusú püspökség alakult Bánmonostor székhellyel.⁸ Ennek a püspökségnek a felállítására a gyakorlati szükség mellett indítékot adott a IV. lateráni zsinatnak (1215) az a határozata, amely szerint utasították a latin püspököket, hogy a görög szertartású egyházakba igazhitű papokat küldjenek, akik a nép nyelvén végezve az istentiszteleteket, ezáltal őket a szkizmától elvonják.⁹ A rendelkezés azonban nem éppen csak a magyar egyház viszonyaira keletkezett, hanem általános vonatkozású és főcélja a konstantinápolyi latin császárság területén uralkodó visszás állapotok orvoslása. Megtörtént ugyanis, hogy egy városban két különböző szertartású püspök funkcionált s ezáltal az egyházmegyék egysége a hívek szertartása és nyelve szerint megoszlott. Ezt akarta a zsinat megszüntetni a latin püspök alá rendelt görög papok küldésével.¹⁰

De hogy ilyenféle intézkedésre Magyarországon is szükség volt, azt Henrik = Imre királyunk leveléből is tudjuk, aki azt a megoldást tartotta kívánatosnak, hogy az ország területén szétosztott görög szerzetesegyházakat egy különálló és közvetlenül

PÜSPÖKSÉGEK

az apostoli széktől függő egységbe vonják.¹¹ Ezeknek a szerzet-egyházaknak (ecclesie monachorum) helyét nem tudjuk, de alighanem főként a déli részekben, Szerémben, Mácsóban kell keresnünk őket, nem pedig a magyar vidékeken s így aligha következtethetünk a magyarság görög szertartású keresztény válására s még kevésbé magyarnyelvű ritusára. (Lányi szerint »a nem egyesült görög nép a meghódított tartományokon kívül leginkább a Tisza partján találtatott, saját egyházi elrendezés nélkül«¹² de erre nem hoz fel bizonyítékokat.) A lateráni zsinat által jelzett megoldás azonban úgy látszik, nem volt alkalmazható a magyar viszonyokra, mert később Imre javaslatát látjuk megoldva a független szerémi püspökség megalapításával.¹³ Rendkívüli módon alakított egyházkerületi beosztása bizonyítékul szolgálhat arra nézve, hogy az új püspökség célja kimondottan unifikációs volt görög ritussal. A Szerémségben ugyanis a régi, latin szertartású helyek továbbra is megmaradtak a kalocsai érsek alatt s így ezek a vidékek szigetekként belenyúltak az új püspökség területébe.¹⁴ A magyar királyok egyházpolitikája a pápa támogatásával mindig hajlamos volt kompromisszumokra az ország lakosságának vallási egysége érdekében, a szakadás meggátlására. Ez volt a célja ennek az alapításnak is.

IV. Béla alatt a kalocsai érsekség alá rendelt bosnyák püspökségnek volt nagy szerepe a déli bogumil mozgalom leszere-
lésében, majd rövid időre (1254—96.) a bolgárfehérvári püspökség szolgálta a keleti és nyugati kereszténység között mindinkább táguló szakadék áthidalását. Ezek a Kelettel kapcsolódó egyházi szervek mind felszívói a keleti hatásoknak, amelyek elkerülhetetlen kölcsönhatásokként mutatkoznak a nyugatosító tevékenység mellett.

Székesegyházaink mellett plébániatemplomaink, monostoraink is a keleti hatások számos emlékét őrizték meg, részben a hagyományok, részben pedig a szomszédos keleti keresztény egyház befolyása révén.

Okleveles adatok és ősi helynevek azt bizonyítják, hogy az ország déli és keleti részein is voltak szlávok a honfoglalás idejében s még azután is keletkeztek szláv telepék.¹⁵ Ezek (a nyugati szláv őslakókkal szemben) a keleti keresztény egyház hívei voltak még a Photius és Cerularius egyház szakadását követő időkben is. Megállapítható, hogy éltek nálunk keleti keresztény püspökök is, akik pontifikális joghatósággal rendelke-

III.

tek és voltak alájuk tartozó monostoregyházak, amelyek lelkipásztori működést fejtettek ki.¹⁶ Ezek közelebbi életéről keveset tudunk, de bizonyosnak látszik, hogy a IV. calcedoni zsinat érvényben levő kánonja értelmében ezek közvetlenül a konstantinápolyi pátriárkának voltak alárendelve épügy, mint kezdetben a bizánci birodalom határa mentén élő más népek egyházai.¹⁷ Hierotheosz konstantinápolyi felszentelése és a körtvélyesi orthodox apátság régi helyzete erre enged következtetni. Vannak arról is adatok, hogy a délről bevándorolt szerbek a szerb nemzeti egyházzal voltak kapcsolatban. Egy Bogdan Arzénius nevű szerzetes az athoszi Hilendárból 1225-ben Versec mellett zárdát alapított. (Pesty helységnévtár.) Késői mondaszerű forrásokból kitűnik, hogy egyik királyunk (IV. László) megnyerésére is tettek kísérletet. Ennek a sikere persze igen problematikus, a szerb források hírei nyilvánvalóan tendenciózusak, bár teljesen alaptalanoknak nem mondhatók.¹⁸

Kun László szertelenségre hajló természete megengedi azt a feltevést, hogy a hierarchisztikus egyházak ellen küzdő déli bogumilizmus apostolai megkönyékezték. Talán ennek ellensúlyozására szolgált Geraszimosz konstantinápolyi pátriárka akciója is, amelynek látható nyoma a grenoblei könyvtárban őrzött díszes triptichon.¹⁹

Bazilitáink származásának kérdésében figyelmet kell szentelnünk a bazilita rend akkori általános elterjedésének nemcsak keleten, hanem nyugaton is. Európa keletén és a Balkánon a XII. sz. végéig nem is volt más rend; de olasz földön is még a XI. sz. elején új bazilita apátságok keletkeznek. (Számos római pápa bazilita szerzetesből lett.) Délitáliában még XIII. Gergely idejében is 40-nél több görög apátság virágzott. De a Középtenger egész partvidékén mindenütt feltalálhatók Ázsiától és Afrikától Francia- és Spanyolországig s Németországban is el voltak terjedve. Szerepük igen fontos a keleti manicheus eszmék terjesztésében, de nem kevésbé a keleti művészet átültetésében.²⁰

A baziliták nyugati elterjedettsége megmagyarázza gyakori előfordulásukat magyar földön, amelynek szomszédsága, szoros összeköttetése a rend eredeti hatásterületével, kézenfekvővé teszi közvetlen keleti földről való beköltözésüket.

A hazai szentistváni emlékek közül a veszprémvölgyi apáca-kolostor görög vonatkozásai ismeretesek. Kálmánkori görögnyelvű alapítólevel-átírásból következtetjük azt, hogy görögnyelvű, görögszertartású keresztény bazilita szerzetesnők számára alapították. Abból a tényből, hogy Veszprém és vidéke a kriályné birtokának központja és kedves tartózkodási helye volt, önként következik az, hogy a XI. sz. elején a világhíres görög iparművészet magyar földre plántálása lehetett a célja

SZERZETHAZAK

ennek az alapításnak. Szt. István által építtetett székesegyházaink felszerelésének gondját így akarta megkönnyíteni a királyné s az itt készült munkák egész sorozatának a »koronázási palást« valószínűleg csak egyik gyönyörű darabja. Ennek stílusából következtetünk egy görög alapokon kifejlődött, de már önálló sajátosságokkal bíró művészeti iskola kialakulására. A szerzetes apácák származásának kérdését többen különféleképp magyarázzák.²¹ Egyesek görög földről származtatják őket, mások Sziciliából, Calabriából, vagy a nápolyi királyságból, sőt Németországból. Bolgár eredetről is láttunk egy kétségtelenül logikus következtetést, amelynek azonban kronologiai alapja ingatag, bár nem mondható teljesen elvetendőnek.²² Ez utóbbi elmélet támogatására szolgálhat az innen származó és a bécsi kapucinusoknál őrzött erszény cirillbetűs szláv feliratainak egybevetése. Annyi bizonyos, hogy ha ez a szerzetesház bazilita rendű s akár szláv, akár görög nyelvű keleti szertartást követett, az általa ápolt művészet bizánci tanultságra mutat, akárhonnan is származnak a művelői.

A Szt. Gellért legendából tudjuk, hogy az István ellen szervezkedő Ajtony, miután Büdin várban megkeresztelkedett, székhelyén, Marosváron, Ker. Szt. János tiszteletére görög apátságot alapított. A király szerencsés hadjárata után a győztes hadvezér: Csanád, fogadalmához híven felépíti látomása helyén, Oroszláson családi monostorát, ahová áttelepíti a marosvári görög barátokat, régi monostorukat pedig átadja Gellértnek, az első csanádi püspöknek, míg elkészül Szt. György marosvári monostora.²³ A görögök további sorsáról nem tudunk semmit, nem tudjuk azt sem, hogy honnan valók és mikor kerültek Marosvárra. Valószínű, hogy Vidinből, Ajtony keresztelési helyéről jöttek abban az időben, amikor bolgárölő II. Baziliosz már elfoglalta a várost (1004.). A jó bánásmód a görög szerzetesekkel jellemzően rávilágít arra a testvéri együttműködésre, amely a kétféle szertartású magyar egyház között fennállott a pogányság megtérítésében.

Visegrád melletti görög monostorról is tudunk. Ezt I. András alapította közvetlenül az egyházi szakadás megújulása előtt Szt. András tiszteletére. Az alapítás célja bizonyára nem térítés volt, hanem összefügghet András orosz házasságával. Feltételezzük, hogy a szerzetesek oroszok voltak, bár a fiatal kereszténységű Oroszország még nem volt bővében szláv eredetű papoknak, itt azonban elsőrendű érdekről, idegenbe szakadt fejedelmi vér és kíséretének lelki szükségletéről volt szó. A kolostor sorsa tipikusan az, mint amilyen a többieké lehetett: már II. András a görög barátok eltávolítását kéri és kicserélésüket latin szerzetesekkel. III. Honorius leveléből kitűnik, hogy még II. András idejében

III.

sem értették a nép nyelvét, tehát utánpótlásuk idegenből történt. Azt azonban, hogy ez az utánpótlás honnan történt, nem tudjuk, mint ahogy nem tudjuk, hogy a szerzetesek honnan jöttek, szlávok, vagy görögök voltak-e, s a Method féle liturgiát, vagy a görögöt használták-e.²⁴

I. Andrásnak, vagy hitvesének Tormován, Biharban alapított apáca-monostoráról azonban nagyobb biztonsággal feltételezzük, hogy a szláv liturgiát követték, mert ide menekültek a csehországi Szavából kiűzött barátok, akik még mindig Cyrill és Method liturgiáját követték.²⁵ Jellemző az akkori idők egyházpolitikájára, türelmességére és talán a keleti egyház szélesebbkörű elterjedtségére is, hogy ezek nálunk befogadásra találtak.

Végül még egy helyről tudjuk oklevélszerűen kimutatni, hogy görög barátok működésének volt a színhelye. A forrás VI. Kelemen levele 1344-ből, amely a kalocsai diocesishez tartozó Szt. Demeter-monostor barátairól szól.²⁶ A levél szerint ennek alapítója kikötötte, hogy görögök, magyarok és szlávok egyaránt szolgáljanak benne a különféle nemzetiségűek számára. Igaz, hogy a forrásból nem tűnik ki az, hogy ez a nyelvhasználat a rítusra vonatkozik-e, vagy csak a papok nyelvtudására. Feltehető, hogy egy 1057-ről keltezett hamis oklevélben szintén van szó Szt. Demeter tiszteletére alapított apátságról, amelyet Radó nádor mond magáénak és a pécsi püspökségnek rendeli alá.²⁷ Ismeretes a kalocsai érsekség és a pécsi püspökség között felmerült határvita, melynek tárgya a két egyházmegye határvidéke, a szerémségi u. n. kőárok lehetett, Száva Szt. Demeter és Bánmonostora (Kő) között.²⁸ A vita a pécsi püspök visszavonulásával végződött, aki elismerte, hogy valótlan adatokra épített. Igen valószínű, hogy az említett oklevél is erre a célra készült hamisítvány, mely régebbi hiteles adatok felhasználásával azt akarta bizonyítani, hogy a szóbanforgó kolostor helye: Száva Szt. Demeter már 1057-ben nem a kalocsai, hanem a pécsi püspökség területéhez tartozott. Az oklevél tehát éppen ebben a rendelkező részben szolgáltat hamis adatokat, egyébként az alapítás tényére és helyére nézve elfogadható. Valószínű, hogy az 1344-ben kelt pápai levél intézkedése, mely a kalocsai érseket apátküldésre utasítja, — mivel már 10 éve nem küldött nekik igumint a konstantinápolyi pátriárka, — ugyanerre a monostorra vonatkozik. De akár egy, akár több monostorról is legyen szó, jól tudjuk, hogy Szt. Demeter tisztelete ezen a vidéken ősi tradíció és hazánk egész területére elterjedt kultusza bizonyítja a déli vidékek erős kulturális hatását. A III. Ince által említett »sok görög monostor Henrik király országában«²⁹ sem tekinthető okvetlenül túlzásnak, vagy rosszul értesültség eredményének. Az

ERKÖLCSÖK ÉS SZOKÁSOK

Árpád-korból igen sok szerzetház ismeretes, amelynek lakóiról azonban nem tudjuk, hogy melyik rend tagjai voltak. Ezek között sok keleti kolostort kell sejttenünk. A dél felől beáramló egyházi hatásokat bizonyára ezek a kolostorok terjesztették a legnépesebb mértékben.

Nem csodálható tehát, hogy egyházi társadalmunk szervezetében és belső életében is kimutathatók bizonyos keleti hatások, amelyekből következtethetünk a nyugati mintára történt szervezés ellenére is érvényesülő keleti kulturális hatások átütő erejére.

A lelkeskedést eleinte kizárólag térítő szerzetesek végezték. Ezért volt kezdetben nagy jelentőségük a szerzeteseknek. Később azonban, amikor már elég »diákok«, papiképzetségű embert neveltek a népből, a közös szerzetházaktól távolabbeső falusi pasztoráció mindinkább átment az egy-két generációval előbb még pogány szülők leszármazottjaira.

Igen érdekes az I. esztergomi zsinatnak³⁰ az a határozata, amely eltiltja az apátokat a püspöki díszjelek viselésétől (Mitra (!) szandál, keztyű, esengetyű), továbbá a keresztelestől, gyóntatástól és prédikálástól. Eszerint tehát négy fal közé szorultak volna a magyarság egykori térítői, átadva helyüket teljesen a világi papságnak? Ez nem valószínű. Lehetséges azonban, hogy erre az intézkedésre a püspöki jogokat gyakorló, kóborolva lelkészkedő görög baziliták működése adott okot. Hasonló intézkedés volt az is, amely szerint minden szerzetesre Szt. Benedek regulájának ismerete vált kötelezővé.³¹ Nyilvánvaló, hogy ezáltal a vándorló, vidéken szerte lelkipásztorkodó idegen szerzetesek eretnek-gyanus működését akarták megghiúsítani fegyelmi eszközökkel. Ezek aligha voltak mások, mint déli baziliták, mert a nyugati szerzetesrendek közül akkor még csak a bencések voltak honosak Magyarországon. Ezeknek a kóbor barátoknak az ellenőrzése miatt voltak szükségesek azok az intézkedések, is, amelyek kötelezővé teszik azt, hogy bevándorló egyházi személyek ajánlólevelet kötelesek felmutatni.³²

Egy pillantás a Balkán akkori zilált viszonyaira, a szerzetesek szétszűllésére,³³ meggyőzhet minket arról, hogy a védelmi intézkedések nem a keleti egyháznak, hanem a felelőtlen, szociális felforgatással fenyegető elemeknek szóltak. A rendes keleti ritusu papság azonban türelmet élvezett, amit legjobban bizonyít az, hogy még a katolikus papi társadalom szervezetében és életében is olyan hatásokat találhatunk, amelyek a keleti egyház gyakorlatával való közelebbi érintkezésre mutatnak. Kü-

III.

lönösen az ország déli-keleti részeire nézve érthető meg könnyen ez a hatás, ahol egyrészt a régi lakosságból, másrészt pedig a később bevándoroltakból sokan keveredtek el a katolikusok közé és sokan szívódtak fel az egyházba.

Azt látjuk például, hogy a keleti egyház mintájára nálunk az alsó papirendhez számították az alszercpapokat, akiknek ilyen módon hosszú ideig meg volt engedve a házasság. A bécsi zsinaton (1267.)³⁴ kerül csak tisztázásra ez a kérdés. De papi társadalmunk magasabb rétegeiben is elég nagy a keleti egyház szokásaihoz hasonlóan viselkedő nős papok száma az Árpád-kor folyamán. Ez a szokás azonban az akkori időkben nyugaton is meglehetősen elterjedt, tehát ezen az alapon nem következtethetünk *keleti* hatás érvényesülésére. De mint látni fogjuk, törvényhozásunk ezt az úzust nem tekintette visszaélésnek, hanem a keleti egyház rendelkezéseiben keres neki jogalapot és mintegy régi jogszokáshoz való ragaszkodásban talál számára igazolást. Csak a pápák folytatólagos intézkedéseinek nyomására sikerül törvényhozásunknak két évszázad fokozatos reformjai által az ideális állapotot legalább elvben és általánosságban megvalósítani s így a nyugati országok szokását elfogadtatni.³⁵

A keleti és nyugati egyház határozatainak ellentétei a papi coelibatus terén az első három keresztény évszázad intézkedéseinek hiánya után a IV. századtól kezdődnek. Az első törvényes intézkedés a keleti ellentétek kialakulása szempontjából oly nevezetes trullai zsinaton (692.) jött létre. Ez a zsinat tudvalevően az első, amely szembehelyezkedik a nyugati egyház elfogásával és az V. és VI. konstantinápolyi egyetemes zsinat közé iktatott külön gyűlésével (ezért Concilium quinisextum) a Monotheleta-vitában elszenvedett vereség visszahatásaképpen Rómával szemben gyökeres kodifikálást hajt végre a kultusz és adminisztráció terén, különösen egyházdiszciplináris előírásokban. A papi nőtlenség terén kimondja azt a gyakorlatban lévő szabályt, hogy a pap felszentelése után már nem házasodhat, de korábbi törvényes feleségével továbbra is együtt élhet.

A nyugati egyházban ezzel szemben régtől fogva más gyakorlat kezdődik. Már az elvirai zsinat (306.) teljes önnegztartóztatást rendel s ez a VI. század végén az alszercpapokra is kötelező lett. Ettől kezdve tehát a nyugati egyházban — ellentétben a keleti egyház gyakorlatával — a papok nőtlenek, házasságkötésük tiltott és büntetendő (de csak a II. lateráni zsinat óta (1139.) érvénytelen, közjogi akadály); a már megkötött házasság azonban érvényes és fel nem bontható. A rendelkezésekkel szemben kifejlődött gyakorlat ellen a legerélyesebb tiltó intézkedés VII. Gergelyé. Az 1074-iki római zsinat elrendeli,

TÖRVENYEK

hogy a papoknak feleségük ne legyen, csak megtartóztatást ígérő nőt szabad felszentelni.

Ebben a rendelkezésben kifejezett elvtől messze állott a gyakorlat a kelettel határos Magyarországon, azonban a szigoru pápairendelet miatt valahogy rendezni kellett az ügyet. És itt meglepő jelenséggel találkozunk. Míg külföldön az ebből az időből származó rendeletek VII. Gergely rendelkezéseit követik, addig a magyar zsinatok a görög egyház álláspontjára helyezkednek és a *trullai zsinat* kánonjait iktatják törvénybe. Valószínű, hogy a papság nagyrésze nős volt és a szigoru intézkedéseknek úgy sem lett volna foganatjuk. Feltűnő azonban, hogy a *modus vivendi* alapjául maguk a törvényhozók is a keleti törvényeket vették, és ezzel igyekeztek neki megadni a törvényesség erejét.³⁶ A tudatos eljárást igazolják a zsinati határozatok egyes pontjainak majdnem szó szerinti megegyezései a keleti kánonok szövegével.³⁷

Az I. esztergomi zsinat megengedi a nős papok további szolgálatát, a szabolcsi már csak ideiglenes haladékos ad a Szentatya megkérdezéséig. A Szt. László korabeli törvényhozás tehát a trullai zsinatra támaszkodik ugyan, azonban már igyekezik megvalósítani VII. Gergely reformjait, de ezeket csak annyiban fogadja el, amennyire ezek a magyar viszonyokra alkalmazhatók. A papok házaseletét megengedi, mert »azt a szentlélek hatalma szentesítette«. ³⁸

A Kálmán korabeli tarcali zsinat a nős papokról még nem intézkedik; úgy látszik, a szabolcsi zsinat halogató határozatát még érvényben tartja. II. esztergomi zsinatán azonban a házaselet tilalmának kimondásával elvben lehetetlenné teszi nős papok működését.³⁹

A püspökök házaseletéről is intézkednek törvényeink. Az I. esztergomi zsinat csak különélés esetén engedi meg a püspöki méltóság viselését.⁴⁰ A püspök nem gazdagíthatta fiait az egyház rovására.⁴¹ (A Szt. László legendában a püspök leányáról olvassunk.) A keleti hatás még száz évig tartja magát a gyakorlatban, mert a nyugati gondolat ezen a téren teljesen csak az Árpád-kor végén jut diadalra.

A magyar papság szervezeti szabályaiban mutatkozó keleti hatásokat azonban nem kell okvetlenül abból magyaráznunk, hogy ezek a nyugati egyházszerzés előtti időben alakultak ki.⁴² A keleti egyház térítő tevékenységének elsőbbségét ezek a hatások nem igazolják elegendő módon. A közel Kelet az idegen hatást teljesen megmagyarázza. A pápa, mint fegyelmi főhatóság, mindig alkalmazkodott a vidék különleges viszonyaihoz és szükség esetén engedményeket tett. Így tett a coelibatus terén is oly katolikus vidékekkel, amelyek a papok felszentelés

JEGYZETEK

előtti házasságát megengedő keleti egyház közvetlen szomszédságában voltak. Ahogy elhallgatták, vagyis nem sürgették (I. Miklós) a bolgároknál a coelibátust, úgy vették tekintetbe Magyarország különleges helyzetét is s vele szemben a szakadás veszélyének elhárítására mérsékelni tudták a kánonok alkalmazását.

Az egyházi életünkre oly mélyen ható keleti befolyás értékelésénél annál is inkább kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk az elmondottaknak, mert hiszen középkori társadalmunk életében a papságnak döntő jelentőségű szerepe révén igen nagy volt a nemzeti kultúrára tett hatása.

JEGYZETEK

¹ *Szkülitzesz - Kedrenosz* II. 328 B, Zonarasz III. 484.

² L. Alsófehér vm. monografiája.

³ Az előzményekben láttuk a keresztény térítés módszerei között azt, hogy a régi pogány helyeket szemelték ki a keresztény templomok helyéül. A püspökségek alapításánál is azok a helyek jöttek számításba, amelyeknek régi egyházuk, ősi tradíciójuk volt.

⁴ Szt. Gellért legenda. II. fejezet.

⁵ *J. Hodál*: Kostol kniezat'a Privinu v. Nitre. 1930. Megállapításait nem igazolták a legújabb ásatások. (L. a pozsonyi »Híradó« beszámolóját, 1933. ápr. 6-án J. Böhm és V. Menzel mérnökök munkájáról.)

⁶ Minthogy a püspökségek mind királyi várhelyen voltak, eredetileg a kalocsai püspök is valószínűleg Bácscon székelt. Innen költözhetett még Aschrik, helyettes esztergomi érsek, az északibb fekvésű, új székhelyéhez közelebbi Kalocsára. *Erdélyi*: Tévedések az egyházalapítás körül. (Igaz tört. tan. 27. l.) V. ö. *Ortvay Tivadar*: Magyarország. egyházi földleírása a XIV. sz. elején, Bpest 1891. I. k. 327—333. l.

⁷ *Wenzel Gusztáv*: Adalékok Száva Szt. Demeter történetéhez. Akad. ért. 1866. V. 319.

⁸ *Balics Lajos*: A római kath. egyház története Magyarországon. Bpest 1885. II. k. 2. r. 29—31. l. *Ortvay*: id. m. I. k. 350. l.

⁹ *Lányi-Knauz*: A magyar egyház története. Esztergom 1866. I. k. 636—7. l.

¹⁰ *Rajner Lajos*: A görög szertartású magyarok mozgalma a magyar liturgia ügyében. Kath. Szemle 1902. 34—35. l.

¹¹ Imre király levele nem ismeretes, de III. Ince pápa válaszából értesülünk tervéről. *Pray*: Spec. Hier. I. 376. l. *Fejér*: Cod. Dipl. II. 429—430. l.

JEGYZETEK

- 12 *Lányi—Knauz*: Id. m. I. k. 636. l.
- 13 Ugrin kalocsai érsek kérelme IX. Gergely pápához. *Theiner*: Mon. hist Hung. I. 88. (1229-ben.)
- 14 *Ortvay*: Id. m. I. 335—6. l. A görög rítusra következtethetünk abból is, hogy a szerémi püspökséghez csatolták a Szávántúli, kétség-telenül addig görög rítusú vidéket.
- 15 *Hummer*: A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt. Kath. Szemle 1895. évf., 802—803. l.
- 16 *Szentkláray Jenő*: A szerb monostoregyházak tört. eml. Délmagyarországon. Budapest, 1908. 4. l.
- 17 *Darkó*: id. m. 42. l.
- 18 *Darkó*: id. m. 43. l.
- 19 *Darkó*: id. m. 46. l.
- 20 *Krajnyák*: Szt. István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai. Századok, 1925. 498—507 l. V.ö. *G. Ficker*: Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byz. Mittelalters. 1908. 204. s köv. l.
- 21 *Karácsonyi*: Szt. István király élete 39—40. l. *Gyomlai*: Szt. István veszprémvölgyi donációjának görög szövegéről. *Rajner*: A görög szert. kath. magyarok mozgalma. Kath. Szemle 1902. *Ipolvi*: A magyar mütörténeti emlékek tanulmánya. Századok 1878. 22—23. l.
- 22 *Fehér*: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban és Deér észrevételei. Századok 1927. 1—20. l., ill. 333—5. l.
- 23 Szt. Gellért legenda. X. és XI. fej.
- 24 *Fejér*: Cod. Dipl. III. l. 310—311. *Balics*: id. m. II. k. I. r. 214—15. l.
- 25 *Sztripszky Hiádor*: Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól. Bpest. 1913. 23. l. *Fejér*: Cod. Dipl. I. 432. *Jalsovits*: A tihanyi apátság története. Pécs, 1889. 16. l. *Balics* id. m. I. 274 és 477 l.
- 26 *Ortvay*: id. m. 352 l. *Theiner*: Mon. hist. I. 667. l. *Balics* id. m. II. k. 2. r. 217—218.
- 27 *Fejér*: Cod. Dipl. I. 394. l. *Karácsonyi*: A hamis keletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke. Bpest, 1902. 6—7. l. *Szentpétery*: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bpest, 1932. 7. l.
- 28 *Ortvay* id. m. 225. l. *Fejér*: Cod. dipl. I. 481. l.
- 29 III. Ince pápa levele 1204-ből. *Katona*: Hist. crit. IV. k. 735. l.
- 30 *Závodszyky Levente*: Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bpest, 1904. Függelék, XXXVI. fej. 201. l.
- 31 *Závodszyky* id. m. Függelék XXXVII. fej. 202. l.
- 32 Szt. László szabolcsi zsinatának 17. fej. (Corp. jur. 54. l.) azért rendelkezik így, hogy a beköltöző »ne forte monachus aut homicida fuerit«. Ugyanezt tartalmazza Kálmán I. törvénye. 3. fej. (Corp. jur. 98. l.)
- 33 *Karl Roth*: Sozial und Kulturgeschichte des byz. Reiches. Berlin u. Leipzig, 1919. 19. l. »Meist waren diese Mönche ein unruhiges, staatsgefährliches Element« — írja a görög bazilitákról. Ugyanez áll

JEGYZETEK

a balkániakra. V. ö. J. *Sakázov*: *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*. Berlin u. Leipzig, 1929.

³⁴ *Zsigovits Béla*: A papi nőtlenség története Magyarországon. Bpest, 1914. 29—30 l.

³⁵ *Zsigovits* id. m. 28. és 35—36 l.

³⁶ Erre az összefüggésre mutat rá *Péterffy*: *Sacra concilia ecclesiae Rom. Cath. in Regno Hung. celebrata 1016—1715*. Viennae, 1742. I. 15. »*Fuisse quosdam in ea Synodo, qui cum orientalibus saperent.*«

³⁷ Az összehasonlítást elvégzi *Závodszyk* id. művében és *Zsigovits* id. művében a papi coelibátusra vonatkozóan.

³⁸ Szabolcsi zsinat 3. fej. (Corp. jur. 50 l.)

³⁹ *Závodszyk* id. m. 122—123. l.

⁴⁰ *Závodszyk* id. m. 101. l. Ez az intézkedés szintén megegyezik a trullai zsinat egyik kánonjával.

⁴¹ I. esztergomi zsinat 13. fej. *Závodszyk* id. m. Függelék 199. l. V.ö. *Zsigovits* id. m. 18. l.

⁴² A keleti egyház térítésének elsőbbségéről *Schwarz Godfrid* és *Stilting* vitájával meginduló hosszú polémiák sorozata még ma sincs lezárva. A legújabbak közül *Karácsonyi* (A görög katolikus magyarok eredete. 1924.) a mai magyar göröghatolikusok eredetét a nemzetiségek elmagyarosodásával magyarázza. *Rajner* (A görög szertartású kath. magyarok mozgalma a magyar liturgia ügyében. Kath. Szemle. 1902.) a magyar liturgia multját cáfolja, amellyel szemben *Melles* (Magyar liturgia. U.o. 97—107. lapon) fejti ki védelmét. A görög térítés jelentőségét kiemeli *Krajnyák*: Szt. István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai. 1925. Századok, 498—507. l.

IV.

Keleti hatások társadalmunk életében

Árpádkori világi társadalmunk fejlődési alapja: a pannóniai frank-szláv társadalmi rendszer, nyugati forrásával szemben egészen sajátos kialakulást mutat már a honfoglalás előtti időben is. A Karoling frank kultúra, a pannónia földjére átültetett rendszer, a IX. század eleje óta a germán-szláv uralom közel kétszázadnyi ideje alatt inkább csak régi formáját megtartva stagnált. Nyugaton ez idő alatt — a más népi és kulturális viszonyok hatására — kialakult a búbéri rendszer logikus szervezete, az önkéntes alárendeltség szoros láncolata.¹

A mi társadalmunk tehát nem csak alapjaiban nélkülözötte a hűbéries fejlődés csiráit, hanem az ilyen irányú fejlődéstől még sokáig távol maradt s általában ettől a rendszertől az egész Árpádkoron át idegenkedett. A X—XIII. század társadalmára aránylag kevés szabad és igazi szolga osztály mellett túlnyomórészt a szabadosok igen sokféle és különböző kötelezettségekkel terhelt osztályaiból állott. Ennek egyik oka abban keresendő, hogy honalapításunk egy vezető faj szabadjainak uralmát jelentette a szabados osztályokba szervezett lakosság fölött. A honfoglaló fejedelem a maga részére elfoglalja az ország központi megszerzésére szükséges, eddig is fejedelmi, vagy zsupáni kezekben volt várakat, ezek ellátására szolgáló falvakkal és földekkal együtt, a közöttük lévő területeket pedig a honfoglaló szabadok szállják meg. Ez a tény okozza azt, hogy a belső rend és a külső biztonság őrzése fokozatosan át megy a *királyi* váruradalmak szolgasorsú katonasága kezébe, mert hiszen a törzsi szervezet hadereje a végleges megtelődéssel lassan teljesen felbomlik.² Ezért a keleti eredetű szabad birtokos osztály gyökeres átalakuláson megy át; a törzsi nemzetség-birtoklás lassan kihal. »Miként a többi török népeknél, nálunk sem szabad a nemzetségi szervezetet merev társadalmi rendnek tekinteni.« (Eckhart.)

Igaz, hogy a közös őstől származó birtokon közösen gazdálkodó és ebből a közösségből kiválni akaró utódok teljes birtokjogát intézményesen csak Szt. István biztosítja, de ez nem jelenti azt, hogy az egyéni birtoklást ő »hozta be«, mert hiszen azt látjuk, hogy ez már régen megvolt. (Az árpádkori nagy magánbirtokok megalapítói nem is a törzsek és nemzet-

IV.

ségek, hanem egyes kiváló egyének voltak. Még a XIII. szdban is alapítanak új nemzetségeket, tehát eredetük nagyrészt jóval későbbi, mint a honalapítás.)

A szabadrendelkezésű birtokosságnak ez a minden függésekkel szemben való ellenállása alapjává válik a hűbérelleses felfogásnak és a dominum-rendszer kifejleszti teljesen a szabad társadalom nagy szerepét, szemben a feudális nyugati társadalmi szervezettel. Bizonyos azonban, hogy ez utóbbi szintén hatott a magyar társadalomra. Bármily természetesnek is lássék, azonban a nyugati hatás, valamint a fejlődés *helyi körülmények okozta* természetes folyamata, nem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül a más alapokon nyugvó keleti társadalmak (főleg Bizánc) berendezkedésének vizsgálatát sem, ha az önálló fejlődésre ható tényezőket keressük.³

Amint nyugaton a nyugati hatás észlelhető, úgy a keleti részekre a szomszédos keleti viszonyok hatottak.

Magyarország keleti határain túl ugyanis a társadalmi átalakulást egészen más jelenségek is irányították. Ezek szoros kapcsolatban voltak kelettel.

A pannóniai viszonyoktól lényegesen eltérő körülményként kell kiemelnünk azt, hogy a Balkánfélsziget benépesítése nem úgy történt, mint a dunántúli kolonizálás, tehát tervszerűen, fejedelmi és hűbérbirtok szervezetének a keretében (Pribina), hanem a régi birtokosok akaratától függetlenül, családi közösségekbe foglalt szabad szlávok nagy tömege által. A lakosság gerince tehát akkor is a kisparaszt földművesnép maradt, amikor a bolgárok a szlávok egyrésszel szövetségbe megalapították a bolgár birodalmat a bolgár és szláv nemesség vezetésével. A nagybirtok, szervezetével együtt, csak jóval a megszállás után alakult ki, mégpedig bizánci mintára és hatásra.⁴

Kétségtelen, hogy ennek a rendszernek régebbi nyomai is észlelhetők a Balkánon. El kell ismerni azonban, hogy a bizánci eredetű társadalmi rendszer teljes kialakulása valójában csak a kereszténység és a keleti birodalom hatásának eredménye. Az ilyen irányú fejlődés már a görögbarát cárok alatt megindult, s a bolgár függetlenség elvesztése után, a betelepített új bizánci nemesség elnyomó tevékenysége útján jutott teljes diadalra. A szabad lakosság mindinkább függő helyzetbe került. A népesség eredeti életformája a »baština« (nemzetségi örökség) alapján való gazdálkodás még a XIV. sz.-on túl is tartja ugyan egyideig magát, de szabad népről ezután már egyáltalán nem lehet beszélni. A baštínával öröklődő birtokoknak csak egyféle

TARSADALMI RENDSZER KELETEN

szolgasorsú tartozéka maradt fenn: a rabszolga (otrok), aki az úr személyes tulajdona (res), s említése a XIV. sz.-ban kezdődik. Ez nem más, mint a rabszolgaság soká fennmaradt, némi-
leg enyhített formája. Egyébként azonban a függő néposztályok intézményének átvétele Bizáncból történt.

A Keletrómai Birodalom társadalomtörténete már Justinianus idejéből ismeri a bizánci nép egyrészének függő, tehát csak részben szabad helyzetét. Ezek a coloni (μωθωτοι) és a censibus — adscripti (εναπόγραφοι) ⁵ Az elsők szabad telepesek, kisparasztok, akik maguk művelték az uraság földjét és ez után bért fizettek. A vállalt kötelezettségek 30 év után állandó-
sultak és idők folyamán egyéb személyes kötelezettségekkel is bővültek. A második osztály hadifogoly származású birtok-
talanok csoportja, csak házimunkások (inquilini, casarii). Együtt adták el őket a földdel. Később ebbe a két osztályba, amelyeket összefoglaló névvel *παροικοι*-nak hívtak, beleolvasztottak újabb telepes és rabszolganépeket.

Ezt a rendszert honosították meg a Magyarországgal szomszédos területen előbb a bolgár cárok, majd a XI. sz. elejétől kezdve a görög császárok, úgy, hogy ez a két társadalmi osztály (paroikoi) alkotta a balkáni nép legszélesebb rétegét és különösen mezőgazdasági vonatkozásban középponti helyzetet foglalt el. ⁶

Keresve az összefüggést a fentiekben vázolt balkáni viszonyok és a mi árpádkori társadalmunk között, mindjárt a mezőgazdaság terén találhatunk szoros kapcsolatokat. Tudjuk, hogy a Dunától keletre és északra fekvő vidékekre a frank uralom sohasem terjeszkedett ki, tehát itt a frank-szláv rendszer a honfoglalás előtt nem honosodhatott meg. Az egész keleti vidéket, a Marosközt épúgy, mint Erdélyt, inkább a görög-bolgár-szláv kulturkörbe tartozónak kell tekintenünk. ⁷ Erre mutat a később említendő erdélyi sógazdaság mellett Ajtony marosvári úr »országa« is, amely a Kőrös és Duna között Budin váráig ért. A Szt. Gellért legenda szerint Ajtony elbizakodik, vitézeinek sokaságában, sok ménese, gulyája, uradalma, udvarháza, gazdagságában. ⁸ »Hatalma a görögöktől van«, tehát gazdasági rendszerét társadalmi szervezetével együtt a görög-bolgár kulturkörből sokkal közvetlenebbül szerezhette és nem volt szüksége arra, hogy dunántúli mintákat kövessen. Egész magatartása emlékeztet a korabeli bolgár nagybirtokosokéra, akiknek földjével délen, a Duna mentén határos. (Anonymus egyenesen bolgárnak mondja.) ⁹ A másik dokumentum, amely a keleti vidék állandó

IV.

kapcsolatait jelzi a déli és keleti részekkel (a mezőgazdaság terén is) az állandó telepítés és beszivárgás.

Az eredetileg gyér lakosságú keleti részek benépesítésében a déli telepítésnek nagy szerepe lehetett, amely a görög—bolgár colonus-rendszert honosíthatta meg. Figyelemmel kell lennünk ugyanis arra, hogy ebben az időben a Balkánon nagyon rossz gazdasági és szociális viszonyok uralkodtak a pusztító háborúk okozta nagy gazdasági romlás következtében. Szabadsorsúak önmagukat adták el, gyermekeiket elhagyták és az erdőkbe vonultak. Az önkéntes szolgaság mindennapivá és bevett szokássá vált.¹⁰ Szívesen vállalkoztak arra, hogy idegen országba telepítsék őket és bizonyára a gazdaságilag folyton erősödő Magyarország, amelynek nagy szüksége volt munkaerőre, szívesen is fogadta őket. Királyaink is mindig megragadtak minden alkalmat, hogy déli hadjárataikból telepítésre alkalmas hadifoglyokkal térhessenek vissza (besenyők, oláhok, kunok, izmaeliták stb.).¹¹ Ezek a telepések mind keleti szokásokat hoztak magukkal. A más földjén gazdálkodó, kötelezettségekkel terhelt szabadok társadalmi formájának meghonosításában tehát, amelyet általában nyugati hűbéres vonásnak tekintenek, legalább is részben keleti hatást kell látnunk.

Ez a társadalmi életünk kialakulására ható keleti befolyás még sokkal mélyebben hatott a kereskedelemmel és iparral foglalkozó rétegek életével kapcsolatban. A keresztes hadjáratok idejéig ugyanis a Kelet és Nyugat közötti összeköttetés Magyarországon keresztül bonyolódott le, aminek következtében a városi élettel és a külső forgalommal kapcsolatos keleti kulturhatásoknak nagy szerepük volt a magyar ipart és kereskedelmet kezükben tartó társadalmi osztályok kialakulására, amelyeknek élete főként a városokban koncentrált.

A nagy balkáni thrák és tengerparti városok ugyanis a római időkből származó kapitalizmust őrizték meg a középkor idejéig, amellyel jóval megelőzték az európai városokat. Ezek a nagy városok tisztán iparból és kereskedelemből éltek akkor, amidőn ez a teljes eltagolódás Nyugaton még ismeretlen. A lakosság itt már régóta iparos, kézműves és kereskedő osztályokra tagozódott, szervezetekbe tömörült, amelyeknek kiváltságai, különleges szabályai és önkormányzatuk volt. A balkáni bolgár—szláv lakosság nem volt sem iparos, sem kereskedő, emelkedő kulturája tehát ezen a téren a szomszédos területekről táplálkozott. Városaik, amelyek eleinte pusztán védelmül szolgáltak, kibővültek, s a falakon kívül iparos és kereskedő

VAROSI TÁRSADALOM

telepek keletkeztek. Ezekben a suburbiумokban, az u.n. »varoš«-okban túlnyomóan *idegen* lakosságot találunk, még pedig foglalkozás és nemzetiség szerint széttagozva. Így a fajok és ezzel kapcsolatban vallások szerint csoportosuló iparos és kereskedő társadalomban (gyakran vallásos szektárius alapon) céhszerű egyesülések keletkeztek, mint pl. Filippopoliszban a paulikiánusoké. A bolgárok által épített dunai városokban is igen tarka a lakosság.¹²

Amint látjuk, tehát a balkáni városok társadalmának kialakulását a görög kézben maradt szomszédos történelmi városok már teljesen kifejlődött, jogilag és gazdaságilag teljesen kiforrott társadalmi fejlődés-folyamata indította meg, amelynek áramlását az a nagy nivőkülönbség tartotta mozgásban, amely a régi római—bizánci kulturát hordozó városok és a kezdetleges új alapítású »barbár« városok között volt.

Ha a magyar városok kialakulását nézzük, meg kell állapítanunk, hogy nálunk ugyancsak — a szomszédos balkáni városokhoz teljesen hasonlóan — az iparos és kereskedő osztály kialakulása nem belülről, a lezárt egységű nagybirtok népeinek fokozatos felszabadulása révén történt (a német »hofrechtliche Theorie« szerint), hanem a városi szabad osztályok kialakulása kívülről ható társadalmi mozgalom eredménye volt.¹³

A külső behatás folyamata kettős. Egyrészt városokon kívül álló népelemeket vonz a fejlődő gazdasági élet a falak közé, másrészt a függő viszonyban lévő lakosság helyzete változik meg. A beköltöző lakosság, amely szabadon vállal bizonyos kötelezettségeket és ezen a révén bizonyos kiváltságokhoz jut, magához hasonítja a belső lakosságot is és vele lassan egybeolvad. E mozgalom a »hospes« névvel megjelölt társadalmi osztály szerepéhez fűződik. Az elnevezés nem fed egységes fogalmat. A »hospes«-ek között vannak többé és kevésbé függő viszonyban levő emberek, szabadok és szolgáskorban lévők. A vendég azonban mindenképpen *idegenből jött s nem* a helyi kapcsolatos, ottszületéssel velejáró kötelezettséggel terhelt lakost jelent. Ilyen módon a hospesen nem kell mindig külföldit érteni, bár a fejlődés kezdetén bizonyára a külföldről beköltözöttek voltak többségben.¹⁴ Ilyenek az erdélyi és a szepességi német telepítések, amelyek kétségtelenül nagy hatást gyakoroltak a városi életre és a vele kapcsolatos társadalmak kialakulására bizonyos területeken, másutt azonban és *éppen a magyar vidékeken* más oly külső hatásokat kell feltételeznünk, amelyek idegenek megtelepedése révén fejlődést provokáltak.¹⁵

IV.

Ha pl. tüzetesebb vizsgálat alá vesszük első iparos céhjeink fejlődését, kitűnik, hogy ezek nem német mintára keletkeztek, hanem önálló fejlődést mutatnak.

Az a rokonság, amelyet a balkáni városok és a mi városaink társadalmának kialakulásával kapcsolatban általánosságban elmondottunk, arra utalnak, hogy megkeressük az összefüggést közöttük. Evégből közelebbi vizsgálat alá kell vennünk a balkáni társadalom viszonyait, először is az ipar terén.

A balkáni városok első iparosai azokból a hadifoglyokból kerültek ki, akiket a bizánci városokban ejtettek a hódítók. Az első bolgár cárok alatt fellendülő ipari élet a kereszténységgel együtt szabad iparosok befogadását is lehetővé tette, aminek következtében az ipar nagy fellendítése mellett az iparos társadalom megszerveződése is nagyon előrehaladt. Ezek otthon teljesen rendezett, szervezetekbe tömörített életét élték és régi életformájukat igyekeztek új helyzetükben is megtartani. A szabad származású idegen elem a falusi eredetű, félig paraszt benszülött elemeket és a hadifogoly eredetű városi iparosok leszármazottjait lassan szervezetekbe tömörítette, amely által egy részben szabad társadalmi osztály, a »technitári« keletkezett. Ezek specialisták voltak, mesterek és munkások, főleg a kolostorok szolgálatában. Ilyen kívül álló elemek látták el a kolostorok ipari szükségleteit, akik csak bizonyos, közelebről meg nem határozott és az apát szükségletekhez szabott rendelkezése szerinti szolgáltatásokra voltak kötelezve. (Így az építőket terhelte például a leégett kolostorépületek újraépítése.) A nagybirtok kizárólag ilyen külső erőkkkel látta el ipari szükségleteit s csak a középkor végén gondolt arra, hogy technikai munkáját saját kisparaszt iparosaival szervezze meg. (Pl. a híres athos-hegyi kolostor még a XV. sz.-ban is idegen kézműveseket tart a helységben.) A kívánt kötelezettségen kívül aztán a technitári élete egyáltalán nem érdekelte a kolostort. Nem törődtek vele, hogy ezek földből, vagy munkából éltek saját birtokukon, vagy pedig a másén.¹⁶

A technitári között minden iparág képviselve volt. Az összes egyházi szereket az ötvösök készítették. A legtöbb volt a kőműves és ács, akiknek az épületek építésénél és javításánál a különböző függő helyzetben lévő népek (paroikoi), sőt néha papok is segédkeztek szükség esetén.

A nagyobbarányú építkezéseknél tekintélyes nagyságú ilyen szervezetek alakultak.¹⁷

IPAROSOK

A kézművesek ilyen szervezkedése kétségkívül bizánci mintára történt. Néhány forrásból tudjuk, hogy a mesternek csak egy fiút szabad tartani, a többi csak munkás lehet. Egy XIII. századból származó emlék »protomaistort« említi, amely a bizánci városi életből vett céhrendszer fennállására mutat.

A keleti származású szekták és a keleti bevándorlók által üzött iparágak között olyan összefüggéseket tapasztalhatunk, amelyekből a később kifejlődött céhrendszer alapjaira következtethetünk. A céhek nyugaton is vallásos egyesületekből fejlődtek ki. Ugyanez a fejlődés volt meg már régebbi időben keleten és hatása eljutott nyugatra is.¹⁸ Tudunk pl. franciaországi albigenes tanácsokról, akiknek nagy szerepük volt a balkáni eredetű vallásfelekezet terjesztésében és ápolásában.)

Ha most már ezek előrebocsátása után a magyar iparososztályal foglalkozunk, legelőször is meg kell állapítanunk, hogy volt a honfoglaló magyarság között is iparososztály, amelynek kezenyomát mutatja az a gazdag leletanyag, amely csakis ezek utódainak kezétől eredhet, mert hiszen a honfoglalás utáni idők ipara úgy látszik a vándorlás korának műgyakorlatát követi még jóideig. Valószínű, hogy ezek az iparoselemek részben szabadok, nagyobbrészt pedig szolgasorban voltak; munkájuk után ítélve, perzsa, vagy arab hatás alatt élő népelemek utódai.¹⁹ Letelepedésük után összekeveredtek az itt lakó, ugyancsak szolgasorsú frank—szláv iparos nemzedékekkel. Ezek között voltak személy szerint adható-vehető szolgák (veri servi), akiket alkalmasságuk szerint mindenféle munkára fel lehetett használni és voltak részben felszabadítottak, akiket földbirtok használata fejében bizonyos meghatározott kötelezettségek terheltek. Ezek a különféle szolgasorsú iparososztályok azonban nem sokat érthettek a mesterségükhöz, mert nagy számuknál fogva nem is volt alkalmuk gyakorolni s inkább földből éltek. Csak egyes kiválóbb tagjai lehettek valóban mesterei az iparosmunkának. Ezek persze nemesak a kötelezettségeiknek megfelelő földesúri munkát végezték el, hanem megrendelésre, hozott anyagból, vagy a helyszínen bér munkát is teljesítettek. Így pl. a dömösi kolostor építésénél olyan munkásokat látunk, akik »ad coope-riendam ecclesiam et ad domos ecclesie construendam« jöttek. Nagyon természetes, hogy a tökéletesedő iparosok helyzete mindinkább könnyebbé válik uraik felszabadító gesztusa révén. Tipikus példa erre Margit úrnő végrendeletében²⁰ szereplő Péter nevű szabad és három rabszolgájának esete is. Itt a szabadság nyilvánvalóan még kötve van a 12 öl szőnyeg évi beszolgál-

IV.

tatásához (cuius servitium... sit...), amiből az következnek, hogy eredetileg szolgasorsú iparos részleges felszabadításáról van szó, hasonlóan a torlók (dusnikok) felszabadításához a torok tartásának kötelezettségével. De lehetséges az is, hogy az említett mester szabad ember volt és az adományban megjelölt kötelezettségeket a rabszolgák és állatok ajándékozása fejében kellett vállalnia.

Ez a példa megvilágítja azt a társadalmi átalakulást, amely árpádkori önálló iparostársadalmunk kifejlődésére vezetett. Iparosaink között voltak eszerint szabadok, bizonyos szolgáltatásra kötelezett szabadosok és voltak rabszolgák. A szabadság foka különböző volt és eredete kétféleképpen is magyarázható: fokozatos felszabadulással és önkéntes tehervállalással. A felszabadításra több példát találunk.²¹

Bármilyen természetesnek is látszik ez a belső társadalmi folyamat, lehetetlen kikapcsolnunk a külső behatások vizsgálatát. Az a feltűnő hasonlatosság, amely a fentebb tárgyalt »technikári« mögött rejlő osztály-meghatározás és iparostársadalmunk u. n. »félleg szabad«, vagyis helyhez nem kötött, de szolgáltatási kötelezettséggel terhelt tagjai között megállapítható, feltétlenül indokolja az összehasonlítást. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az igazi iparosok esetében a szabadosok »helyhez kötöttsége« is módosul, mert hiszen ellentétben a szó szerint »röghöz kötött« földművelő és földből élő iparostársadalom életmódjával szemben, őket megélhetésük a folytonos vándorlásra kényszeríti.

Emlékeink még pedig úgy az írottak, mint a némák azt igazolják, hogy iparosaink sorában voltak keleti területről származó bevándorlók is, akiknek magukkal hozott társadalmi szokásai természetesen épen úgy hatottak a társadalom kialakulására, mint a nyugati telepesekéi.

Tudunk görög iparosok részvételéről első templomaink építésénél, kezük nyomát mutatják emlékeink keleti eredetre valló példányai és az ő hatásukat láthatjuk későbbi emlékeinken is, amikor a bizánci hatás alatt sajátos magyar művészet fejlődött ki.

Igy például az óbudai templom esetében bizánciak közreműködéséről értesülünk. A Képes Krónika Szt. Istvánnak tulajdonítja alapítását, de híre nem megbízható, mert egy másik helyen Gyészát nevezi meg építtetőjeként. E tévedése miatt régebben hamisnak tartották azt a híret is, hogy Szt. István idejében görög földről jött mesterek vettek részt templomépítkezéseinél. (Ipolyi nyomán a görögöket Itáliából származtatják, Karácsonyi egyáltalán tagadja a görögök közreműködésének lehetőségét Szt. István idejében.)

MŰVESEK, KERESKEDŐK

Említettük, hogy a Balkán művészi iparában, főleg az arany-művességben a görögök mellett vezetőszerépük volt az örményeknek. Az örmény iparosokat nálunk is megtaláljuk. Erdély legrégebbi szobrászati műemléke az első gyulafehérvári székes-egyházból fennmaradt Krisztus-dombormű, örmény minta alapján valószínűleg örmény faragó műve.²² Ismerünk több helységet, ahol görög vagy örmény iparosok éltek.²³

Bizonyos tehát, hogy árpádkori műveink között épúgy voltak szolgák, mint szabadok a keleti népfajokból is. Ez természetes, mert ebben az időben nemcsak a szomszédos területeken, hanem nyugaton is ezeké volt a vezetés. A beköltözött iparosok a hazájukban megszokott társadalmi formákat ültették át új telephelyükre is. Tudjuk, hogy az egész bizánci kulturkörben az iparosok ágak szerint külön laktak. Az esztergomi pénzverők esetében — ha azok csakugyan örmények voltak — nem kell mindjárt »román« eredetű villa-településre gondolnunk,²⁴ mert hiszen ez a telepedés-forma Keleten jó néhány száz évvel előbb volt már szokásos. Ha összevetjük tehát néhány írott emlékünk adatait, amelyek keleti mesterek jelenlétéről beszélnek, művészeti emlékeinkkel — pl. a külön »villában« élő pénzverők esetében a keleti mintára készült, keleti írással ellátott érméinkkel, — talán nem vétünk a nyugati kulturhatás mindenhatósága ellen, ha megállapítjuk, hogy iparostársadalmunk kialakulásában, megszervezésében Keletnek — különösen a kezdet idején — szintén jelentős szerepe volt.

Teljesen elvitathatatlan ez az elsőség a kereskedelem terén. Épúgy, ahogy az iparban, a kereskedelemben is olyan idegen fajú elem közreműködésére kell gondolnunk, amely közel állott azokhoz a déli kulturterületekhez, amelyekkel a magyarság már ázsiai telephelyein is szoros érintkezést tartott fenn.²⁵ Nem lehetetlen, hogy ezek az első kereskedők, mint iparosaink is, perzsák, arabok, kazárok, vagy volgai bolgárok voltak,²⁶ amit bizonyítani látszik, néhány kölcsönszavunk, amelyek kereskedelmi, ipari és ezzel összefüggésben iparművészeti fogalmak és tárgyak megjelölésére szolgálnak.²⁷ Mint említettük, ipari emlékeink is támogatják ezt a feltevést. (Talán ezek voltak azok a kereskedők, akik Ibn Rosteh szerint összeköttetésben állottak a Fekete-tengeri görög gyarmatokkal is. Keres városában például szláv rabszolgákat cserélnek be bizánci arany szövetekre, színes gyapjuszőnyegekre.²⁸ Perzsákra vagy ehhez közelálló népre lehet következtetni első kereskedőink származására nézve abból

a tényből is, hogy a mai hazában ismert első kereskedőink mohamedánok, még pedig »izmaeliták« voltak és a jelek szerint a perzsák vallását követték s az arab—perzsa nyelvet beszélték a magyar mellett, de magyaroknak vallották magukat.²⁹ Lehet, hogy ez a népelem a magyarsággal együtt, mint hozzákapcsolódó, felekezeti alapon is megszervezett szabad kereskedőosztály már a honfoglaláskor jött be. Annyi bizonyos, hogy Szt. László korában az izmaelita egyértelmű volt a kereskedővel. Igen valószínű, hogy az izmaeliták, vagy másik nevükön szerescsenek, nem jelölnek meg egységes népfajt, talán vallást sem.³⁰

Természetes kereskedelmi kapcsolatok magyarázzák meg a dél felőli hatást, de máshonnan is származhattak kereskedőink (Sziriából) és lehettek köztük különböző fajúak (irániak, törökfajta bessenyők, kunok stb.). Egy azonban bizonyos, hogy egységes szervezetet alkottak, még pedig mohamedán szektárius alapon. Ezért ragaszkodtak oly szívósan vallásukhoz, ezért okozott királyainknak oly nagy gondot beolvasztásuk. A szervezettségben volt az erejük, amelyet titokban még akkor is fenntartották, amikor színleg megkeresztelkedtek. Ezért mondja Kálmán törvénye,³¹ hogy keresztény templomot kell építeniök s ha felépült, a lakosság felének ki kell telepednie máshová. Izmaelitának tilos izmaelita leányt feleségül venni.³² Ezek az intézkedések semmit se érnek, hatalmuk folyton növekedik, befolyásuk királyaink pénzügyeire, politikájára, sőt vallási életére is (Kun László) óriási, szinte monopolizálják a királyi kincstár jövedelmeinek (só, pénzverés, vámok) bérletét,³³ — elfoglalják a királyi kincstár legfontosabb tisztségeit, sőt nádor is lesz közülük (Mizse, Kun László idején). A népet kiuzsorázzák, rabszolgaságba ejtik s mivel izmaelitának keresztény rabszolgát nem szabad tartania, foglyaikat vallásuk elhagyására kényszerítik. De a keresztények közül sokan önként is izmaelitává lesznek, »látván ezek jobb helyzetét«. ³⁴ Ez nyilvánvalóan azt jelentette, hogy az új vallás felvételével egy szervezetnek váltak a tagjaivá, amely jólétet biztosított számukra. Ez a szervezet úgy látszik behálózta az egész országot, mert jól megfigyelhető, hogy izmaelita telepek mindenütt voltak a belső közlekedési útvonalak mentén, főleg a csomópontokon.

Ezek a kisebb-nagyobb centrumok, amelyek főképen a sótermeléssel, szállítással és kereskedéssel voltak összefüggésben, a földműves, vagy állattenyésztő lakosság mellett más elemeket is sűrítettek össze s így megindítói voltak egy bizonyos városiasodásnak. Hogy az izmaeliták belsőleg hogyan voltak megszervezve, azt nem tudjuk, de a jelekből ítélve, voltak szabadok és szolgák is köztük. Különösen az egyház részéről vezetett küzdelem kiszípolozó uralmuk ellen lassan pusztulásukat

JEGYZETEK

okozta, mert egyrésztük beolvadt a kereszténységbe, másik részük elmenekült és vagyonát külföldre mentette ki. De itt marad szervezkedésük nyoma, telepeik kerete, amelybe lassan új »vendégek« telepednek és főleg a belföldi lakosság soraiból szivódnak fel sokan, akikre később királyaink tudatos várospolitikája révén nyugati bevándorlók telepednek rá. Városaink alapköveit tehát a keleti kereskedő-iparos társadalom rakta le.³⁵

JEGYZETEK

¹ Erdélyi László egyetemi előadásai alapján.

² Erdélyi: Árpád és a honfoglaló magyarok birtoka. (Igaz tört. tan. 11—12. l.)

³ K. Roth: Sozial und Kulturgeschichte des byz. Reiches, 8. l. Bizánc története a nyugateurópai történelem keretében igen jelentős helyet foglal el. Katonai organizációjával, diplomáciájával és kulturájával egészen a XIII. század végéig Európa élén állott.

⁴ Még ma sem érthetjük meg az események összefüggését a Balkánon a bizánci birodalom történeti befolyásának ismerete nélkül. Roth. id. m. 8. l.

⁵ Roth id. m. 40. l. Sakázov id. m. 88. l.

⁶ Roth id. m. 42. l.

⁷ Fehér: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. 154. l.

⁸ Szent Gellért legenda. X. feje.

⁹ Anonymus: 11. feje.

¹⁰ Ivan Sakázov: Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin und Leipzig, 1929. 167. l.

¹¹ Lásd I. fejezet.

¹² Sakázov id. m. 123. l.

¹³ Lederer Emma: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. (Századok 1928. 4—6. sz. 634. l.)

¹⁴ A magyarok körében élő bolgár és zsidó kereskedőkről először a X. század második felében tudunk. Ezek tekinthetők a későbbi hospes elem őseinek. Hóman: Magy. tört. I. 99. l.

¹⁵ A mi városainknak nem volt erődítettége a tatárjárás előtt, ami a nyugateurópai középkori városoknál el sem képzelhető. Hóman: A magyar városok az Árpádkorban. Bp. 1909. 12. l.

¹⁶ Sakázov id. m. 99. és 112. l.

¹⁷ Cantacuseus császár szerint Thesszaloniké közelében Ber városa építésénél, a falak és tornyok emelésénél a falakon kívül 10.000 munkás tanызott. Sakázov id. m. 108. l. Brassó »Fekete templomának« felépítésében résztvevő munkássereg szintén ilyen építőszervezet lehetett, amely Bul-

JEGYZETEK

gáriából jött és letelepedve Brassó egyik városrészének máig is fennmaradt nevét adta. (Bolgárszeg.) Jekelius: Burzenland. III. 1. 122—140. l.

¹⁸ Sakázov id. m. 122—3. l.

¹⁹ Fettich: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok, 1933. 391. l.

²⁰ Erdélyi: A pannonhalmi Szt. Benedek-rend története. 1901. I. k. 601. l.

²¹ 1243-ban IV. Béla »magister Scemeyt«, »aurifabert« menti fel minden servitum alól. 1248-ban István mesternek »qui in arte aurifabri fideliter servisset« földet adományoz. 1263-ban Stephanus aurifaber »sub annuo censu« birt földet. V. István 1270-ben »Matheus aurifaber noster« nak adja Zarberynt stb. 1269-ben a tihanyi apátság Gamas nevű falujában a lázadó műves népek »libertates condicionales«-ben megerősítettnek, közülük Skomas (!) szabadnak nyilvánítatik. III. Béla felszabadítja Dionys artifexet Szt. László sírjának felnyitására jutalmul. V.ö. Lederer E. id. m. 505—6. és 508. l.

²² Gál László: L'architecture Religieuse en Hongrie. Paris, 1929. 24. l.

²³ A tihanyi monostor közelében Örményesen aurifaberek laktak [Szommaro (!) a fiaival stb.]. Hat-hat házban artigexek Tihany szigetén és Gamason [itt Skomas(!) mint szabad szerepel]. A pannonhalmi monostor aurifaberei Keresztúron Armin (!) és Meke (!). Ide kell sorolnunk az Esztergom melletti Ermen falut is, amely talán azonos a másutt említett esztergomi pénzverők »villájával«.

²⁴ Lederer E.: id. m. 635—639. l. Nyugati analogiák alapján következtet.

²⁵ »A keleti kereskedelmet a magyarok mozgalmi lényegesen nem zavarhatták, mert abban ez a steppe-nép még maga is érdekelve volt... A bizánci piacokhoz kaput nyitó kikötőknek birtokba kerítése vagy legalább is igénybevétele nélkül, a szákmányolási tevékenység és kereskedelmi terjeszkedés, amelyen steppe-népeinknek gazdasági élete nyugodott, legalább is jórésztben elvesztette volna létalapját.« *Arendt* V. V.: A magyarok Levediaja. Arch. XVI. Hung. 75—76. Mohamed, aki maga is kereskedő, kötelezővé teszi minden hívőnek az ipart. *Domanovszky* Sándor: A kereskedelem általános története 18. l.

²⁶ Fettich id. m. 378. l.

²⁷ Fehér G.: id. m. 6. és 161. l.

²⁸ Karácsonyi János: A magyar nemzet honalapítása. 21. l. Darkó: Byz. ung. Beziehungen, 3. l.

²⁹ Csinos Albin: Az izmaeliták Magyarországon. Esztergom. 1913. 19—20. l. Mindezeket részben Jakut elbeszélése alapján következteti.

³⁰ Lásd I. fej. 28—29. l.

³¹ Corp. Jur: Kálmán, 47—48.

³² Corp. Jur: László I. 9.

³³ Erdélyi: Magy. művelődéstörténet. Kolozsvár, 1918. 205. l.

³⁴ IX. Gergely levele 1231-ből. Fejér: Cod. Dipl. III. 2. 241. l.

³⁵ Hóman id. m. I. 99.

Keleti elemek a magyar alkotmányban és törvényhozásban

A társadalmi élet megismeréséhez igen fontos források a törvényhozás határozatai. Ezek mutatják be talán legközvetlenebb módon, hogy népünk művelődése milyen hatások alatt fejlődött. A nemzeti szellemet kifejező egység összetevői között ott vannak azok a tényezők is, amelyek jogéletünkbe keletről származtak el.¹

Az árpádkor törvényhozásában és alkotmányos életében kimutatható keleti befolyások létrehozói közül a legfontosabb tényező maga a *társadalom*. A szokásjog mindenkor mélyen benne élt a társadalom köztudatában. Ezért a középkori tételes törvényhozás csak szükségjellegű volt, tehát nem akart jogot alkotni, teljes jogrendet kiépíteni, hanem csak égetővé vált szükségleteket kielégíteni. Világos tehát, hogy a társadalom jogalkotó szerepe révén annak keleties vonásai szükségszerűen fokozott mértékben érvényesültek a törvényhozás határozataiban és az alkotmány fejlődésében.

A társadalom jogalkotó szerepének hangsúlyozása mellett ki kell emelnünk azt, hogy a törvények rendelkezéseiben kifejezésre jut a *törvényhozók* akarata, felfogása is. Így megismerjük belőlük azokat az erkölcsi fogatkozásokat, helytelen szokásokat, amelyek felfogásuk szerint korrekcióra szorultak. Közéletünk keleties szellemiségét tehát törvényeink híven viszsztatükrözik. Kidomborodik bennük a nyugati erkölcsöket képviselő törvényhozók küzdelme a felfogásukkal ellenkező tömegerkölcs keleties kilengései, hagyományos jogszokásai ellen.²

A törvényekből kicsendülő szellem azonban mindig bizonyos átértékelést igényel, mert az élet sohasem egyezik meg a betűvel. A törvény szava csak »irányító hatalom«, amelynek ideális érvényesülése elé a nyers tömeg tehetetlen ereje sokszor áthidalhatatlan gátakat vet. A törvényhozók okossága mindenkor szem előtt kell, hogy tartsa a rendelkezések kivihetőségét, — és így történik meg az, hogy a leküzdendő szellemiség látszólag magában a *törvényhozásban* is tért hódít magának. Megtörténik az is, hogy az ellentétes szellem az egyes törvényhozók személyén keresztül érvényesül, amikor a törvényhozó testület tagjai

V.

sorában az ellenkező irányú törekvés képviselőinek akarata is számottevő. Árpádkori törvényeink mindezekhez beszédes példákat szolgáltatnak.

A középkori jog két legfontosabb tulajdonsága, amely feltétlenül szükséges érvényességéhez az, hogy régi és jó legyen.³ Árpádkori jogi életünknek ilyen értelemben Szent István törvényei és korának jogszokásai az alappillérei. Őt tekintik mindvégig a jog ősforrásának, »kinck egyébként tételckbe nem foglalt törvényhozásában, mint minden ilyen mithikus törvényhozó adta jogokban, helye van mindennek, ami az ő felfogásuk szerint jó és helyes«. ⁴

Szt. István hatalmának alapja és uralkodásának célja »a királyok Királyának s a régi és korabeli augusztusoknak példája, meg monarchiájának java«. ⁵ Azonban az ő rendszerének is legfontosabb bázisa a jogszokás, amelyet a magyar föld termelt ki az ő idejéig, s amely már itt talált *nyugati*, — és behozott, vagy átvett keleti elemek vegyüléke volt. Törvényeiben csak őt, alárendeltebb jelentőségű pont a nyugati átvétel, a többi eredeti magyar törvénynek tekinthető. ⁶

Későbbi törvényeink szelleméből kétségtelenül kiviláglik, hogy célja a Szt. István által intézményesített jogrend megszilárdítása a pogány és később a keleti-keresztény felfogással szemben. Emellett egész árpádkori jogi és alkotmányos életünket állandó befolyások érték nyugatról és keletről egyaránt, amelyek egymással ellentétes elveket igyekeztek érvényre juttatni. A törvények rendelkezéseivel motivált, szemünk előtt lepergő küzdelemből csillanak elő azok a mozaikdarabok, melyek társadalmi életünk, művelődésünk keletiségét tükrözik.

A keleti elemek visszaszorítása szempontjából bizonyos fejlődés állapítható meg árpádkori törvényeinkben. Ilyen a keleti keresztény egyház szokásainak megfelelő felfogás tekintetében a házasság felbonthatósága is. Szt. István törvénye (II. 28.) és az I. esztergomi zsinat (55.) szerint is a házasság felbontása hűtlen elhagyás és házasságtörés címén megengedett, de a szabolcsi zsinat ezt már tiltja, sőt Kálmán törvénye emellett még elrendeli azt is, hogy a házasságot pap és tanúk előtt, jellel kell megkötni. ⁷

Hasonló fejlődés mutatkozik a papi nőtlenség történetében. Nagyon érdekes, hogy törvényeinknél is ebben a kérdésben eleinte a keleti egyház rendelkezéseihez ragaszkodtak és csak lassan alkalmazkodtak a nyugati zsinatok határozataihoz. Egyébként ezzel a kérdéssel keleti kapcsolataink feltűnő jelenléte miatt az előzőekben már bővebben foglalkoztunk. ⁸

Sok adatot találunk még törvényeinknek a hitélet, társadalmi szokások keleties kinövéseit letörő intézkedéseiben és a

TÖRVÉNYEK, ALKOTMÁNY

keletről jött bevándorlók visszaéléseit korlátozó rendelkezésekben.

Igy már Szt. István törvényeiben a keresztény hitéletre nézve vannak ilyen intézkedések, amelyek a pogányos keleti szokásokat igyekeztek kiküszöbölni és a keresztény vallási életet elmélyíteni.⁹

Szt. László zsinataiban a fentebb említetteken kívül a keresztény hitélet védelmére,¹⁰ továbbá az idegenek (zsidók, izmaeliták) szokásai ellen vannak határozatok. A szabolesi zsinat (László, I. 31.) kimondja, hogy a latinok, akik a nagybőjtöt hamvazószerdán kezdték meg, kötelesek a mi jobb szokásunknak megfelelően már hétfőtől kezdve böjtölni, mert ha erre nem hajlandók, el kell hagyniok az országot, de a pénzt, amit itt szereztek, nem vihetik magukkal.

Szent István törvényeit még idegen talajból plántálja át hazánkba. A külföldi törvényekkel való hasonlóság legnagyobb az ő korában, de a magyar viszonyokhoz való alkalmazkodás az ő törekvéseiből is kitűnik. Szent László már magyar alapokra építi föl világi törvényeinek legnagyobb részét, külföldről csak az egyházra vonatkozó törvényeket ülteti át. Érdekes, mintha a nyugati egyházzal való összeköttetés megszakadt volna s a görög kánonok hatása lép előtérbe a cölibátus és a házassági jog kérdésében. A szabolesi zsinat a trullai zsinat hatása nyomán veszi át határozatait.¹¹

Kálmán és András törvényei is fontos intézkedéseket tartalmaznak a zsidókról és izmaelitákról.¹²

Végül a bécsi zsinat a papi rend megreformálásával már egészen közel hozza — legalább elvben — jogi felfogásunkat a nyugatéhoz.

Ugyancsak a Szt. István által alapított jogrend alapján kezdődik meg az árpádkori magyar alkotmány fejlődése is. Szt. István vagyoni jogi alaptörvénye (II. 6.) a szabad rendelkezés joga minden birtokos vagyona felől, nem általa behozott új törvény, hanem régi gyakorlat rögzítése, az alattvalók kérésére történt királyi dekrétummal való újra kimondása, amely már az első foglalások idejétől kezdve élt a közös nemzeti gazdaság szokása ellenére is. Tehát maga Szent István is, aki különben erős nyugati befolyás alatt állott, természetesnek találta az egyéni tulajdon ilyen módon való biztosítását. Ez pedig azt jelenti, hogy e téren nem tett egyebet, mint hogy a már kialakult helyzethez alkalmazkodott, illetve végleges formát adott a már különben is érvényes alkotmányosságnak.¹³

V.

A szabad birtokosok ősi szabad rendelkező joga szolgált mintaképül azoknak a késői nemzedékeknek a törekvései számára, amelyek származásukra vagy legalább is birtokuk eredetére nézve nem hivatkozhattak a szabad rendelkezés jogára. Az aranybulla előszavából kiderül, hogy a mozgalom a követelt jogokat mind Szt. István adta szabadságból eredőnek tartja, amelyeket utódai megnyirbáltak. E szentistváni jogforrásra visszamenő törekvésekkel szemben az egész Árpádkoron át érvényesülésre törekedett a nyugati hűbéri gondolat. Birtokjogi és ezzel összefüggő közjogi törvényalkotásunkat, amely a feudálizmus merev alkalmazásától mindvégig idegenkedett a két felfogás közti küzdelem irányítja.¹⁴

A dominiumos felfogáson Kálmán vagyoni jogi törvénye ütött először rést.¹⁵ A frankoknál ez a feudálizmus ebben az időben már két évszázados multra tekinthetett, a németeknél száz éve kezdődött. Kálmán a jus regiumnak részben való érvényesítésével némiképen enyhíteni akarta azt a ellentétet, amely a nyugati hűbérrendszer és a mi tisztán személyes összeköttetésen alapuló társadalmi rendszerünk között fennállott. Ennek az elvnek gyakorlati érvényesülése nagy ellenállásra talál a katonai szolgálat fejében megadományozott, tehát nyugati felfogás szerint feudális viszonyban lévők részéről. A szabad birtoklásra irányuló antifeudális törekvések már régen lappanganak, az aranybullás mozgalomban végre alkalmat találtak a kitörésre és rövid ideig forradalmi eszközökkel valóban érvényesültek.¹⁶ Ha ez a vívmány nem is volt állandó érvényű és az egész szerviens osztályra nézve nem is vált valóra később sem, megindítója volt a szabados vitézek felszabadulásának és nobilis címek osztogatásának. Így azt látjuk, hogy a szentföldi hadjáratra induló király — szabad vitézekből álló környezetét szabados vitézek felszabadításával igyekezett növelni.¹⁷ Ezek a szabadság-törekvések vezettek végül az igazi értelemben vett alkotmányos élet megindulására, amikor az új köznemesi rend már a törvényhozáásban is szóhoz jutott.

A királyok Kálmán óta tapasztalható nyugati hűbér-törekvései végül is magának a királyi dominiumjognak megszorítására vezettek.¹⁸ Új jogi elmélet alakult ki, mely a királyi vagyont hűbéri megkötöttséggel Szt. István koronájától, mint eszményi hűbérúrtól tette függővé.¹⁹

Árpádkori társadalmunk mozgalmainak túlnyomóan gazdasági, társadalmi indító okai voltak.

Az aranybulla korának szociális törekvéseiben azonban nem annyira a nyugati társadalmi rend által elnyomott »szittya« szellemiség eddig szunnyadó paraszának fellobbanását, mint inkább gazdasági jólétének előmozdítására irányuló törekvéseit kell lát-

JEGYZETEK

nunk.²⁰ Egész Európa forrong ebben az időben, a pápa is ki-mondja a reformáció szükségét, tehát nem speciálisan magyar törekvésekről van szó. És mégis el kell ismernünk, hogy a szer-viens osztály nyugati eredetű páncélosai közt lévő szilaj keleti vérnek és az ország keleti hatások (keleti háborúk, izmaelita zsarolások stb.) által megromlott helyzetének is nagy része van abban, hogy az alkotmányos élet nálunk — a nyugatéhoz vi-szonyítva —, oly korán indult fejlődésnek.²¹

Végül a törvényhozás és alkotmányos élet olyan *külsősé-geiről* kell szólnunk, amelyekben keleti hatás érvényesülését fe-dezhetjük fel.

Freisingi Ottó szerint a magyarok a *görögök* gondosságát utánozzák, mert nagyobb dologba csak gyakori és hosszas ta-nácskozás után kezdenek.²² A primorok székét viszek a király kúriájába és ott tárgyalnak a közállapotokról. Anonymus ugyan-így ír. Rogerius szerint IV. Béla megkoronáztatása után úgy rendelkezett, hogy a princepsok, érsekek és püspökök kivételével a bárók ne merjenek az ő jelenlétében székre ülni. Ezek székeit elégettette. Épúgy, mint III. Bélának, neki is sokat tulajdonít-hatunk a királyi udvar formáságainak, méltóságának emelése körül.²³ Az írásbeliség meghonosítása szintén e két uralko-dónknak tulajdonítható. III. Béla az elintézett ügyekről íratott okleveleket, IV. Béla pedig még tovább ment és a kérvényeket is írásban rendelte el kiállítani. Emiatt nagy ellenállásra talált, úgy, hogy intézkedését vissza is kellett vonnia. Az írásbeliségre való törekvés is kétségtelenül a bizánci bürokratizmus hatásának tekinthető. Ezeket az intézkedéseket királyaink nejeik és ezek környezete hatására tették meg, akik a görög császári udvar igen magas színvonalú és ősi tradíciókból kifejlődött szokásait akar-ták átültetni a magyar királyok udvarába.

JEGYZETEK

¹ Eckhart F.: Jog- és alkotmánytörténet. (Hóman: A magyar történet-írás új útjai. Bpest. 1932.) 272. l.

² »Szent István korában egymás mellett, de sok ponton érintkezve, sőt egymásba ékelődve két különböző eredetű és természetű társadalmi és gazdasági szervezet, két jog élt és működött hazánkban.« Hóman: Magyar történet, I. 234. l.

³ Eckhart id. m. 283. l.

JEGYZETEK

- ⁴ Eckhart id. m. 285. l.
- ⁵ Corp. Jur. István, II. Praef. 2. Erdélyi: Magy. Művelődéstört. 367. l.
- ⁶ Erdélyi: Árpádkor. 92. l.
- ⁷ Erre vonatkozólag lásd a VIII. fejezetet, ahol erről bővebben fogunk szólni.
- ⁸ Lásd III. fejezetet, ahol részletesen kifejtettük, hogy a törvények néhol szószerint megegyeznek a keleti zsinatok határozataival.
- ⁹ Szt. István I. törvénykönyvének a 8—9. fejezete az úrnapijának megtartásáról, a 10. fej. a bűjtről, (igaz, hogy a bajoroknál is meg volt a szigorúbb bűjtölés szokása, de Szt. Istvánnak ezt a rendelkezését — amellyel a nyugatot megelőzte — mégis inkább a keleti egyház hatásának kell tulajdonítani, mert ez keleti analogia, más téren is kimutatható), a 12. a gyónásról, a 13. a teritésről, 19. az egyház méltóságának védelméről, a 33. és 34. fej. a boszorkányokról szól. (A számozások az admonti codex szerint.)
- ¹⁰ Szt. László I. k.-nek (Corp. Jur. szerint) 7.—8. fej. a lerombolt egyházak újraépítéséről, a 11., 12. és a 15., 16. fej. a vasárnap megünnepléséről, a 19. fej. a templomok elhagyásáról, a 22. fej. a pogánymódra áldozókról, a 25. fej. az egyház mellé való temetkezés kötelezettségéről, a 37. fej. az ünnepek előtti bűjtről, a 38. fej. pedig a megtartandó ünnepekről intézkedik. A 9. fej. a hitűkre visszatérő izmaelitákról, a 10. fej. a zsidók keresztény asszonyairól és szolgálóiról, a 26. fej. a zsidók vasárnapi munkaszünetéről rendelkezik.
- ¹¹ Szt. László I. k.-nek 1. fej. megegyezik a trullai zsinat 3. can-jával. Az I. k. 2. fej. szintén a 3. canonnal rokon, míg az I. k. 3. fej. a trullai zsinat 13. canonjával van tárgyi és gondolati rokonságban. (Závodszy L.: Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, 59—61. l.)
- ¹² Kálmán I. k.-nek 46. fej. az izmaelita szokásokban megrögzöttek-ről, a 47. fej. az izmaeliták templomépítési kötelezettségéről, 48. fej. az izmaeliták házasságáról, 49. fej. az izmaeliták disznóhús evéséről, 74. fej. a zsidók keresztény cselédeiről, 75. fej. a zsidók lakhelyéről intézkedik.
- Kálmán II. k.-nek 1. fej. a zsidók keresztény szolgálóiról, a 2. fej. a keresztények és zsidók kölcsönügyleteinek módozatairól, a 3. fej. pedig a keresztény-zsidó üzletkötésekről ad utasítást.
- Hasonlóképpen II. András Aranybullájában és a beregi egyezményben intézkedik az izmaeliták ügyében.
- ¹³ Eckhardt id. m. 287—90. l. v. ö. Erdélyi tanításával. L. Az ezeréves magyar alkotmány, Szeged, 1931.
- ¹⁴ V. ö. Roth.: Social u. Kulturgeschichte des Byzantinischen Reiches. 1919. 17. l. A nemesi lázadások eredménytelensége az egységes összefüggés hiányából ered, a keleti nemesség különféle összetételéből kifolyólag, amely nemesség nem a nyugateurópai feudális nemesség zártságát mutatja.
- ¹⁵ Corp. Jur. Kálmán I. 20.

JEGYZETEK

¹⁶ Corp. Jur. II. András 4.

¹⁷ Erdélyi: Magyar művelődéstört. 275. l.

¹⁸ Corp. Jur. Hung. II. András 16.

¹⁹ Ennek alapján egykori királyi birtokadományok sorozatos visszavétele vált szokássá, amelynek végzetes következménye lett a tatárok elleni ellenállás meggyengülése. A birtokaiktól megfosztott urak ugyanis ellenségeivé lettek az erélyes IV. Bélának s ezáltal az ország teljes erő kifejtése a keleti invázióval szemben lehetetlenné vált.

²⁰ Corp. Jur. Hung. II. András, 13, 14, 19. Erdélyi: Az ezeréves magy. alk. 12. s köv. l.

²¹ A XII. század végén és a XIII. században, azokban a német-római birodalomtól keletre eső országokban, ahol nem fejlődött ki a hűbériség, nagy társadalmi átalakulások indultak meg, melyek végül a rendi osztályok megszületésére vezettek. Eckhart: Magyarország tört. I. m. 71. l.

²² Gombos F. A.: Frigyes császár tettei. Bpest, 1913. 108. l.

²³ Mánuel lovagi erényei s rendkívüli tekintélye bizonyára hatottak a még gyermekként »bizáncivá«²³ váló Bélára. V.ö. Gibbon: Geschichte des Verfalles u. Untergang des römischen Weltreiches, Leipzig. 1843. Németre: J. Sporschil. 1762—63. l.

Kelet szerepe külső és belső politikánkban

A hódításra kiválóan alkalmas magyar hadi szervezet már a letelepedés kezdetétől fogva nagy átalakuláson ment át. A dunántúli frank-szláv tradíciók hatása alatt a fejedelem birtokain a belső kormányzás és a külső védelem az átvett intézmények alapján történik.¹ E rendszer felvirágzásával párhuzamosan a régi keleti, támadó jellegű törzsi hadszervezet a kalandozások szomorú tapasztalatain okulva, lassan végleg felbomlik.

A hadsereg gerince a szabados várórség lesz, nyugati mintájú, Nagy Károly idejéből fennmaradt, elszlávosodott miniszteriális várőr szervezetével.² Az átvett keretek lassan magukba szívják a szabad magyar katona-társadalmat, mely a későbbi keleti harcmodorú hadifogoly csapatok által is gyarapodva, ezt a katonai rendszert keleti színezettel vonja be.

A régi türk-rendszer nemcsak a hadsereg, hanem a belső kormányzás és a bíraskodás terén is lassan feloldódik az új fejedelmi rendszerben. A gyila bíraskodó funkciója és a kende legfőbb végrehajtó hatalma lassankint átmegy a fejedelmi udvar legfőbb tisztjének, a nádorispánnak a kezébe, akinél a szabad magyarok is védelmet keresnek, vagy aki a fejedelmi birtokok közé ékelt őstelepésekre akarataik ellenére is kiterjeszti pártfogását. Így alakul ki az ősi hagyomány hatására, az erejüket vesztett régi tisztségek szerepének átvétele révén az új társadalomban az összes szabadok egyetlen központi bírói hatalma, az egész ország területére kiterjedő közigazgatás egységes szervezete. Közvetve tehát a törzsszövetség egységének átörökítése eredményezte azt, hogy nálunk a hűbériség igazi formája Nyugattal szemben sohasem tudott kifejlődni.

A türk társadalmi formák átalakulására azonban valószínűleg a szomszéd balkáni népek példája is hatott.³ A közvetlen érintkezés a bizanciakkal is megvolt, ami abból is látszik, hogy a keleti kereszténység kultúráját a vezető nemesség is hamarabb magáévá tette (Bulcsu és Gyula megtérése), mint a nyugatiét.

A keresztény világhoz való közeledést már Gyésza fe-

A KIRALYSÁG KELETI MISSZIÓJA

jedelem óhajtotta, de a helyzet kibontakozását csak fia érte meg. A történelmi szükségesség logikája azt kívánta, hogy népet, amely már javarészt keresztény volt, forma szerint is a kereszténység családjába kapcsolja és rajta »Isten kegyelméből« uralkodhassék. E célból a világ egyházi és világi fejétől kellett felhatalmazást kapnia, hogy kormányzását megtöltse a kereszténység eszmei tartalmával. Elgondolásának: a keresztény, de független magyar állam megalapításának sikerét biztosította a ránézve igen szerencsés időben létrejött szövetség a két világfő között.

Az »inviolabile foedus« már a magyar koronázás előtt két évszázadon át irányítója volt a pápa és a nyugati birodalom politikájának.⁴ Valahányszor azt a feladatot tüzték maguk elé, hogy a szomszédos pogányságból a kereszténység számára új területeket szerezzenek meg, mindannyiszor megújították ezt a szövetséget. Ez történt 962-ben Nagy Ottó északi szláv térítése küszöbén és így kellett történnie most is, a lengyel és magyar vidékek bekapcsolása alkalmával. A módszer azonban ezúttal elüt az előzőktől, mert a kelet felé való hatolás terve egy új gondolattal: a *világuralmi eszmével* bővült ki s ennek következtében lényegesen átalakult a módszerek tekintetében is.

Eddig a kereszténység terjesztésével egyértelmű volt a politika: hódítás. Egy-egy missziós érsekség a gazdasági kihasználás feladatát is egyengette s a térítés mellett nagy gondja volt új területek birtokbavételére.⁵

Most III. Ottó, aki az egész keresztény világ uralmára elhivatottnak érezte magát, tervbevette a még pogány Kelet megtérítését és ezen keresztül a keleti kereszténység egyesítését a nyugatival, az ő világi fősége alatt. Az új térítőmozgalomban tehát nem az eddig követett módszer: a *német birodalom* kibővítése volt a kitűzött cél, hanem a »római császár« világi patronátusának kiterjesztése a kereszténységnek a térítés által megnagyobbított családjára.

Magyarország szerencsésen megtalálja a helyét ebben az elgondolásban. Szt. István, mint a közeli pogányság között a leghatalmasabb úr, vállalkozik arra, hogy a hatáskörébe eső népeket a kettős hatalom megbízásából a kereszténység nagy egységébe olvassza. Apostoli hatalmat nyer s a császársággal kapcsolatba lép anélkül, hogy a német birodalom szerkezeti részévé, vagy egy német missziós érsekség alárendeltjévé vált volna. Az újonnan alapított esztergomi érsekség a pápa és a császár közös megbízásából egyik előretolt új őrsze lesz az Imperium Christianumnak. A magyar király tehát »apostoli« rex christianus, az általa megtérített keresztény nép jogos egyházi és világi ura.

A magyarság ily módon a nyugati kereszténység rendszerébe illeszkedett és hivatva volt a keleti részekre is kiterjeszteni tevékenységét, amennyire ez politikai erejétől tellett.⁶

Az ország keleti részei azonban függetlenségük érdekében nem voltak hajlandók az új rendszer befogadására. A régi Gyula-méltóság viselője továbbra is ragaszkodott az öröklött tisztségével járó hatalom gyakorlásához (vagy talán már csak címéhez) s az udvarában és családjában meghonosodott keleti kereszténység támogatásával a nyugati egyházszervezés és államalkotás terve ellen szegült. Hasonló volt a marosi kazár úrnak, Ajtonynak viselkedése is, aki szintén befogadta országába a keleti egyház térítőit. A bolgár, majd görög hatalmi körbe kapcsolódva sokáig dacol a nyugati egyház régen tervezett szervezkedése ellen.

A keleti befolyás alatt álló keleti részek igazi belső megszerzése csak azután volt lehetséges, amikor Szt. Istvánnak sikerült a görögökkel egyetértésben a bolgár befolyást megtörni, majd pedig a görög pártfogás alá került Duna—Tisza—Maros vidékét a szent korona alá helyezni.

A keleti részek szorosabb összeköttetése Bulgáriával és a bizánci birodalommal könnyen magyarázható a szomszédsággal, amelyet sokszor külpolitikai célok is szorosabbá tettek, még pedig mindkét részről. A keleti vidékek nagybirtokos urait belső politikai okok késztették arra, hogy a kelet-római császár barátságát keressék, hogy így megőrizhessék önállóságukat és sikeres ellenállást fejthessenek ki Szt. István politikai reformjaival szemben. Bizánc nyugati politikájának, — amely a nyugati 'Balkán-országok Rómához való orientálódásával kapta a legutolsó csapásokat, — expanzív terjeszkedése elől a bolgár akadályt kellett elsősorban eltávolítania. A bolgár szomszédság a keleti részek oda fűződő kapcsolatai miatt Szt. Istvánnak is gondot okozott.

Nagy Simon alatt a bolgárok addigi politikájukat megváltoztatva lemondanak barbár hódító szándékukról és inkább a bizánci kultúrához való simulással igyekeznek célt érni. A bolgár cárok udvara a görög kultúra fészkévé, egy valóságos kisebbített Bizánccá vált. Szerte az országban görög mesterek vezetésével virágzó művészet fejlődik ki.

Simon utóda alatt, Péter uralkodása idején ez a kozmopolita orientáció a nacionalista ellenzék ellenakcióját váltja ki, amely 963-ban a Sišmanidák Nyugati bulgáriájának megalakítására vezetett. Az idő igazolta a függetlenségi mozgalomát; Bizánc csak a kellő pillanatot leste, hogy a készületlen bolgár

A KIRALYSÁG KELETI MISSZIÓJA

roktól a dunamenti részeket elfoglalja. II. Baziliosz Bulgaroktonosz, a bolgárölő, hadjáratában Szt. István is résztvesz. Később Szt. István görög szövetsége is megszűnik, hiszen tudjuk, hogy a Szerémség és Szlavónia görög megszállása miatt harcok vannak közöttük.

A bolgár birodalom bukása után Magyarország helyzete a két nagyhatalom között csakhamar olyanná lett, mint amilyen félszáz évvel előbb a bolgároké volt a keleti császárság és a nyugatot képviselő Magyarország között. Ugyanazt a sorsot is szánták neki mindkét részről: függetlenségének megszüntetését.

Először is nyugaton kezdődik meg a küzdelem a német hűbéruraság ellen. A magyarság harcában a nyugati veszéllyel szemben a pápasággal ellentétben levő keleti császárság eleinte barátságot mutat és felajánlja védelmét. Erre szükség is mutatkozik, mert a pápa követe a németbarát törekvések hatása alatt 1052-ben ráveszi a magyarokat, hogy fizessék meg a német császárnak a hűbéradót. A szerencsés pozsonyi harc megmenti őket ettől, s még a pápa kiközösítéssel való fenyegetése sem használ. Erre az időre esik a keleti egyház végleges elszakadása, de a várható keleti orientáció helyett Salamon nyugat felé hajló uralma következett, ami most meg keleti harcokat vont maga után. A kúnok betörésének sikeres megtorlása után a besenyők bolgárfehérvári kalandozása következik, a keleti császár tudtával. A besenyők legyőzése után Bolgárfehérvárt elfoglalják a görögöktől. A harcokban és a zsákmány felosztásánál azonban Gyésza herceg feltűnően görögbarátnak mutatkozik, görög foglyait szabadon bocsátja. VII. Dukasz Mihály újra visszaveszi Fehérvárt és meg is tartja, annak ellenére, hogy Salamon király betör a Morava völgyén Nis vidékéig. A belső harcok után, amelyekben az ország keleti része a görögbarát hercegeket támogatja, Gyésza jut trónra, aki elfogadja még Salamon életében az »ország koronáját«. A hűbéradót a trónjavesztett király újból felajánlja a németeknek, de ezt most már nem helyesli a pápai politika sem. Attól tart, hogy a magyarságot önvédelmébe a szakadásba viszi. Óvást emel a német hűbéresség ellen és Salamontól azt kívánja, hogy a királyi pálcát apostoli beneficiumnak ismerje el. Gyészának pedig azt írja, hogy Magyarországnak szabadnak kell lennie, mely legfeljebb csak a római egyháznak lehet alávetve.

A két tűz között szorongó Magyarországnak a pápa most már függetlenségét támogatja, hogy az egyházzsakadást ne gyarapítsa.

Az érdekelt felek közül most sietve megjelenik a harma-

dik is, a görögök császára, aki díszes nyílt koronával ajándékozta meg a görögök barátját, »Geovic deszpotát, a turkok hívó králját«. Második feleségeül a görög udvarból a három évvel későbbi császár leányát, Szünadénét kapja. Bizonyára ez az erősen kelet felé irányuló orientáció ösztönözte a pápát a magyar függetlenség hangoztatására és ezért sürgette oly erőlyesen a Szentszék iránti köteles tisztelet nyilvánítását Szt. Lászlónál. A király határozott válasza megnyugtatta és a hűbériséget nem követeli többé a maga számára sem. Ekkor szabadul ki Salamon, aki Erdélyt a kúnoknak ígérve, betör az országba, de László kiveri; majd a görögök ellen harcol a bujdosó király, de Komnenosz Elek csapatai is megverik, s egyik csatában halálát leli.

Igy bukik el kelet földjén a nyugati hűbériség gondolata. László ezután kibékül a németekkel, elfoglalja Horvátországot s Moesia is birtokába jut. Ezzel indul meg az ott élő izmaeliták elszéledése az egész ország területén, a kúnok betörése révén pedig a palóc hadifoglyok Mátra-vidéki letelepítése.

A töröktől szorongatott keleti császárság szövetséget keres. Komnenosz János nőül veszi Szt. László leányát, Priskát, s ezzel lehetségessé válik a bizánciak engedélye folytán Dalmácia elfoglalása, amelynek kormányzása Horvátországgal kapcsolatosá lesz.

Kálmán első házassága a szicíliai Buzillával még nyugati orientációt mutat, bár erős keleti kultúrhatások forrása; második, rosszul sikerült házassága a kievi Eufémiával még egyházi szempontból is (házasságtörés címén felbontották, holott saját törvénye ezt tiltja) teljesen keleti gondolkodásra vall.

Meddő harciasság jellemzi II. István uralkodását, majd különböző sérelmek ürügye alatt megindul a küzdelem kelet országával.

II. Béla ambiciózus szerb felesége segítségével Borics trónkövetelővel szemben sikerrel áll ellen. Magyar csapatok járnak Oroszországban. Ráma, Bosznia a királysághoz kapcsolódik. Fia, a kis Gyécsa is küzd Borics ellen, aki most a németek segítségét nyeri meg. Az első magyar lovagsata sorsát a »hitvány« könnyű lovascsapatok, besenyők és székelyek kitűnő felhasználása dönti el.

II. Gyécsa felesége az orosz Eufrozina, akinek révén a természetlen orosz hadjáratok egész sora indul meg.

Komnenosz János utóda, Pirisknek, Szt. László leányának kisebbik fia, Mánuel lett, aki a nyugatiak keresztény világuralmi törekvésének mintájára a keleti császár uralma alatt akarja egyesíteni az egykori római birodalmat. Roger szicíliai királyal harcol, mikor megtámadják a szerbek és a segítségül kül-

HABORÚK KELETTEL

dött magyar, izmaelita, besenyő hadak. A szerb nagyzsupán a bizánci császár hűbéresévé lesz. Borics a keleti nagyhatalom támogatását szerzi meg, de végül is visszavonul.

István, a király öccse, mint trónkövetelő, Manuelhez pártol, de Gyésza szerencsés kézzel harcol s békét köt a császárral. István most a német császárhoz megy, akit Manuel is felszólít, hogy indítson hadat Magyarország ellen, de a király ezt a kettős veszedelmet is elhárítja.

Manuel — nagyatyja, Szt. László esetére gondolva, — a szeniorátus eszméjét használja fel eszközül Gyécsa halála után, hogy befolyást szerezhessen a magyar királyság ügyeibe. Mítán az elhalt király idősebb testvére, László, visszautasítja a neki ajánlott görög feleséget, öccse, István lép fel a trónöröklés jogával; a császár bátyjának, a mellözött Izsáknak leányát veszi el, s Manuel segítségével haddal jön az országba. Ennek az a titkos célja, hogy hűbéressé tegye a magyar királyságot. A magyar urak, félve a nagy protekciótól, Lászlót ismerik el uruknak, tehát ők is elfogadják a szeniorátus elvét, a keleti felfogáshoz könnyebben hajló szláv Belus bán ajánlatára. A nyugati műveltségű Lukács, esztergomi érsek megtagadja a koronázást. Mikó, birtokosa annak a kalocsai érseki széknak, amely hagyományosan mindig jobban hajlott a keleti gondolkodáshoz, elvégzi a koronázás szertartásait, mire Lukács interdiktumot mond ki. IV. István trónrakerülésével megismétlődik az előbbi bonyodalom a koronázás körül. Manuel nyugati politikájában össze akarta kapcsolni céljaival a magyar érdekeket. A magyar király, II. Géza, fiát, Bélát össze akarta házasítani leányával, hogy ezáltal egy fő alatt egyesülhessen halála után a két ország. Béla herceg számára végkielégítés címén Horvát—Dalmátországot kérte. Béla Alexiosz néven a keleti udvarba megy, és had élén vonul az örökség átvételére. A magyarok megkísérlik ugyan Horvát—Dalmátországot görög megszállását megakadályozni, de ez nem sikerül; hiába folyik a harc Zimony körül is, a Szerémség is elvész. Béla egy főleg vlachokból álló sereggel Erdélybe is betör, a Szerémségben is újra kiűt a harc. A görögök győznek ugyan, de mégis elvesztik Szerémet és Dalmáciát.

Manuel pártfogoltját, Bélát, aki esküt tett a császárnak, hogy hűséges szövetségese lesz, Lukács érsek még a pápa egyenes felszólítására sem akarta megkoronázni. A szentéletű latin érsek bizonyára kellőképpen meg tudta indokolni ezt az eljárást. Indító okai nem lehettek személyiek, több mint valószínű, hogy a görög vallási befolyástól volt oka félteni a magyar egyházat. A pápa pedig éppen a szakadás meggátlása miatt bízta meg a kalocsai érseket a koronázással. S hogy engedékeny po-

VI.

litikája helyes volt, azt mutatja III. Béla későbbi francia orientációja és nyugatot kelettel összebékítő tevékenysége.

Béla megtartotta Mánuelnek tett szövetségi esküjét; magyar segédsapat megy az ikoniumi szultán ellen is. De Mánuel halála után elfoglalja a Szerémséget és a dalmát városokat. Betör a görög birodalomba, és Belgrádot, Barancsot elfoglalja, Nist és Szófiát elpusztítja; oláh hadifoglyokat telepít be onnan.

Nem sikerült galíciai hadjárata, ahol a kievi metropolita vallási veszedelmet látott a »latin« magyar herceg, Béla fia, András kormányzásában. A felszított népharag távozásra kényszerítette.

Az új konstantinápolyi császár, Angelosz Izsák megkéri Béla király leányának, Margitnak a kezét s így visszakapja Belgrádot, Barancsot.

Kelettől tehát nem volt mit tartania Bélának s ezért nyugati kapcsolatait építette ki. Frigyes keresztesei számára a görögöktől szíves fogadtatást eszközölt ki és kísérő csapatokat rendelt a német sereg mellé. A német és görög szélsőség azonban nem értette meg egymást, kitört a viszály, Béla pedig rosszalása jeléül visszarendelte a kíséretül küldött magyar kereszteseket.

A nagy király halálával lezárul az a korszak, amely Kelet és Nyugat középkori eszméinek és a magyar birodalom hatalmának teljes kifejlését jelenti.

A világpolitika terén elbukik a korszakot domináló világbirodalmi eszme, a két véglet küzdelmében, mert sem Kelet, sem Nyugat nem elég erős ahhoz, hogy felülkerekedjék, a meg egyezés pedig külső és belső okok miatt lehetetlen. A keresztény világegység megvalósíthatatlan marad.

A két hatalom közé helyezkedő magyar birodalom se tud többé oly döntő súllyal érvényesülni, hogy a két szélsőség között hídul szolgáljon, mert a belső életében kiütköző bajok meggátolták a kereszténység fejét abban, hogy erkölcsi tekintélyével támogathassa. Ez buktatja meg azt a gondolatot, hogy Magyarország a keleti birodalom örökébe lépjen.

De csorbát szenved a vallási világegység gondolata is, a középkor misztikus, aszkétikus, életszentséget és külső-belső keresztény egységet hirdető eszméjének bomlása miatt. Nyugat szelleme a kereszténység meggyökeresedése után kitermelte a világhatalmi eszme gondolatát a kereszténységgel kapcsolatban. Ennek következménye volt a nyugati expanzió kelet felé, mely a kereszties hadjáratok világmozgalmát hívta életre. Az ideális céllal megindult hatalmi terjeszkedést éppen a belső eszmék hordozóinak erkölcsi kudarca vitte pusztulásba. A Keleten járt

NAGYHATALMI POLITIKÁNK BUKASA

vitézek és papok megismerték az ott virágzó sokszínű kultúrát: a nemzeti nyelvű keleti egyházakat, a balkáni »szociálista« szellemű manicheus tanításokat, az iszlám műveltséget. A keleti művészetek átültetése párhuzamosan halad a keleti eszmék átvételével: az arab filozófusok Aristoteles és Platon rendszerén alapuló tanításának, a manicheusok vallási eszméinek és a nemzeti nyelvek és egyházak alakítására irányuló gondolatoknak átplántálásával Nyugat földjére.⁷

Miután Krisztus eszméinek hullámai már elöntötték Nyugat szomszagos földjét, az új és új eszmék után vágyó nyugati ember el akart hatolni azokhoz a forrásokhoz, amelyekből ezek táplálkoznak. Szellemének kelet felé kúszó hajszálgyökerei most már a kereszténység termőtalaján áthatolva a rejtelmes Kelet mélyebb rétegeibe akartak ereszkedni.

Az emberiségnek ez a szellemi átalakulása irányította a magyar külpolitika sorsát is.

Sajnos, az ország belső állapota nem engedte meg a nagy Béla király politikai örökségének hathatós továbbfejlesztését. Már II. András uralkodásának kezdetén a királyné vezetésével nyugatról bevándorolt idegenek kihágásai, kapzsiságai és erkölcsatlensége mérhetetlen elkeseredést keltettek a magyarságban. Már 1210-ben haza akarják hívni Gyésza herceg fiait görög földről, hogy nekik adják át a hatalmat.

A haszontalan halicsi hadjárat és a királyné meggyilkolása után András végre keleti politikát kezd.

A konstantinápolyi latin császárság megalapításával Kelet részekre bomlott, a széttöredezett birodalom és Magyarország közé pedig a nemrég feltámadt bolgár nagyhatalom helyezkedik.

II. András Henrik latin császárral együttműködik, amikor kiszorítja Macedóniából és Tráciából a bolgárokat; elfoglalja Belgrádot és Barancsot is. A bolgárok és görögök elleni szövetség déli tagjai azonban egyre gyengülnek. A latin császárság is züllik. Henrik halála után a magyar királynak erős pártja van, de megválasztása hajótörést szenved a pápa támogatásának hiánya miatt, aki András ipát, Courtenay Pétert koronázza császárrá Rómában. Az új császárt balkáni útján az epiróták elfogják és megölik; özvegye Jolán uralkodik helyette.

A IV. keresztes hadjáraton András is résztvett, hogy eddigi kudarcát reparálja és régóta halogatott zarándokfogadalmának beváltásával a régóta halogatott papát kiengesztelje. A keresztes hadjárat azonban nem sikerült. A magyar izmaeliták révén jól ismerhették ugyan az arabok a magyar király hatalmát, de a

pénzügyi zavarok és a magyar hadsereg alkalmatlansága nem engedték erejének teljes kifejtését. A honi izmaelitáknak nem kis részük volt az otthoni zavarok tervszerű szításában, ezek még egyes főtiszteket is megnyertek arra, hogy a szentföldi hadjáratot bojkottálják; de a hadsereg sem alkalmazkodott a keleti viszonyokhoz: hiányzott a könnyű lovasság, a csupa páncélos katonaság nem bírta a mozgást, meleget. A kudarc katonai okokból is elkerülhetetlen volt, de ha jól megfigyeljük, azt látjuk, hogy András nem is nagyon forszírozta a hadi sikereket, hanem messzebbmenő terveket kovácsolt. Reprezentatív célokra tartogatta hadserege épségét; végiglátogatta egész Keletet, hadjárata inkább ismerkedő körmenet, tüntető díszfelvonulás volt. A családi összeköttetések egész hálózatát építette ki Örményországtól, az ikoniumi szultán és a niceai görög császár birodalmán keresztül Bolgárországig. András keresztes hadjárata tehát a magyar keleti politika szempontjából nem lett volna meddő, de általános keresztény érdekből, a kelet-nyugati ellentétek áthidalása és az egység kiépítése szempontjából sem. A messzemenő keleti politikai tervek azonban megbuknak a pápaság pártfogásának hiányán, amely nem tartotta méltónak a magyar királyt arra, hogy III. Béla uniós gondolatát tovább építse.⁸

Mindezekhez járulnak a belső bajok légiói, az egész országban fellángol a társadalmi harc, szabadságmozgalmak vannak mindenfelé. Megszületik az aranybulla és a különböző autonómiák, az új alkotmányos élet alapjai. A hit egysége és a társadalom rendje ellen nagyon elharapóznak a bogomil és izmaelita szekták, különösen a déli vidéken.

A századok óta lappangó bogomil mozgalom hihetetlen erővel tör most uralomra a Balkánon. Még Kulin bán alatt kezdődik nagyobb térfoglalásuk, III. Ince már 1200 táján felszólítja a magyar királyt az eretnokség irtására. Ninoszláv, az új bosnya bán alatt nemcsak udvara, hanem maga a püspök is velük tart. Asjen János bolgár, és István szerb királyok szemet hunynak a függetlenségüknek kedvező felekezet térhódítása felett. István két évvel koronázása után visszatér a keleti egyházba, tíz évvel később pedig a bolgárok is elszakadnak; keleti ritusú, önálló nemzeti egyházat alapítanak. A bogomilizmus úgyszólván az egész félszigetet meghódítja, a nyugati egyház a XIII. század elején visszaszorul a dalmát tengerpartra. A bosnyák hegyek között székel a spanyol-francia-olasz és balkáni manicheus szekták »pápája«.⁹

Másképp áll a helyzet a magyar király hatalma alá tartozó határterületeken. Macsó és Barancsban Kaloján alatt rend van. Az Oltig terjedő rész szintén nyugodt, sőt ettől keletre eső

BELSŐ ZAVAROK

területen élő pogány és mohamedán kúnok, a köztük élő szkizmatikus oláhok megtérítése, illetve a szakadárságból való visszahódítása a német lovagrend barcasági missziójának volt a feladata. Ez valóban sikerrel működött a Kárpátokon túl is, de amikor őket is eléri a függetlenség vágya és felajánlják a magyar király földjét a pápának hűbérül — amit ez szívesen is fogad — II. András sereget gyűjt és kiveri őket onnan.

Boszniában Ugrin kalocsai érsek csinál rendet, aki birtokul kapja a királytól a déli részeket.

Dániel halicsi király, mint a magyar király védettje, a keleti egyházból a nyugatiba vezette népét és a pápától koronát nyert.

Kúnországban magyar püspökök térítenek, a bolgárok terjeszkedése ellen alakul a szörényi bánóság.

A kétszínű Ninoszláv ellen még harcokat kell vívnia a vitéz és kiváló jellemű Kálmán herceg kereszties hadának. A déli részek teljes meghódítása csak 1237-ben sikerül, amikor a bosnyákok visszatérnek a keresztény egyházba. A bogomilizmus azonban még századokig lappang a hegyek között.

Kálmán herceg kereszties küzdelmeivel egyidőben Béla király Bulgária meghódítását és a római egyházhoz való visszatérítését akarja keresztülvinni. Apostoli hatalmat kér az egyház megszervezésére.

A magyar király kérése logikusan kapcsolódik a nagy elődök által Szt. Istvántól kezdve folytatott politikához, a magyarság középeurópai missziójának gondolatához. Szt. István utódai az első király megbízatását — a pápától a nyugati császárral egyetértésben kapott apostoli hatalmat a kereszténység kelet felé való terjesztésére — mindig komolyan vették. Előbb a független, életképes keresztény magyar királyság kiépítésén munkálkodtak, azután megkísérelték a távolabbi kelet bekapcsolását a nyugati kultúrába s a két szélsőség áthidalása révén a szellemi és politikai egység megteremtését.

A keleti császárság egységének megszűntével III. Béla nagy koncepciója meghiúsult, a keleti birodalom egységes bekapcsolása a keresztény közösségbe rövid úton nem sikerült. A lépésről-lépésre haladó keleti politika szükségszerűségét hivatása teljes tudatában IV. Béla fejezi ki a pápához intézett kérelmében. Az az ellenállás, amelyet a pápaság elődjével szemben erkölcsi okokból kifejtett, vele szemben megszűnt. Az apostolfejedelem minden kérését támogatja, csak egyedül az apostoli hatalom ráruházását tagadja meg és nem hagyja jóvá a szimbólikus apostoli kereszt használatát. Béla azonban ennek ellenére címerébe foglalja Szt. István örökségének jelképét, a megkettőzött keresztet.

VI.

A pápa ellenállásán megbukott a bolgár hadjárat terve, s így Bulgária meghódítása is elmaradt.

A magyar egyházi férfiak buzgalma és hivatásuk tudata irányítja a figyelmet a távolabbi Kelet felé is, ahol fajrokonok után kutatnak, hogy őket is bevonják a kereszténység egységébe. Julián barát lelkesítő felfedzéssel jön haza és hírül hozza a hatalmas keleti magyar birodalom hajlandóságát a csatlakozásra. A szomszédok már attól tartanak, hogy a kapcsolat létrejöttével a magyarok kétfelől meghódítják a közbeeső területeket, de erre már soha többé nem kerülhet sor. Meghozza a lelkes hithirdető az új veszedelemnek, a mongol-tatórok fenyegető hatalmának rémhírét.

A Volga-vidéki Magyar- és Bolgárország elpusztul a tatár hadak dúlása következtében, sorra vereséget szenvednek a Kárpátokon túl lévő országok is.

Miután az orosz tartományok mind elestek, és Köteny, a kúnok fejedelme ismételten vereséget szenvedett Batu kántól, a kúnok bekérezkednek Magyarországra, igérvén, hogy felveszik a keresztiséget. Be is jönnek, de sok bajt okoznak rendetlen életmódjukkal, és gyűlöletet keltenek, különösen a magyar földön élő nyugati telepésekben, akik a másik szélsőséget képviselték.

A közeledő tatárok hírét a magyar urak nem veszik elég komolyan s figyelmen kívül hagyták az ellenséges hadsereg keleti harcmodort követő lovas taktikáját. A magyar hadászat tehát már annyira ment a nyugati minta követésében, hogy teljesen elfelejtette ősei harcmodorát, amellyel szemben a nyugati hadászat éppoly tehetetlen volt, mint az új keleti invázióval szemben most az övé. Elfelejtette a kúnverő Szt. László hagyományát, aki a nyugati lovag eszményképe volt, de az ősi hagyományok fenntartásával alkalmazkodott országa kettős frontjából következő helyzetéhez, kelet és nyugat között.

Íszonyú pusztulás volt a bűnhődés. A pápai szék a császárral való civódás miatt tehetetlen. II. Frigyes, a német császár gúnyolódik, és hűbériség kicsikarására használja ki keresztény uralkodótársa szorult helyzetét; az osztrák herceg kifosztja a királyt és elszakítja a nyugati megyéket.

A tatár pusztítás egyéves megszállás után megszűnt ugyan, de az új támadás veszélye állandóan rettegésben tartotta az országot.

A pápa erkölcsileg támogatja ugyan a végveszélybe jutott

magyarságot, de Nyugat részvétlenségén, meg nem értésén minden jóakarat megbukik. Béla bemutatja Rómában a mongolok rendkívül kedvező szövetségi ajánlatát, amelynek elfogadása a nyugati civilizáció pusztulását jelentette volna ugyan, de amely alkalmas lett volna arra, hogy Magyarországot megmentse, sőt esetleg vezető hatalommá tegye Európában. A pápa a szövetség és a fejedelmi házasság ajánlatának elfogadását a kereszténység gyalázatának tartja, de a nyugati kereszténység ennek ellenére sem segíti a középső országokat. Lengyelországot is feldúlják. Bulgária meghódol. Halics, amelynek négy éve szerzett a magyar király koronát a pápától, leverve a tatárok alattvalójává lesz. A magyarság súlyos anyagi és véráldozatainak eredményei, amelyek Nyugat kultúrája számára termékeny talajjá törték fel a keleti szélek parlagját, a művelt Nyugat szemeláttára nyomorult pusztulásnak indultak.

Magyarországnak alkalma van meggyőződni arról, hogy Nyugattól semmit sem várhat, a saját erejéből kell talpra állnia ismét. A feltámadás megindul Béla vezetésével. Nemcsak Halics, hanem Bolgárország királyi címét is újra felveszi; Boszniát is visszahódítja a bogomilektől, Szörényt és az oltontúli Kúnországot az ispotályos lovagoknak adja hűbérbe. Béla Magyarországot újra egy külső védőövvel veszi körül. Amíg egyrészt a háborús tapasztalatokat kihasználva erős várakat építet, és ezzel a nyugati haditechnika védelmi rendszerét alkalmazza, addig a kúnok megnyerésével megteremti a keleti haditechnikával szemben a másik védelmi eszközt: a könnyű lovaságot.

Ezért fogadja pártfogásába a kúnokat. Fiának kún leányt szerez feleségül. A kún összeköttetések keresésére készletti főként az a tudat, hogy Nyugat segítségére nem számíthat egy újabb tatártámadás esetén sem.

A keleties lovastechnika fokozott alkalmazása következtében a magyar hadviselés a tatárjárás óta lényegesen átalakult. Különösen a támadó hadműveletek keleti jellege kétségtelen. A hadmozdulatok könnyedebbek, meglepőbbek, gyorsabbak, az üldözés és pusztítás kegyetlenebb, mint eddig. A magyar hadászat tehát levonta a legutóbbi események tanulságait. Az új életre keltett ősi jellegű magyar harcmodor nemcsak biztosítékot jelentett Kelet ellen, hanem Nyugat felé is pozitív győzelmeket hozott.

Még Béla uralkodása alatt elérte a fosztogató osztrák herceg méltó büntetését. Kún László alatt pedig ennek a »félpogány« hadseregnek köszönhető, hogy a cseh Ottokár leverésével sikerül a Habsburgoknak megalapítaniok hosszú századokra terjedő uralmukat.

JEGYZETEK

Ebben a korban, az Árpádkor végén, fogamzik meg a Habsburg uralom mellett másik nagy királyi családunknak, az Anjouknak csirája is. Mindkét dinasztia szerepe Magyarország szempontjából a túltengő keleti hatások következményeinek elhárításában bontakozik ki. Míg a Habsburgok a török veszedelmet és következményeit fordítják jóra, addig az Anjou-ház a tatár pusztítás és a nyomában kialakult zilált viszonyok következményeit volt hivatva rendbehozni.

Az utolsó Árpádházi megkezdte ugyan ezt a küzdelmet, de befejezni már nem tudja.¹⁰

JEGYZETEK

¹ *Darkó Jenő*: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugat-európára. Bpest—Pécs, 1934. Az ősmagyar hadművészet eredetéről, művelődési főjellemvonásairól, a honfoglaló magyarok fegyverzetéről és taktikájáról ez a mű kiváló ismertetést ad. Kimutatja azt is, hogy az ősi magyar hadikultúra nemcsak az árpádkori magyar hadviselés és belső kormányzás kialakulására, hanem keleten a bizánci birodalom belső életére, nyugaton pedig az európai társadalomra is nagy hatással volt. A frank—szláv intézmények beolvasztó tevékenységéről *Erdélyi*: A tizenkét legkritikusabb kérdés c. műve foglalkozik. (43. l.)

² *Erdélyi*: Árpád-kor. 30—37. l.

³ A bolgár társadalom pl. egészen hasonló átalakuláson ment keresztül körülbelül egy évszázaddal előbb. L. IV. fej. 3—4. l.

⁴ *Balogh József*: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. Századok, 1932. évf. 153. l.

⁵ Ilyen szempontból kell megítélni Pilgrim hamisításokra is vetemedő kísérletét.

⁶ Az eseménytörténethez főleg *Pauler*: A magyar nemzet tört. az árpádh. királyok alatt; *Erdélyi*: Árpádkor és *Hóman*: Magyar történet c. műveit használtuk fel.

⁷ *Hóman* id. m. II. k. 50—51. l.

⁸ *Erdélyi* id. m. 184—185. l.

⁹ *Hodinka*: Egyházunk küzdelmei a boszniai bogomil eretnekekkel.

¹⁰ Az elmondottakban csak azokra az eseménytörténeti mozzanatokra tértünk ki, amelyek árpádkori kultúránk keleti elemeinek meggyökerezésére döntő befolyással voltak. Tárgyalásunk ezért tér ki néha a részletekre, máskor pedig általános, csak igen vázlatos áttekintést nyújt.

VII.

Gazdasági életünk keleti kapcsolatai.

Árpádkori gazdasági kultúránk kialakulásában Keletnek jóval nagyobb szerepe volt, mint azt történeti irodalmunk általában feltünteti. Keleteurópának, így elsősorban népünk honfoglalás előtti hazájának gazdasági élete sokkal messzebbmenően hatott mai hazánk művelődésére, mint gondolnánk.

Ennek a kérdésnek vizsgálatánál elsősorban rövid szemlét kell tartanunk azon a területen, ahonnan a bevándorló magyarság bizonyos gazdasági kultúrát hozott magával, s az itt részben meghonosította.

Keleteurópai művelődésünk kialakulásában döntő szerepük volt a honfoglalás előtt a szomszédoknak: a kazároknak, bolgároknak, orosz (normann-) szlávoknak, továbbá a déli népeknek, amelyekkel állandó kereskedelmi összeköttetésben voltunk: a bizánciaknak és az araboknak. A két közlekedési főútvonal közül, amely északot déllel, a normannokat az arabokkal összekötötte, az egyik a Volga mentén húzódott, a másik a Duna—Dnyeper—Donec—Volga irányában haladt. Ezt a két útvonalat a bolgárok és kazárok, majd a normann-szlávok tartották a kezükben, a szárazföldi, tengeri és folyami kereskedelmet ők szabályozták, őrseget, vámokat szerveztek rajtuk. A legkülönbözőbb vidékek, távolabbi területek kereskedői és vándorlói fordultak meg ezeken az útvonalakon s a magyarság is így jutott fokozatosan mindinkább nyugatra és kapcsolódott át észrevétlenül a keletebbi kazár—bizánci kultúrkörből a normann—arab művelődés szférájába. Természetes, hogy ez újabb és újabb gazdasági kultúrelemek felvételével járt. A magyarság így a volgai bolgárok és kazárok gazdasági életéből a *kereskedelmi forgalommal* kapcsolatos tanulságokat szerezhette. A normannoktól, akik a békés földművelő szlávokat gazdasági életük magas színvonalának elérése céljából kihasználták, a *földművelést, méhészetet* tanulták el és ilyen mintára földjeiket rabszolgákkal maguk is műveltették. A *rabszolgákkal való kereskedést* szintén a keleti népektől láthatták, amelyek között az emberkereskedés rendszeres, bevett foglalkozás volt. A források szerint a magyarok is összefogdosták a szlávokat és a Fekete-tenger partjainak piacán a bizánciaknak adták el őket. A keleteurópai magyarság tehát a szomszédaihoz teljesen hasonló gazdasági viszonyok között

élt. Az állattenyésztés mellett a rabszolgákkal való földművelés volt az élet alapja. A jólétet azonban a fényűzési tárgyakkal, fémekkel, szövetekkel, bőrökkel való *kereskedelem* és a szokásos *zsákmányolás* lendítette fel. Az arab ezüskereskedelemnek a magyar művészet kialakulására, a zsákmányolás szokásának a honfoglalás utáni »kalandozásokra« volt döntő hatása.¹

A magyarság beköltözése mai hazájába a már jól ismert kereskedelmi útvonalak irányában történt. Az egyik útirány, amely az észak-keleti Kárpátokon keresztül vezetett, nem zárult le a honfoglalás után sem, s a Dunavölgyön át is megmaradt a kontaktus a Kárpátokon túli régi hazával. Régiségeink anyaga és néhány írott adat a legközvetlenebb bizonyítékai annak, hogy a besenyők által megszállt területtel a kulturális kapcsolat még a X. században is fennállott, sőt az arab érmék és öntőminták azt mutatják, hogy meg is erősödött. Az összekötő szerv a két terület közt az arab—perzsa kereskedelem és ipar volt, amely a régi hazában elfoglalt vezető szerepét az új hazában is megtartotta egyideig. Ezt nemcsak archeológiai és művészeti emlékek, hanem társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint a művelődés majd minden ágából fennmaradt történeti dokumentumok igazolják.²

A magyarság honfoglalásakor új gazdasági életformákra talált a megszállott területeken. Ennek a helyhez kötött nyugati eredetű gazdasági rendnek legfőbb képviselője a frankok uralma alatt megalapított és a szlávok által is átvett és tovább fejlesztett pannoniai kultúra volt, a várak köré csoportosuló udvarhelyek, termelő falvak földművelő- és iparostársadalmának rendszerével.³ Ámbár el kell ismernünk, hogy ez a nyugatról származó szervezet lett az alapja egész középkori társadalmi és gazdasági berendezkedésünk későbbi kialakulásának, de figyelemre kell méltatnunk azt is, hogy a keleti részekben, amelyektől ez a rendszer még soká távol maradt, szintén volt egy bizonyos földhöz kötött gazdasági kultúra, amelynek átvételével közvetett keleti hagyományok is érvényesültek árpádkori gazdasági életünk kialakulásában. Igen mélyek ezek a hatások az őstermelés, ipar, kereskedelem és az ezekkel összefüggő tőkés nagyvállalkozás és a városi gazdálkodás meghonosodása terén. Gazdasági életünk alapvetéséhez — mint látni fogjuk — ezek a kárpátvölgyi örökségként átvett, vagy a szomszéd kultúrákból meghonosított keleti impressziók lényegesen hozzájárultak és a fejlődés folyamatából, mint megelőző láncszemek, semmiképpen nem hagyhatók ki.

Az egyik figyelemreméltó jelenség ebben az összefüggésben Ajtony Maros—Tisza—Duna-közi birodalma, amely keleti gazdasági hagyományok alapján, Szent István nyugati rendszerű pannoniai uralma ellen keletkezett, nyilvánvalóan görög—bolgár segítséggel, vagy ilyen minták hatása alatt. Az akkori világ legfejlettebb gazdasági hatalmasságának szomszédsága s akkor már az egész Balkánon kifejlődött nagybirtok-rendszer kézenfekvővé teszi azt, hogy Ajtony a görög és bolgár nagybirtokosok példáján indult el és nem volt szüksége arra, hogy épen a dunántúli rendszert honosítsa meg az uralma alá hajtott területen.

A mezőgazdaság terén kétségtelen a szerémi szőlőkultúra és borgazdaság római tradícióinak közvetett átvétele. Probus császár ültetvényei épúgy túléltek a hún—avar—germán—szláv viharokat, mint (ritka kivételként) maga a vidék neve (Sirmium-Szerém) és a vallási hagyományok (Szent Demeter tiszteletisztelete) a római időktől úgyszólván napjainkig. A szerémi borok is az újkorig világhírű termékei voltak a magyar földnek.

A legfontosabb keleti átvétel a tordai sóvágás és sógazdaság rendszere, amelynek eredete még a római korba vezethető vissza. Átszármaztatásáról is vannak valószínű feltevéseink, amelyek szerint a bányák kitermelését a rómaiak után a bolgárok folytatták és szervezték meg szláv szolgálkkal. A fuldai adatból⁴ arról értesülünk, hogy Arnulf a morvák elleni harcában a bolgár cárt akarja rábírní az ellenség sócellátásának megakadályozására. Bár ebből az adatból messzemenő következtetéseket szoktak levonni,⁵ — a forrásban ugyanis se Erdélyről, se a bolgár cár birtokában, vagy monopolisztikus hatalma alatt álló sógazdaságról nincs szó, — mégis elfogadhatjuk azt, hogy itt a tordavidéki sóbányákra, mint Keleteurópa legrégebb és a XI. századig egyetlen ismert sótelepére kell gondolnunk. Ha el is fogadjuk azonban a jórészt feltevésekre alapított erdélyi bolgár sógazdálkodást, nem kell feltételeznünk a bolgár cárok bizánci mintára gyakorolt monopolium jogát és nem kell beszélünk »állami beavatkozásról« a kereskedelem menetébe.⁶ A só kiadásának megtagadása és elszállításának megakadályozása akkor is hatálmában volt a cárnak, sőt így volt csak igazában hatalmában, ha a sótermelés magángazdaságán belül történt. A cárok bizánci jogátvételére tehát ebből általános következtetést vonni annál is inkább helytelen, mert, mint látni fogjuk, a magyar királyok, mint utódok, esetében hasonló problémával állunk szemben. A mi esetünkben persze a nyugati orientáció nyugati felségjogok másolását tételezi fel. (»Kétségtelen, hogy Szt. István és XI. sz-i utódai érvényt szereztek e nyugatról importált joguknak.«)⁷ A tüzetesebb vizsgálat azonban kimutatja, hogy nyugati átvételről nem beszélhetünk, mert hiszen tudjuk, hogy a német-

római császárság területén a bányamonopolium (még pedig az éremonopolium) csak a XIII. sz. elején érvényesül; a sóregálé pedig csak a XV. sz. végén. Eszerint tehát »importáltságról legfeljebb fordított viszonyban lehetne szó«. ⁸

El kell tehát tekintenünk minden különleges nyugati jogelv érvényesülésének feltevésétől. A fejlődés kezdetét teljesen magángazdálkodás, — a királyi földesúri üzem módszerével, — amelyet Árpád egyszerűen átvett intézményeivel, berendezéseivel, szállító eszközeivel, sóvágó és szállító szolgálival együtt, talán a cár, vagy más bolgár földesúr birtokából. ⁹ Több adat áll rendelkezésünkre, amelyekből ismeretes, hogy a királyi uradalmi tisztek felügyelete alatt történt az Árpádkorban a sótermelés külön erre rendelt szolganéppel és ugyanilyen szabados jellegű szállító népek útján a sófuvarozás szárazon és vizen. A királyi sótisztok ellenőrző szerepe mindvégig megvan, mert a jól jövedelmező üzemet a királyi kincstár nem volt hajlandó kiadni a kezéből. Ez a törekvés vezetett a monopolium kialakulására. Közszükségleti cikkről lévén szó, az értékesítés biztosítva volt, de az úgyszólván kockázat nélküli vállalkozás lebonyolítása csak bizonyos tőkeerő, munkásszervezet és áru-felhalmozás révén volt lehetséges, amire csak a nagybirtok volt képes. Az árak megszabása, a termelés és szállítás, eleinte kizárólag a királyi sógazdaság kezében volt, amelyet azonban a királyok adományainak jóvoltából sóvágó és szállító jogosítványt szerzett egyházzgazdaságok kezdtek később a saját javukra befolyásolni. Az egész Árpádkor legnagyobb, sőt egyetlen igazi nagyüzeméből, amelyben egyesítve voltak a bányászat, szállítás és kereskedelem funkciói, az egyházak is igyekeztek kivenni a részüket. Az Aranybullából kitűnik, hogy a királyi sógazdaság hatáskörét sikerült visszaszorítani a termelésre és két nagy központi raktárig való szállításra, míg az innen szertevivő szállítás és kereskedést szinte monopolizálták az egyházak. ¹⁰

Érdekes, hogy királyaink kincstárak érdekeit az izmaeliták révén érvényesítik, akik mint névleg a királyi sógazdaság tisztjei, valóban, mint pénztökés bérlők, anyagilag is érdekelve vannak a jövedelmekben és nem rettennek vissza attól sem, hogy a hozam növelése érdekében az egyházak embereivel szemben erőszakoskodjanak. A királyok pénzsüksége lehetővé teszi a keleti bérletrendszer meghonosodását, amely végül is minden tiltakozás és pápai beavatkozás ellenére az egyházak sószállítási jogának teljes megszűntével a XIV. sz. végén a királyi sómonopolium teljes kialakulására vezet. »Hogy az egyházak jogosítványait megsemmisítő támadás az izmaelitáktól indult ki, azt eléggé bizonyítja az a szoros kapcsolat, amely a beregi egyezményben az egyházak privilégiumainak rendezése és az izmaeli-

KELETI VÁROSOK

ták, meg zsidók ellen irányuló rendelkezések közt mutatkozik.«¹¹

A mai magyar föld keleti területeinek keleti hagyományait tehát megindítják a földművelés, bányászat és az ezzel összefüggő gazdasági élet fejlődését. Amint láttuk, ebbe keleti népelemek is kapcsolódtak az izmaeliták révén, akiknek ily módon nagy érdemeik vannak a városi kultúrához fűződő gazdasági ágak kifejlesztésében is. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy az általuk nagy arányokban művelt sógazdaság és a vele kapcsolatos bérletrendszer, amely a tökéletesebb kitermelés céljából keletkezett, elősegítette a királyi magángazdaságtól független gazdasági centrumok kialakulását a sótermelő helyek s a szállítás útvonalába eső raktárhelyek körül. A királynak is érdekében állott, hogy ezek a telepék megszerezzék az autonómiát, mert ennek adományozása odavonzotta a lakosságot, miáltal a jobb életlehetőség fokozta a kinestár bevételeit.¹²

Az önálló városfejlődésnek ez a módja is bizonyítja, hogy városaink általában a nyugateurópaiakétól eltérő módon fejlődtek ki. Ezeknek a kialakítását népmozgalom kísérte, amely főként külső elemek, »hospes«-ek bevándorlásában nyilvánul, s csak másodsorban jelentkezik az előbbieik hatására a régi szolgarendű várlakók fokozatos felszabadulásában.

A külső elemek, a városba beköltöző »hospes«-ek, szerepe tehát nagyon lényeges a mi városaink kialakulásában. Miután a belső keleti elemek: a honfoglaló magyarság és a Kárpátvölgy hagyományainak szerepét áttekintettük, most meg kell vizsgálnunk, hogy e külső tényezők sorában vannak-e keletiek is.

E célból nélkülözhetetlen lesz megismernünk a szomszédos keleti területek városainak árpádkori gazdasági életét.

A szomszédos balkáni területeken, ahol a fejlődés magva a mienkkel rokon néprajzi és földrajzi helyzetben és történelmi körülményekben rejtett, teljesen a mienkhez hasonló városfejlődést tapasztalhatunk. Míg azonban nálunk a fejlődés kezdete, alapja homályos, addig itt kétségtelen, hogy a kialakulás vezető tényezője az a római—bizánci civilizáció volt, amely a Balkán-thrák és tengerparti városaiban koncentrálnak. Konstantinápoly, Thesszaloniké, Filippopolisz, stb. már a VIII. és IX. sz. alatt kizárólag iparral és kereskedelemmel foglalkoztak, tehát igazi városi kultúrát alkottak. A lakosság iparos, kézműves és kereskedő osztályokra tagozódott. Voltak a városoknak municipális jogaik, gazdasági és jogi kiváltságaik. Ez a római—bizánci várostípus gazdasági fejlettségben, immunitásának és privilégium-

mainak kiforrott formáiban minden nyugati várost megelőzött és jóval fölöttük állott.¹³

Ezzel szemben az ipari és kereskedelmi foglalkozástól idegenkedő bolgár és szláv lakosság falvakban lakott és legfeljebb csak a megszállott városok tövébe telepedett. Így volt ez pl. Thesszaloniké esetében, ahol a város körül falvak keletkeznek, amelyek szervesen bekapcsolódnak a városi életbe, ellátva annak élelmezését. Az ilyen szorosabb érintkezés indítja meg azután azt a fejlődést, amelynek alapján a Balkán más részein is analógiák mutatkoznak.

Az önálló fejlődés bázisa a »grad«, amely minden szláv népnél erősített helyet jelent. Ez nem volt sem ipari, sem kereskedelmi centrum, s a falutól csak annyiban különbözött, hogy meg volt erősítve és lakossága katonaság volt. Ezért a »város« fogalom meghatározása igen bizonytalan a bolgároknál. Grad, gradist'e, Kale vagy Monastirist'e kőfallal körülkerített helyet jelentett. A Balkánon tehát a »város« eredetileg nem ipari vagy kereskedelmi centrum, hanem megerősített hely, mint a bizánciaknál a kastron (καστρον)¹⁴

Ezek a nehezen hozzáférhető területeken épült, többnyire csak földhányással és fakerítéssel megerősített helyek váltak alapjává az igazi értelemben vett városok kialakulásának. Az igen fejlett keleti kereskedelem idők folyamán a közben barbárrá lett vidékeket újra bekapcsolja a világforgalomba. A cár és a főurak váraikba gyűjtik a keleti és bizánci művészeket, mestereket, a gazdagság odacsábítja a keleti vándorkereskedőket. Heti és országos vásárok keletkeznek, amelyek idővel már nem férnek el a falak között.¹⁵

Ha már most hazánk árpádkori viszonyai és a déli határunk mentén bizánci hatásra végbement városalakulások között analógiát keresünk, akkor az első pillanatban feltűnik, hogy a bolgár-szláv »grad« jelentése megegyezik a mi »vár«-ainkkal (Ujvár, Oroszvár, stb.), amit bizonyít a nyelvünkbe is átjött szláv eredetű városnevek alakja (Belgrád = Fehérvár, Visegrád, Csongrád, stb.). A fogalom latin nyelvű megjelölésére emlékeink 1000 táján a civitas szót ugyanolyan értelemben használták, mint a Balkánon a kastront. A »civitas« védőkerítést, erősített helyet, várat jelentett.

Amikor később megindult a városok kialakulása, a várak aljában elterülő új városrészekkel: a suburbiummal szemben a régi várat nálunk is castrum, (vagy arx) névvel jelölik meg (XII.

MAGYAR VÁROSOK

sz. végétől), mint délen a görög »kastron«-nal a régi gradot. Az új település neve a mi suburbiumunknak megfelelően náluk a »varoš«. Ezek a megkülönböztetések összefüggésben vannak azzal, hogy megindul a külső részek körülkerítése és hozzákapcsolása a régi várerdőkhöz. »Talán Manuel görög császár hadjáratai Magyarország területén, déli vidékein készítették erre először a várak aljában, várakon kívül hozzájuk épült gazdagabb suburbiumokat, aminőt legelőször Szt. László III. 13. törvénye említ 1085. körül. Itt csak arról van szó, hogy a jogszedő, a kóbor állatok és szökött szolgák összeszedője vigye az elfogott jókat annak a vidéknek, megyének, provinciának a civitásába, s helyezze őrizet alá az istállóban, melyet a király és ispán köteles megépíteni a váraljában, in suburtio.«¹⁶

Amint láttuk, délen a szláv grádok átalakulása a bizánci városok közeli hatásának a következménye volt s így a fejlődés oka és menete is könnyen magyarázható.

A mi városaink kialakulásának kezdetét emlékek hiányában homály fedi, azonban a balkáni analógiák alapján biztosan következtethetünk a fejlődés körülményeire. A déli területek hatását ebben az evolúcióban nemcsak a városrészek elnevezésében és e részek egybeolvadásának jelenségeiben tapasztalható megegyezések bizonyítják, hanem igazolják és természetessé teszik az akkori világforgalmi viszonyok, amelyek országunkat is belekapcsolták a keleti kereskedelem szervezetébe. Ennek köszönhető elsősorban, hogy a balkáni városok mintájára nálunk is hasonló gazdasági emelkedés következett be.

A közvetlen hatás megérthető és annak útja módja megállapítható az akkori világforgalmi viszonyokból.

A magyar honfoglalás körüli időben Európa még szegénynek mondható Kelet gazdagságához viszonyítva. Gyors fellendülése, felvevőképességének rohamos növekedése, kultúrigényeinek egyre fokozódó emelkedése azonban azt eredményezte, hogy Kelet kulturális többletének áramlása mind erősebbé vált Nyugat felé, ahol a gazdasági élet egyelőre még nem tudott lépést tartani a növekedő szükségletekkel. Az állandó közvetítő: a *kereskedelem*. A Kisázsziából, Arábiából, Egyiptomból jövő karavánok találkozóhelye Damaszkus, a világkereskedelem központja Mekka, a keleti kereskedelem művelői az arabok. Az Európába irányuló kivitel centruma Bagdad, ahonnan minden Nyugat felé küldött árú Konstantinápolyon vagy Szalonikia át jutott el Közép- vagy Nyugat-Európába. A keleti kereskedelem európai útjait Bizánc tartja a kezében; nagyvárosok, kereskedelmi centrumok kelet-

keznek a Nyugat felé vivő úton, amelybe a balkáni kereskedelem és Magyarország szervesen bekapcsolódott. Bizáncnak igen nagy érdeke volt, hogy ez a szárazföldi út biztosítva legyen, Ezért törekedett a bolgár uralom megtörésére, majd kulturális beolvasztására a térítés révén. De Magyarországnak is érdeke volt a kereskedelem főútvonalát Európa felé a Duna völgye felé terelni. Ez a politika vezet együttműködésükre a középük ékelődő bolgár függetlenség megtörésére Szt. István idejében. Ez vezette a bizánci magyar politikai és kulturális kapcsolatok ápolására, a perszonalunió megvalósításának tervéhez, ez irányítja a magyar királyok politikájának szimpátiáját a veszélyeztetett bizánci birodalom mellett a latin keresztesekkel szemben. A »latinok« politikája ugyanis homlokegyenest ellenkezett Bizánc és Magyarország érdekeivel. Bizánc minden erőfeszítést megtesz azért, hogy közvetítő szerepe Ázsia és Európa között a közép-tengeri út fellendülésével ki ne kapcsolódjék. Az arab uralom terjeszkedése, a nyugati császárság dél és kelet felé irányuló politikája, az itáliai hajózás és kereskedelem fellendülése gazdasági életérdekeit veszélyeztették. Amikor a nyugati kereskedővilág a keresztes hadak fanatizmusát ügyesen ki tudta használni arra, hogy a Szentföld birtokbavételével közvetlen kapcsolatot szerezve Kelettel, Bizánc központi közvetítő szerepét kikiktassák a világkereskedelemből, sőt a város elfoglalásával megsemmisítsék politikai különállását, akkor II. András részéről történt kísérlet arra, hogy a latin császári trón megszerzésével a régi együttműködést most már Magyarországból intézzék. Politikájának kudarca azt eredményezte, hogy a keleti kereskedelem súlypontja dél felé tolódott, s a Balkánon Kalojohannesz Bulgáriája áttörhetetlen akadályt képezett. Ujra aktuálissá vált tehát a régi együttműködés, amely most a Palaiologoszok újjörög császárságának feltámasztására, a nyugati befolyás kiszorítására, a balkáni egyensúly megteremtésére irányuló közös politikában nyilvánult meg.

A magyarok *kereskedelmi élete*, mint láttuk, már a régebbi lakóhelyeken is a keleti kereskedelem körében alakult ki és ezt elhozták a Duna völgyébe is. Irott bizonyítékok hiányában csak feltételezzük, hogy legrégibb kereskedőink főként a szomszédos arab—perzsa népből kerülhettek ki. 1200. tájáig egész kereskedelmünket úgyszólván kizárólag izmaeliták bonyolítják le. Csak körülbelül a konstantinápolyi latin császárság megalapításával, a keleti kereskedelem teljes nyugati kezekbe kerülésével találnak utat a nyugati kereskedők hazánkba. Eddig

KERESKEDELEM

az időig még a dalmát városoknak sem volt semmi kereskedelmi nexusuk Magyarországgal; Dalmátia meghódítása nem gazdasági okból történt, a magyar kereskedelem akkor még kizárólag a Duna völgyén át közlekedett Kelettel és Nyugattal.¹⁷ Bár Szt. László tiltja a vásáron kívüli kereskedelmet, de nyugati értelemben vett városi élet még nem alakult ki.

IV. Béla városalapításainak nem csupán hadászati célja volt, hanem elsősorban nyugati kereskedők letelepítése.¹⁸ Így váltják fel lassan a keleti mohamedán kereskedőket nyugatiak, főként velenceiek és így változnak át palánkkal csak kevésbé védett városaink fallal kerített nyugatias városokká.

A magyar kereskedelem megalapítói tehát az izmaeliták, akiket nyugatiak váltottak fel. (A keveredés és átalakulás nyomait itt-ott megtalálhatjuk pl. a szerémségi Kabul megalapításánál.) A világkereskedelem színhelyévé az Adria válik, a nyugatra irányuló keleti kereskedelem elkerüli Magyarországot és az Alpokon keresztül talál kapcsolatot Nyugateurópával.

A keresztes hadjáratok koráig azonban a kelet-nyugati *közlekedés útjai* Magyarországon vittek keresztül.

A közlekedés főútvonala a Duna volt. A római uralom alatti határfolyó szerepe a limesek lerombolása után a középkorban megszűnik és inkább Kelet és Nyugat közti összekötő funkciója lép előtérbe. Az európai közlekedés egyik fontos színtere a középkorban a Fekete-tenger. Innen ment végbe a szállítás nyugat felé a Duna-út közvetítésével Francia- és Németországba, Hollandiába, Belgiumba, sőt Angliába és Skandináviába. A középkor első felében ez az út a legfontosabb; ennek a mentén keletkeznek a nyugati nagy kereskedőcentrumok: Regensburg, Köln, Augsburg, stb. Később azonban az olasz kereskedelem közvetít észak felé: az Alpokon át az Atlanti óceánig.¹⁹

A dunai hajóközlekedés már a római uralom alatt megvolt. A folyók felhasználása a szállítások lebonyolítására a népvándorlás alatt sem szűnt meg.²⁰

A magyarok a folyókon közlekedő hajókat, a partokon letelepedett hajósok falvait, a vidék birtokbavételekor természetesen szintén elfoglalták, tulajdonukká tették, a hajósok és utódiak, mint szolganépek, pedig tovább működtek.²¹

A keleti kereskedelmet hazánk felé irányító főútvonal, a Fekete-tenger felől jövő dunai úton kívül, a Szalonikiből észak felé, a Vardar és Morava völgyén át vezető »Via Singidunum« volt. Ez a rómaiak idejétől kezdve használt út Zimonynál csatlakozott a fekete-tengeri Duna-úthoz és itt kapcsolódtak hozzá

a belső magyar utak. Másik végpontján Szalonikiben belefutott abba a másik római időktől fogva használt trans-balkáni útba, a »Via Egnatia«-ba, amely az adriai Durazzónál (Dyrrachium) indult ki kelet felé és az albán hegyeken át az ochridai tómedencébe, majd a mai Monasztíron és vasútvonalon menve, Thesszalónikébe ért, innen pedig Philippi, Traianopolis és Perintus érintésével Bizantiumba.²²

A népvándorlások idejében, a magyar kalandozások korában, sűrűn használt útvonal mind a kettő. Ebbe a Kelettel szervesen összefüggő balkáni úthálózatba kapcsolódtak bele a magyar kereskedelem közlekedési vonalai is, amelyek Thesszalóniké és Konstantinápolyba vezettek. Zimonyból, a belgrádi révén átkelve, az út Szendrőbe és Barancsba, a Morava völgyén Nisbe (Nissa) vitt. Innen a thesszalónikéi útból elágazott a Szófia és Konstantinápoly felé vivő nagyon fontos út.²³

A konstantinápolyi út taktikai okokból egy helyen könnyűszerrel megszakítható volt a görögök által: a »bolgár erdőn« át vivő részen, a mai Csuprijánál. Azt az akadályt, amelyet Anonymus »Vaszil kapujának« nevez, a bizánci hatalom mesterségesen, tudatosan tartotta fenn, mintegy gyepűkapuként. Ez a Belgrádból Konstantinápolyig vivő ut kitűnően megépített elsőrendű út lehetett, mert még Verancsics esztergomi érsek is úgy ír 1553. évi útleírásában nagy részletességgel erről a »strata Trajaná«-ról, mint a rómaiak óta fennálló és még korábban is használható útról.

A déli vidék útainak és az azokon lebonyolódó forgalomnak nagy jelentőségére mutat az az analógia, amit a főútvonalak elnevezésében találunk meg. Okleveleink ugyanis a főbb utakat »királyúta« néven említik.²⁴ Ennek az elnevezésnek az eredete a Balkánra vezethető vissza, ahol a római időkből származó utakat »via regis«, »carski put«, (ὁδὸς βασιλική) névvel jelölték meg.²⁵

Más XII—XIII. századi útvonal még délről a Kárpátok völgyébe az Olt mentén — a Vöröstoronyi szoroson át — haladó út, továbbá a brassói vonal a Tömösi szoroson keresztül. A százok árpádkori külföldi kereskedelméről ugyan alig vannak adataink, de tudjuk, hogy Szeben és Brassó élénk kapcsolatban voltak a déli vidékkel.²⁶

A Vereckei szoroson át Halicsba vivő hadiút sűrűn járt útja volt királyaink hadjáratainak és bizonyos, hogy az oroszokkal való kereskedelem is ezen át történt.

A külföldi keleti városoknak, amelyekkel Magyarország kereskedelmi összeköttetést tartott fenn, igen nagy szerepük volt kereskedelmi és ezen a révén kulturális életünk fejlődésében. Legfontosabb volt ezek között Konstantinápoly, amelyet Tudelai Benjámin szerint magyar kereskedők is látogattak.²⁷

KÖZLEKEDÉS

A másik legfontosabb gócpont Thesszaloniké, a Balkán kereskedelmének déli kiindulópontja, a keleti kereskedelem hatalmas közvetítő szerve nyugat felé. Itt futottak össze keletről azok a karavánok, amelyek eljutottak már a XII. sz. végén és a XIII. sz. elején egészen a flandriai városokig.

A balkáni városok vásárai legtöbbször a falakon kívül a suburbiumban, az u. n. »varoš«-ban bonyolódtak le. Így Thesszalonikében is a világhírű októberi vásáron, Szent Demeter ünnepe (26-án) egész falu keletkezett bódékból és barakokból. A világ minden részéből megfordultak itt kereskedők.

Thesszaloniké szoros összeköttetést tartott fenn Philippopolissal. Ez a város az őrmény kereskedők központja, akiket még a X. sz.-ban telepített ide a velük fajrokon bizánci császári dinasztia. Az őrmény kultúra a Balkán művelődésének minden ágára igen fontos hatással volt, terjesztésében pedig főszerepet játszott a kereskedőknek. A messze Nyugattal közvetlen kapcsolatot tartottak fenn. Karavánjaik híres bort vittek Nyugateurópába. Összeköttetésben álltak Németországgal is.²⁸ Esztergomban is volt telepük.

Velünk kapcsolatban álló kereskedővárosok voltak még: Adrianopolisz (Drinápoly), Szófia (Sardica) és Belgrád.²⁹

Főként ezek a régi kereskedővárosok közvetítették Kelet kereskedelmét hazánkba. Tehát elsősorban azokat az útvonalakat kell megvizsgálnunk, amelyek hazánk belsejében a nagy külföldi városokat összekötő fentebb leírt útvonalakhoz csatlakoznak.

A fentebb említett nemzetközi Duna-vonalon kívül a Tisza vonala csatlakozott a Szalonikibe, illetve Konstantinápolyba vivő nemzetközi úthoz, mely elsősorban volt hívatva arra, hogy hazánk keleti kereskedelmét lebonyolítsa.³⁰

A szárazföldi közlekedés eszközei között a legfontosabb volt a karavánok szerepe. Ezek keletről messze nyugatra vándoroltak. A karavánkereskedelem jellemzően keleti állatjával, a tevével Magyarországon III. Béla idején találkozunk, amikor ez megajándékozta néhányal Frigyes császárt. Ugy látszik, hogy a tevé a magyar földön is honos lehetett abban a korban, a nyugatiak számára azonban értékes egzotikumot jelentett.³¹

A kereskedelem csereszkeze: a pénz, szintén több vonatkozásban mutat keleti hatásokat. Pénzeink külső formájában, díszítésében, a rajta alkalmazott érték, kor és egyéb jelzésekben, továbbá az ércpénzek anyagában egyaránt találunk keleti vonásokat, átültetéseket idegen pénzekről.³² A vándorló magya-

rok pénz gyanánt, a prém mellett, a bizánci és az arab—perzsa pénzeket is használták. A magyarországi sírletek bizánci aranyai és szaszanida dirhemjei bizonyítékai ennek.

Magyarország területén Szt. Istvánig csakis idegen pénzek, főleg bizánciak voltak forgalomban. Szt. István a bajor pénzek mintájára veretett pénzt, de ezek felírása gót betűs, eltérően a bajorokétól. Pénzverői is valószínűen bajorok voltak. Aranypénzeket nem verettek királyaink, a bizánci aranyak továbbra is használatban maradtak és nagy kelendőségnek örvendtek. Péter alatt a pénzverőhely megnevezése »PANONIA«, már latin betűkkel. Salamon pénzei ennek utánzatai, a felirat görögösen »PANONEIA«. I. András pénzeinek dűrvaságából azt következtethetjük, hogy ezeket már hazai mesterek készítették. Érmészetünkben is megkezdődik az önálló fejlődés, melynek kialakulásában itt is azonnal mutatkozik a keleti hatás. I. Béla pénzein a gömbölyű »E« betűk jelennek meg. Ezek a bizánci aranyokról vannak véve. Konstantin Dukasz aranyáin ugyanis a következő felírás látható: Előlapon: CONSTANTIN. O. AOVKAS, a hátlapon: IHS. XRS. REX REGNANTIVM. A hefolyás tehát világosan észlelhető az E betű átvételében.

I. Gyésza alatt a felirat »PANONAI«, egyébként sem alatta, sem pedig Szt. László és Kálmán alatt nincs változás a keleti hatás érvényesülése szempontjából. Buzillával megtelepült sziciliaiakkal talán ötvösök is jöttek — Végh szerint —, s ezeknek tulajdoníthatók esetleg azok a megfejtetlen keleti felírások, amelyeket II. Gyésza pénzein láthatunk. Sokkal valószínűbb azonban, hogy keleti mohamedán hatással állunk szemben.

III. István egyik pénzén körirat és középső felírás van szintén ismeretlen keleti írással. Ezek a keleti jegyek vagy Manuel keleti pénzeinek utánzatai, vagy II. László és IV. István ellenkirályokkal Konstantinápolyból jött görög pénzverőktől származnak.

IV. Istvánnak, Manuel császár pártfogoltjának rövid uralodása alatt a bizánci aranytriensnek megfelelő aranypénzek mellett ciprusi rézből vert, nálunk eddig szokatlan, de a bizánciaknál és a bolgároknál általános és legelterjedtebb rézpénzek jelennek meg. Előlapjukon, görög szokásnak megfelelően, IV. István és atyja, II. Béla királyok alakjai egymás mellett, hátlapjukon Mária merev alakja van, amilyen már Tzimiszesz János pénzein is előfordul.³³

III. Béla egyik pénze teljesen a keleti pénzverést utánozza és ámbár hasonló az angol, svéd és dán pénzekhez, ezeknél sokkal keletibb jellegű. Egy másik pénzfajta keleti írást utánoz (mint sírjában talált gyűrűje).

PENZ

Imre egyik pénze az előbbihez hasonló, szintén ismeretlen keleti betűket mutat. Valószínűleg keleti érmész műve.

II. András korában a templomokkal, tornyokkal, épületekkel díszített érmek jöttek divatba. Külföldön — Keleten és Nyugaton — is közkedveltek. András pénzei kezdetben a friauli és aquileiai, majd pedig a görög pénzeket utánozzák.

IV. Béla egyik pénzén megjelenik a kétfejű sas, amelyet már Laszkarisz Theodor, deszpotesz, Komnenosz Elek görög császárnak és IV. Bélának apósa is használt. A kétfejű sas tehát ezen a réven került pénzeinkre, vagy IV. Béla hitvese: Laszkarisz Mária családi címere révén, az ő környezetével betelepedett görögök útján. Egy másik pénzén ábrázolt Mihály arkangyal és Krisztus alakja határozottan görög pénzről van átmásolva.

Ezután jelennek meg a pénzekben elsősorban természetű és fantasztikus állatformák: madarak, húsvéti bárány, stb. és mind sűrűbben a szentek és Krisztus alakjai.

V. István pénzeit ezek az állatalakok jellemzik, az előforduló sas teljesen hű utánzata a görög pénzekben láthatóknak.

IV. Kún László pénzei közül az egyik megegyezik IV. Béla Mihály arkangyalt ábrázoló pénzével, mely görög átvétel. Több pénze szintén IV. Bélához hasonlít Krisztus kiterjesztett karú alakjával és az ismert sassal, mely görög hatásra vall. (Másik sastípusa II. Frigyeséhez hasonló.)

III. András idejében a keleti hatás — épúgy, mint más téren is az Árpádkor vége felé — kivész és nem jelentkezik többé.³⁴

JEGYZETEK

¹ *Fettich N.*: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok, 1933. 261—263. l.

² *Fettich id. m.* 389—393. l.

³ *Erdélyi L.*: Árpádkor, 30—37. l.

⁴ *Annales Fuldenses*, ad ann. 892.

⁵ *Fehér G.*: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok, 1927. 5—6. l.

⁶ *Sakazov*: Bulgarische Wirtschaftsgeschichte, Berlin u. Leipzig 1929. 60. l.

⁷ *Hóman*: A magyar királyság pénzügyei és gazdasági politikája Róbert Károly korában. Bpest, 1921. 14. l.

⁸ *Paulinyi O.*: A sóregüle kialakulása Magyarországon. Századok, 1924. 628—630. l.

⁹ *Paulinyi* (id. m.-ban) királyainknak ezt a magánjogi birtokba

JEGYZETEK

sát véletlennnek mondja. A fejedelem honfoglaláskori birtokba vétele azonban nagyon is tervszerű volt, mert az ország várainak s a legfontosabb pontjainak megszállásával biztosítani akarták a központi kormányzást. Teljes joggal feltehetjük, hogy olyan nélkülözhetetlen közszükségleti cikket nyújtó vidékeket, mint amilyenek a sótelepek, semmi módon nem engedhette át megszállásra alátvalóinak. Hiszen tudjuk, hogy Ajtony esetében főként a sószállítás megakadályozása volt az oka a marosvidéki háborúnak.

¹⁰ *Paulinyi* id. m. 640. l. és 644. l. 1. jegyzet.

¹¹ *Paulinyi* id. m. 644. l. 1., 2. jegyzet.

¹² *Paulinyi* id. m. 635—637. l.

¹³ *Pleidell*: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934. 171. l. *Sakazov* id. m. 115—116. l.

¹⁴ Pl. Stanimaka erődjén ez a felírás olvasható: »ez a grad (= város) épült...«, vagyis az erősség, kastron. (Még ma is a régi váromladékok gradist'e-nek vagy egyszerűen csak grad-nak hívja a nép.) *Sakazov* id. m. 118. l.

¹⁵ »A legtöbb város kereskedő része a városfalakon kívül, a suburbiumban, az ugynevezett „város”-ban volt.« *Sakazov* id. m. 133. l.

¹⁶ *Erdélyi*: Magyar művelődéstörténet, 512 l.

¹⁷ *Pleidell*: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban, Bpest, 1925. 9. és 17. l.

¹⁸ *Pleidell* id. m. 22. és 27. l.

¹⁹ *Diószegi András*: A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az árpádházi királyok idejében. Kolozsvár, 1909. 5—6. l.

²⁰ Az avarok syrmiumi hajóhidjánál, melyet Baján római hadifogoly ácsokkal alakított, ott szerepel alighanem a rómaiaktól szerzett hajóhaduk is. Nagy Károly és Pipin félelmes hajóhada az alsó Drávánál szerepel az avarok ellen. A bolgárok Dráva—Száva közti hadjáratában (824—826) résztvesz hajóhaduk is, amelyet szláv harcosok vezetnek. (*Szentkláray J.*: A dunai hajóhadak tört.)

²¹ Tudunk Szt. István korában rendszeres vízi sószállításról a Maroson (Szt. Gellért legenda) és a dunai hajóhad létezéséről a Konrád elleni hadjáratban. Aldunai harcában pedig (Bergamói Jakab szerint) olyan szlávokkal állott szemben, akiknél a vizen való harc mód megszokott köznapi foglalkozás volt. Aba Sámuel hajóhadáról, Zotmund szerepléséről és a Dukasz Mihály ellen Zalánkeménél gyülekező nagy magyar hajóhadról kapunk hírt.

Az 1129-ben elpusztult magyar hajóhadat III. István pótolja s bár a kontár munkával összeácsolt hajók inkább teherszállításra használt alkotmányok voltak, mégis sikerült segítségükkel *Zimony* elfoglalása a görögöktől. 1146-ban Frigyes császár kereszties hadjárata alkalmával nagy dunai hajóhadát a magyar királynak adományozta, mert a krónika szerint azt hitte, hogy a Dunát a Vaskapunál elnyeli a föld. (*Szentkláray* id. m. részletesen ír a dunai hajóhad történetéről.)

JEGYZETEK

A kereskedelem csendes folyásáról persze nincsenek ilyen jó értékesíté-
seink, de Komnen Anna szerint már a XI. sz.-ban nagy hajók súlyos ter-
hekkel úsztak a Dunán. Az Árpád-kor legfontosabb forgalmi cikke Erdély
sója volt. Nagy fajsúlyára való tekintettel főleg vizen jutott fel Német-
országba.

A hajóépítés tökéletesedése után a XII. sz.-tól kezdve a víz ellen való
hajózás főleg Regensburg fellendülésével kezdődik, ahol a só, bor és
szövetek számára jó piac keletkezik. Ismerünk egy adatot, amely szerint
Konstantinápolyból Regensburgon át drágakövek, miseruhák mentek Angol-
országba. (*Sakazov* id. m. 36 l.)

A keresztések podgyász-szállítása és élelmezése vízi-úton történt, de
ugyanúgy a legénységé is. Frigyes pl. a Dunán és Moraván szállította az
élelmezést Szerbiába.

²² *Hézszer Aurél*: A Balkánfélsziget közlekedő útjai. Bpest, 1916.

²³ Ugyanez volt Frigyes császár kereszties hadának útja Ansbert sze-
rint. (*Szamota István*: Regi utazások Magyarországon és a Balkánfélszi-
geten. Bpest, 1891. 20—22. l.)

²⁴ *Glaser Lajos*: A római utak nevei középkori okleveleinkben. Magy.
Nyelv, 1931. 317. l.

²⁵ *K. Jireček*: Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und
Bosnien während des Mittelalters. 1879. 8. l.

²⁶ Lásd Brasovia várának a honfoglalás előtti időkből származó fal-
maradványait, továbbá a brassói »Fekete templom« építéséhez külföldről
telepített »bolgárokat«, akik egész külön városrészt alapítanak. (*Jekelius*
id. m. »Kronstadt« III/1. k.)

²⁷ *Szamota* id. m. 33. l.

²⁸ *Nicetas*, 527.

²⁹ *Sakazov* id. m. 115—141. l.

³⁰ A Tisza és a partján húzódó szárazföldi út, mint a sókereskedés és
szállítás közvetítője emelkedett nagy jelentőségre. A Tisza jobbpartján,
vivő út Csapnál kezdődött, Szolnok felé, a Zagyva torkolatáig vezetett s
ment dél felé Alpáron (itt volt a Graecum portus) át. Az úttovábbi állomásai
Csongrád, Szeged, Zenta, Zalánkemény és Zimony, a magyar—görög keres-
kedelem főpiacai.

A Tisza vonalához csatlakoznak az Erdélyből lejövo mellékutak. A
legfontosabb ezek közül a Maros, az erdélyi sókereskedés főútja. Torda
sóbányáinak termelése a Maros mentén jutott el Szegedre, az ország só-
központjába s innen különböző részeibe és a külföldre. Kolozsvár is a
Maros völgyéhez csatlakozott a tordai út révén, amelyhez Toroczkó is kap-
csolódott. A Maros-völgyi út Gyulafehérvárra vitt (Rogerius útja), Dévág
haladva. Itt kétfelé ágazik, az egyik a Maros völgyében Lippára, Aradra
és Csanádra vezet s innen Révkanizsúra; a másik ág Karánsebesen át
Pancsovára ért, ahol (Idriszi arab író szerint) már 1153. körül kereskedelmi
város volt, nagyszámú görög kereskedővel. Ez az útvonal az Orsova—
Vidini balkáni Duna-úthoz csatlakozott.

JEGYZETEK

A sógazdaság másik fontos helye: Csanád. Körülötte sószállítással foglalkozó szláv községekről tudunk; ezek összeköttetést tartottak fenn már a honfoglalás előtt az erdélyi szlávokkal. A csanád—szegedi út folytatása nyugat felé a Kalocsaig vivő szárazföldi út, melynek fennállását igazolja az is, hogy Szeged a kalocsai egyházmegyéhez tartozó főesperességi székhely volt, — tehát kellett, hogy állandó összeköttetésben legyen vele rendez úton át, amely a legrövidebb út volt egyszersmind a sószállítás számára is a Dunántúl felé.

A sószállítás másik útja a Szamos volt. Központja Dés. A szárazföldi út a balparton haladt Zsibóra, Tasnádra. Innen az egyik ág Nagykároly felé, a másik Szeődemeteren át Szalacsra vitt. (Ez volt talán az Aranybulla második sóraktára? vagy Szolnok? A szöveg szerint: Zoloch.)

A Szamos völgyének útja Eledtől ismeretes, ahonnan Váradra és Csongrádra vezetett. Ennek az útnak a nyugati folytatása a Duna felé Pestre vitt.

Ezekhez az utakhoz csatlakozik Désnél a Brassót, Fogarast, Nagyszombat összekötő útvonal egyideig az Olt, majd a Maros völgyében. (Diószegi id. m. igen alaposan tájékoztat az ország belső útvonalairól, amelyek révén Kelettel összekapcsolódtak a belső részek is.)

³¹ *Erdélyi*: Árpádkor, 164. l.

³² *Hóman*: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bpest, 1916. 239. l.

³³ *Hóman* id. m. 240. l. *Végh Ödön*: A nyugati és keleti érmészet befolyása Magyarországra érmészetére a középkorban. Pest, 1867. I. r. 33. l. ezeket a pénzeket IV. Béla és fia, V. Istvánnak tulajdonítja, az újabb kutatások azonban ezt megcáfolták.

³⁴ *Végh* id. m. 1—35. l.

VIII.

Keleti elemek szellemi kultúránkban.

Mai hazánkban megtelepülő s ezáltal Nyugat közvetlen közelébe jutó őseink egyszerre erős benyomások befogadására kényszerültek.

A nyugati szellemmel telített művelődésbeli hódító törekvések, amelyek a honfoglaló magyarságot megtelepedése óta érték, szerencsére már kezdetben sem találtak teljesen töretlen talajra a honfoglaló magyarság lelkében. A krisztusi eszmék magvetése számára századok óta elő volt az már készítve. Csak így érthető meg, hogy a magyarság oly bámulatosan rövid idő alatt átvette a nyugati kultúrát és csakhamar zászlóvivője lett a keresztény művelődésnek. Ezt a gyors eredményt egyrészt faji alaptulajdonságaiban rejlő erőknél, másrészt a külső körülmények kedvező hatásának köszönheti. A keleti, és különösen a türk-fajta népek természettől fogva hajlamosak türelmességük révén arra, hogy idegen vallások által közvetített kultúrhatásokat felvegyenek. A magyar népről pedig különösen el lehet mondani, hogy távol áll egy hitnek annyira fanatikus vallásától, hogy e miatt más vallási kultúrától elzárkózzék, vagy reá gyűlölettel tekintsen. Bizonyosság erre az, hogy a magyar ősvallásról hiába igyekeznénk zárt egységű mithológiát megszerkeszteni, az abban található elemek annyira nem homogének, hogy a legkülönbözőbb keleti vallásformák elemeit lehettjük fel közöttük.¹

A magyar léleknek ezt a veleszületett szintetizáló készségét őstörténetének körülményei fejlesztették ki. Még inkább fokozta és lehetővé tette széleskörű érvényesülését az, hogy a magyarság lassú vándorlása közben sokféle kultúra érintése révén és folytonos vérkeveredésen át jutott lépésről-lépésre nyugat felé, mai hazájába. Mielőtt még a nyugati kereszténységgel összetalálkozott volna Pannónia földjén, már régebbi lakóhelyein is érintette a buddhizmus samanizmussá torzított lélekhite és a manicheizmus mazdaista dualizmusba ojtott és buddhista metafizikával átszőtt kereszténysége.² A szaszanida kultúra kisugárzásának szűrőjén át jutott el azután előbb a kazárok mohamedán-zsidó műveltségének hatása alá, a nyugati kereszténység édes testvérének közelébe. A ragyogó Bizánc keresztény kultúrájának védelmében itt hozza meg a magyar Krisztus-hit vértanúságának első gyümölcsét. (528.) Ekkor még Gorda fejedelem, a magyar

VIII

kereszténység első hőse, elbukik honfitársainak konzervatív pogányságán. De bizonyára nem is annyira maga az eszme volt ellenszenves a nemzet fiai előtt, mint inkább az idegen igától való ösztönös félelem vezette a »keménynyakú szittyákat« az ellenállásban, mint később Kopány és Váta magyarjait. A keleti kereszténység azonban a kudarca ellenére megmarad továbbra is a magyar lelkiség első átídomítójának a nyugati művelődés felé; a magyarság, mint egy nagy katekumén család, már eljutott a keresztény egyház nagy templomának előcsarnoka elé, a keleti kereszténység lassú sodrású keresztelő folyójának partjaira.

A magyar lelkek kereszténysége tehát megelőzi az egyházi szervezést. Kereskedők révén, és vásárolt vagy zsákmányolt rabszolgáik útján megismerik a keresztény vallást és a térítő vándorpapok szavát is meghallgatják. A szomszéd kazárok megtérítésére induló Konstantinosz-Kirillel Krimnél találkoznak már 861-ben.³ Methóddal pedig egy magyar »krály« már 880-ban beszélget a középső Dunánál a legkeresztényibb testvériséggel.⁴ A honfoglalás után pedig elkeveredve a részben keresztény meghódolt lakosság közé, az *egyházi megszervezés* ellen sem támasztottak lényeges akadályokat. Az ellenállások legtöbbször politikai ellentétekre, dinasztikus nézeteltérésekre és gazdasági okokra vezethető vissza. A térítés munkáját és annak eredményeit döntően befolyásolta az, hogy úgy a keleti, mint a nyugati térítő tevékenység politikai célokkal volt egybekapcsolva.⁵ Így, a magyar területen összetalálkozó két egyház különböző taktikája szerint, ez a munka más és más természetű volt, tehát különböző eredményeket is hozott.

A kétféle térítő módszer a legszorosabb kapcsolatban van a keleti és nyugati szellemiség lényegével. Míg a keletiek nem annyira a szervezésre, mint inkább a lelki átídomításra helyezték a súlyt, addig a nyugati császárság, mint a nyugati szellemnek legújabb megtestesítője, eszközt látott a keletről jött népek kereszténnyé tételében politikai hatalmának *kiterjesztésére*. A keleti császárság Bulgária közbeékelődése miatt erre eleinte még nem gondolhatott.

A mindkét irányból jövő keresztény térítés már régtől fogva kidolgozott módszereket használt. Vezető elve volt az *alkalmazkodás* a megtérítendő népek kultúrájához. A keleti ősegyház szinkretikus tevékenységéről már szólottunk. A nyugati egyházban Nagy Szt. Gergely pápa elvei voltak az irányadók. Ezek szerint a keresztény templomokat a pogányság által szentnek tartott helyeken kell felépíteni, a régi pogány áldozati lakomá-

POGÁNYSÁG

kat a szentek tiszteletére kell rendelni.⁶ A pogány szokásokat és szellemet tehát nem irtotta ki a térítés egy csapásra gyökerestül, hanem keresztényies színezettel vonta be. Így azt tapasztaljuk, hogy az egyház régi pogány ünnepeket vesz át, az ezeken dívó szokásokat szentesíti. Pogány istenek, vagy szellemek tulajdonságai átültetődnek keresztény szentekre, sőt ilyen legendák a frissen megtértek fantáziájából ujonnan is keletkeztek. A rossz tulajdonságokat megszemélyesítő képzelt lényeket pedig ördögökké teszi a keresztény térítés. Csakis így tudja megnyerni a különböző hiedelmekkel telített lelkeket.

Magyarország ősi pogány művelődésének sorsa szempontjából is igen fontos a fentebbiek hangsúlyozása. A keresztény térítés — akár a keletről irányított első fázisát vesszük, akár a nyugati egyház belső nevelésre alapított taktikáját tekintjük, alkalmazkodott a magyar lélek sajátosságaihoz, ősi hitéhez, szokásaihoz. A két szellem találkozásából már kezdettől fogva kialakult egy kompromisszumra hajló, új formákat létrehozó önálló magyar szellemiség.⁷

Ennek a komplex szellemiségnek kialakulására az ősi művelődés hagyományai mellett elsősorban az itt talált, csak részben keresztény népek művelődése volt nagy hatással. Hiba volna, ha árpádkori szellemi életünkben található keleties elemek eredetét csupán csak az egyik kultúrkörben keresnénk. Bármilyen nehéz is az eredet biztos megállapítása, mégis vannak olyan vonások, amelyek csakis itt talált, megtelepedett életformát élő népek műveltségéből juthattak középkori kultúránkba. Ezek főképpen a helybenlakás következményei, azért tehát meg kell ismerkedünk azokkal a helyhezkött kultúrtényezőkkel, amelyek a honfoglaló nomádokéitól élesen elválaszthatók. Ez a kultúrképlet a Kárpátok északi vidékeitől a belső balkáni részekig uralkodott, s hazánk földje a legszorosabban összefüggött vele. Itt főképpen szlávok laktak (germán és avar népmaradványokkal) lazán összefüggő, aránylag igen gyér telepedés-formában, az u. n. zadrugákban, patriarchalis családi csoportokban elszórva. Vallási életükkel van szoros kapcsolatban az a tény, hogy, előszeretettel folyók mellé telepedtek, vizek öbleit, vagy két folyó összefolyását keresték fel, ahol az egyik parton (lehetőleg jó kilátást biztosító hegycsúcson) a jó istenének volt szent helye, a másik oldalon pedig a rossz istenének velt egy terület ajánlva (ördög sziklája, pokol tanyája). A kettőt víz választotta el egymástól. A kiemelkedő, vagy mocsaras, nehezen megközelíthető szent helyeken csak a megerősített szentély, vár (grad)

állott, maga a lakosság a közelben, a hegy aljában telepedett meg. A keresztény térítés — átídomító taktikájának megfelelően — ezeket a pogány szent helyeket megtartotta; az új keresztény templomok is ott épültek fel. A régi »sventovid vojvoda« (a jóisten-vezér) szentélyeiből »sveti Vid« (szent Vitus) vagy Mihály, a sárkányölő angyal templomai lettek. A gonosz lélek (deva) tanyája (devin v. ö. Déva, Dévény), deva (szűzleány, hadjadon, tehát szűz Mária) szinonimájának jelentésváltozatát vette fel a keresztény eszmekörben.⁸

Ez az egész szláv nyelvterületen általános sajátos kultúra a művészetben az építés és vele kapcsolatos díszítőművészetben jelentkezik, amiről a későbbiekben lesz szó. Mint mondtuk, az itt található szláv népek közvetítésével jut ez el árpádkori műveltségünkbe, bár a balkáni és keleti szláv területekről bevándorolt népek és telepések befolyása sem kapcsolható ki egészen.

A kívülről ható tényezők közül kétségtelenül legfontosabb a keleties szellemiség fennmaradásának magyarázatára a görög-keresztény kultúra szomszédsága, amellyel a magyarság már vándorlása alatt érintkezésbe jutott. Említettük, hogy a Kárpátok vidékén, különösen a keleti részeken, már a királyság megalapítása előtti időben megtalálhatók a görög térítés nyomai. Látuk azt is, hogy görög vallású déli és keleti népek is éltek a magyarok között az Árpádkor folyamán. Most feltesszük a kérdést: Milyen volt ezeknek a hatása a keresztény magyarság árpádkori hitéletére és szellemi műveltségére?

A vallásos élet láthatóan az istentisztelet külső formáiban nyilvánkozik meg leginkább. Az első keresztények között keleten kialakult szertartási formák a görög egyházatyák szerkesztése szerint a klasszikus drámai istentisztelet mintájára készültek s egész napot kitöltő trilógiák (reggeli, déli és esti istentiszteletek) voltak párbeszédekkel a pap és hívek között.⁹ A kórus nyelve természetesen megegyezett a nép nyelvével s így időnként folyamán a görög mellett más nemzeti nyelvek használata vált szükségessé. A szertartások formáit és nyelvét nem kánonok írták elő, hanem a gyakorlati szükség alakította egyes kiváló egyházatyák irodalmi munkássága révén. Bár a nyugaton kialakult liturgiák sem tértek el lényegben a keletiektől, idővel mégis nagy formai különbségek keletkeztek közöttük. A praktikus nyugatiak rövidítették a mindennapivá vált istentisztelet szertartási szövegeit, míg a görögök nagyrészt megőrizték a régit. Az egyes liturgikus csoportok egymás mellett *szabadon*

fejlődtek.¹⁰ Ugyanilyen fejlődési folyamatot találunk Magyarországon is. Liturgiánk különböző hatások alatt alakult ki. Ennek az egyénien fejlődött szertartási szokásjognak a római liturgiával való egységesítését a tridenti zsinat kísérelte meg, amelynek határozatait Magyarországon csak Pázmány Péternek sikerült végrehajtani. A magyar püspökök ekkor azt kérték a Szentszéktől, hogy a magyar védőszentek ünnepeit a reform ellenére is megtarthassák. Az új liturgia átvételének teljes önkéntességére jellemző, hogy az egyházatyák kérelmük megtagadása esetén a régi ritushoz való visszatérés jogának fenntartásával éltek.¹¹

Amint látjuk tehát, a régi magyar liturgia önállóan kialakult egyéni fejlődés eredménye. Kétségtelen, hogy eltért a rómainál és hozzá, mint ősi tradícióhoz, szokásjog alapján, ragaszkodott maga a papság is. Hogy ez a liturgia milyen volt, azt sajnos nem tudjuk. Igen sok emlékünk elveszett, vagy szándékos pusztításnak esett áldozatul, de még a megmaradtak sincsenek ismertetve.¹²

Néhány jeltől tudjuk csak következtetni, hogy erre a liturgiára a görög szertartás is hatással volt. Legrégibb nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd, egyik döntő bizonyítéka ennek. Ezen a néven ismert irodalmi relikviánk nem görög szertartású imádság ugyan, de úgyszólván minden mondata legtöbbször szó szerinti fordítása különböző keleti szertartású szövegeknek.¹³ Hogy nem ez volt az egyetlen régi görögös szertartási emlékünk, az igen valószínű, ezt is csak a véletlen őrizte meg számunkra.

Akik a magyar nyelvű liturgia egykori létezése mellett törnek lándzsát és ebből a fajmagyarság között működő görög szertartású s magyar nyelven liturgiázó térítők jelentős munkájára következtetnek, azok ezt a görög hatást jelző dokumentumot állításuk igazolására igyekeznek felhasználni. Ez a bizonyíték azonban csak a keleti kereszténység hatását igazolja, azt, hogy a Halotti Beszéd írója *ismerte* a mintául szolgáló szövegeket. Nem okvetlenül szükséges azonban, hogy ez a szertartási formula egy általánosan használt, többé-kevésbé teljes rituale magyar szövegének egy töredéke legyen. Erre ez az egyetlen adat nem elegendő bizonyíték.

A magyarnyelvű liturgia bizonyítására szokták felhasználni a IV. lateráni zsinatnak azt az ismert határozatát, amely a nép nyelvén beszélő papok küldéséről szól. Tüzetes vizsgálat azonban könnyen kimutatja ennek a feltevésnek a tarthatatlanságát.¹⁴

Az árpádkori magyar hitéletben és szellemi művelődésben

még két igen jelentős hatás érvényesült: a bogumilizmus és az ismaelitizmus. Mindkettő a Balkán felől hatolt be hozzánk és többé-kevésbé kapcsolatban volt egymással és a keleti egyházzal.

Terjesztői főként a keletről kivándorolt szekták diaszpóráiként a Balkán félszigetre jutott néptöredékek, mint pl. a masziliánusok és pauliciánusok szektáinak üldözött hívei, továbbá kereskedők, iparosok és a hadifogolyként, vagy zsoldosokként betelepített különböző fajú fegyveresek. Délről mihozzák, a tulajdonképeni Magyarország területére beköltözöttek közül legjelentősebb a délszlávok, oláhok, kúnok, izmaeliták (kalizok) és besenyők szerepe a szektárius tanok terjesztésében.¹⁵

A bogumilizmus gyökere a III. században keletkezett manicheus tanításba nyúlik vissza. Elterjedt Perzsián kívül Indiában, Kinában és az egész római birodalomban; Keleten a buddhizmus hatására lényeges átalakuláson ment át.¹⁶ Perzsiában mindvégig otthonos marad a tanításuk.

Hitéletüket, tanításukat eredetileg jellemző dualista eszme, a különböző vidékek ősi tradícióival összeolvadva, a legkülönbözőbb vallásformákká alakult át. A hellenisztikus mysterium-vallások maradványainak új tartalmat adva, ezeknek természetes örököseivé lesznek, mint a kereszténységen belül működő titkos társaságok. Az egyház egységét fenntartó törvények szigorúsága miatt szükségből megtartják a hivatalosan előírt egyházi szokásokat. Keresztényeknek nevezik magukat, résztvesznek az istentiszteleteken, megkeresztelik gyermekeiket, templomot építenek, képeket festenek. Az egyházi rendnek is tagjai, sőt szerzetesek is. Valójában azonban csak a vallás lényegét ismerik el és elvetnek minden külsőséget. Propagandájukat kiterjesztik az egész keresztény és mohamedán világra, eszméiket az »apostolok« fáradhatatlanul, halált megvetve terjesztik és e célból felosztják maguk között a megtérítendő földet. Eredményeik óriásiak, eljutnak Keleten és Nyugaton mindenhová. Az összekötő szerepben Ázsia és Európa között nagy fontosságot kell tulajdonítanunk a bazilitáknak. Természetesen keletről jut el ez az eretnokség a Balkánra is, ahol azután hosszú időre befészkelte magát.¹⁷

Az örmény »pauliciánusok« és szíriai »massziliánusok« vegyüléséből keletkezett a keleti császárok üldözései következtében a Balkánra száműzöttek révén a bogumil eretnokség, amely a délszlávok nagy részét elhódítja a kereszténységtől.

Ez a tanítás különösen Bosznia hegyei közé veszi be magát kiirthatatlanul, de elterjed részben innen, részben *közvetlenül* Keletről — különböző neveken — Nyugatra, de egy részük sohasem felejtette el, hogy vallása Bulgáriából ered, innen a bulgarorum heresis, bulgari, bugri megnevezés.¹⁸

MANICHEUSOK, IZMAELITAK

Tanaik többé-kevésbé megegyeznek a manicheizmus ősi tanításával, lényegükben gyakorlatilag vallásos szocializmust tüntetnek fel. Erkölcsstanuk a kereszténységgel és az állam érdekével nem egyeztethető össze, ezért a keresztény világ üldözi őket. Nagy jelentőségre úgy jutottak, hogy egyrészt titokban és színleg az egyház híveinek mutatkoztak, másrészt egyes helyeken politikai okokból az uralkodók részéről türelemben részesültek, sőt néha támogatást is élveztek.¹⁹ A III. lateráni zsinat (1179.) erélyes intézkedéseket léptet életbe velük szemben. Szt. Domonkos Toulouseban új rendet alapít leküzdésükre, amelyben nemcsak a szó fegyverével, de karddal küzdő testvérek is vannak. Amikor már nagy elterjedtségüket látva, arra gondoltak, hogy az eredetileg egységes manicheus eszme bomlásából keletkezett különböző tanítású szektákat az uralkodó Egyházzal szemben egyesítsék és már egy carcassonei származású, Bosznia hegyei között székelő »páparól« tud a keresztény világ, megindul ellenük az írtó hadjárat.²⁰

*

Mindezeket azért mondtuk el ilyen részletesen, hogy rámutassunk azokra az összefüggésekre, amelyek a manicheus kultúra és árpádkori művelődésünk között fennállottak. A hatás egyrészt még Ázsiában, másrészt országunkkal szomszédos területek közvetítésével, keleti bevándorlók és a keleti egyház révén jutott el hozzánk.

A másik felekezet, mely árpádkori történetünkben nagy szerepet vitt, az izmaelitaké. Ez a mohamedán vallásnak egyik felekezete (siita), amely önmagán belül is számos szektára oszlott. Ezt a csoportosulást — épúgy, mint nyugaton a manicheusokét — kihasználták egyes uralkodók különálló, független birodalmak alapítására. A siiták főfészke Perzsia, ahol vallásuk végül is megmarad államvallásnak, de elterjed Szíriában is. A siita tanok az egyes vidékek szerint is átalakulnak a meghódított más vallású területek népeinek befolyása révén és ezzel kapcsolatban búcsúk, népünnepélyek által nyilvánulnak meg különösen. Ezek a népies vallások végeredményben igen távol esnek a theoretikus izlám vallás szellemétől és néha még annak monotheisztikus fogalmával is ellentétbe jutnak.²¹

Ennek a vallási felekezetnek különös *keveredését* találjuk meg a keleti keresztény vallással hazánk külső tartományait képező balkáni országokban is. Már a XI. századból egész sorát ismerjük a keletről betelepedett török, vagy turáni fajú és iráni

VIII

eredetű népeknek, akik egyrészt a keleti császárok száműzöttjeiből, másrészt hadifogoly és zsoldos katonák közül kerültek ki. A görögök ugyanis a X. századtól kezdve zsoldos katonaságot tartottak a Balkánon is,²² tehát már régóta alkalom nyílt a keleti eretnek-felekezetek elvegyülésére.

A keresztény és izlám vallás elkeveredése abban a korban megy végbe, amikor Keleten és Nyugaton egyaránt, a kereszténységben épügy, mint a muzulmán világban, megindul a bomlás. A kereszténységben különböző manicheista szekták lépnek fel, a mohamedánság pedig a zendik, karimat, bateni, ismaeli, stb. szektákat termeli ki. Mindkét vallási világ felekezetei között meglepő eszmei rokonság állapítható meg. A térítő k missziós munkája, apostoli buzgalma, a hívők felosztása avatatlanokra és beavatottakra, a fokozatos bevezetés a szekta titkaiba, a színlelt igazhitűség az uralkodó vallással szemben, — mind feltűnő megegyezések, amelyek bizonyítják a kapcsolatot.²³ Hogy ez a kapcsolat a gyakorlatban is megvolt s hogy a keresztény és mohamedán szekták adandó alkalmakkor fegyveresen is egymás segítségére siettek, az több adatból ismeretes.²⁴ A bizánci birodalom keleti határán megfészkelte örvény manicheisták nagy üldözéseknek voltak kitéve; ezért a mohamedánokkal elvegyültek s megnyerték ezek segítségét. Váraikban a manicheisták a mohamedánok oldalán a kereszttesek ellen harcolnak és nagy ellenállást fejtenek ki.²⁵

A Balkánnal állandóan fennálló erős kapcsolatok az ország belső részeibe is bevitték a déli területek szellemét. A szomszéd népek vallási és kulturális életéből meghonosodott idegen szokások között elsősorban sok olyat találunk, amelyek a keleti keresztény egyház hatásából származtak.

A keleti egyház híveire jellemző a szigorú böjtölés szokása. Szt. László törvénye foglalkozik a böjti szokásokkal s ebből kitűnik, hogy a magyar kereszténység ebben is keletet követte, mert a nagyböjtöt keleti szokás szerint előbb kezdte, mint a nyugatiak. Szt. László elrendeli, hogy az ország területén lakó latinok (vagyis olaszok, franciák, spanyolok, vagy vallonok) úgy tartoznak böjtölni, mint a törzslakosság s ha ez nekik nem tetszik, úgy hagyják el az országot.²⁶ A sok böjtölés (Karácsony, Húsvét és Szt. István nap előtt) szintén keleti hatással mutat.

Kyrie eleison énekléséről tudunk Szt. László csatája előtt, melyet a kúnokkal vívott a később Kerlésnek nevezett hegyen. Ezt a görög eredetű fohászt nyugaton Christe eleisonnal toldották meg, a görögöknél csak az előbbi volt használatos. A Halotti

beszéd utolsó szavai: »Clamate ter: Kyrie eleison«, szintén görög forma.

A házasságkötések terén azt tapasztaljuk, hogy több görög szokás honosodott meg nálunk. Igen gyakoriak a házasságkötések a nyugati és keleti egyház hívei között nemcsak a nép soraihan, hanem az úri, sőt királyi családokban. Szt. István, sőt még Szt. László törvényei is házasságtörés és hűtlen elhagyás címén felbonthatónak mondják a házasságot²⁷ annak ellenére, hogy ez a törvény csak 1092-ig volt érvényben, később is előfordulnak házasságbontások.²⁸ Ez görög hatásra vall. Tudunk arról is, hogy a kún püspöki megyében az oláhok összeházasodva a magyarokkal, ezeket a keleti vallás híveivé teszik, elrománosítják.²⁹

Bizonyára különösen a vegyes vallású vidékeken és ott, ahol bogumil vagy izmaelita veszély fenyegetett, vált szükségessé az az intézkedés, hogy az egyház színe előtt, pap és alkalmas tanúk jelenlétében kell a házasságnak létrejönni.³⁰ Ez a rendelkezés nyilvánvalóan a keleti szakadár és eretnek hatások elhárítása céljából történt, mert hiszen nyugaton csak a XVI. században rendelik el a tridentini zsinaton, — a protestánsok ellen. Ehhez hasonlóan az árpádkori törvény ellenőrző célját mutatja Kálmán párhuzamos intézkedése, amely tiltja azt, hogy izmaelita leány izmaelitához menjen nőül.³¹ Az összefüggés a két intézkedés között szembeötlő.

Egyik fontos összekötő kapocs Kelettel a zarándoklás szokása. Szt. István Jeruzsálemben monostort alapít, Konstantinápolyban pedig templomot s vele együtt kétségkívül zarándokházat is épített a magyar zarándokok befogadására.³² Ugyanezt teszi Petronilla asszony 1135-ben Jeruzsálemben,³³ majd II. Gyécsa is.³⁴ Ezen a réven történt befolyás nem lekiacsinylendő, mert állandó kultúrális cserelehetőséget nyújtott.

Főképen a keleti egyház hívei körében volt szokásos a halotti tor tartása. Ez nálunk is szokássá válhatott, mert még a budai zsinat is tiltja a temetőkből a táncot.³⁵

Ugyanez a zsinat tiltja a skizmatikus pap istentisztelet-tartását katolikus egyházban és skizmatikus kereszténynek szentség kiszolgáltatását.³⁶ Itt a bogumilokra kell gondolnunk, mert hiszen a nyugati és keleti egyház elismerték egymás szentségeit.

A keleti hatások egyik módjára világot vet a keleti kereszténységben tisztelt szentek kultuszának elterjedése a magyar társadalom vallási életében. Hangsúlyoznunk kell, hogy ebben nem annyira a keleti egyház hivatalos szentkultusza hatott, hanem elsősorban a népszokás. Ismeretes, hogy mindkét egyházban a szenttéavatást hosszú népi tisztelet előzi meg, amelynek a kanonizálás csak hivatalos megerősítése. A keleti területekkel

különféle módon fennálló kapcsolataink megmagyarázzák, hogy a szomszédos területekről hogyan terjedt el néhány szentnek a tisztelete, a nyugati egyháztól részben teljesen függetlenül.

Magyarázatot nyújt erre vonatkozóan a keresztnévek használata. A középkorban a keresztségnél felvett név nem pusztán formalitás, — mint ma általában, — hanem szorosan összefügg a választott védőszent kultuszával, vagy más egyházi és vallási okokkal. Így azt tapasztaljuk, hogy királyi családunknak keleti területen élő tagjai az eredeti nevük helyett új, görögös-szlávos nevet vettek fel és viszont, külföldről meghonosodott tagjai itt szokásos, új nevet választották. Almos herceg a görög udvarban Konstantinosz lett, III. Béla görög neve Manuel udvarában Alexiosz, stb. Ugyanúgy a nőknél, pl. Priska, Szt. László leánya, mint görög császárnő, az Iréne nevet használta. III. Béla leánya, Margit, mint Izsák császár felesége az Anna nevet viselte és így tovább. Ha nem is minden esetben mutatható ki, mégis kétségtelen, hogy ezek a névváltoztatások a másik egyházba való átvételkor történt újra kereszteléssel magyarázandók. A legutóbb említett Margit esetében ez bizonyítva is van, mert tudjuk, hogy Thesszalonikében lett katolikussá,³⁷ de a többi esetekben is hasonló okot kell feltételeznünk.

III. Béla esetében lehetetlenek látszik, hogy, mint a Bizánci Birodalom legnagyobb méltóságával kitüntetett királyi rokon, az egyházi jellegű zsinatokon hivatalos minőségben, mint „latin” katolikus részt vehetett volna.³⁸ Lukács érsek vonakodását megkoronázása tekintetében ez a körülmény magyarázza nagyon elegendő módon.

A királyi rokonok között sok keleti név szerepel: Vászoly, a görögös-szláv Basil-Vaszil névből ered. A László név a szláv Vladislav (különösen a lengyel Vlaclav) megfelelője, Mihály, György, Demeter, stb. nevek is gyakoriak, amelyek inkább használatosak a keleti egyházban, mint Nyugaton, bár itt is megvannak, de ugyancsak keleti hatásra honosodtak meg. Az átvétel forrásterülete a mi gyakorlatunkra nézve talán problematikusnak mondható, de egynéhányról kétségtelenül kimutatható, hogy az átvétel *közvetlenül* keletről történt.

A nálunk tisztelt szentek különleges kultusza tekintetében közvetlen átvételre kell gondolnunk, pl. Virágos Szt. János tisztelete esetében. Szt. Iván ünneplése csak a magyar egyházban van meg a görög egyház mintájára június 24-én; innen »Szt. Iván hava« még ma is a magyar kalendáriumokban. A latin náptárakban ez ismeretlen. A népszokások között ma is szerepel Szt. Iván tüze és a »hosszú, mint a szentiváni ének« mondás, mely a keleti egyház e napi szertartására céloz.³⁹ Hasonló közvetlen átvételre kell következtetnünk Szt. Demeter tiszteleténél is. Tud-

jük, hogy ez a katonaszent (Szt. Györggyel együtt) a katonaszkodó keleti népek életében nagy szerepet vitt. ⁴⁰ Tiszteletének központja már a IV. században Thesszaloniké, innen kerül kultusza ereklyéivel együtt elsősorban Syrmiumba, a későbbi szerémségi Száva Szt. Demeterre (ma Mitrovica a Szávánál), de az egész Balkánra, sőt Itáliába és Délfranciaországba is. ⁴¹ Míg azonban Keleten és nálunk ünnepnapja okt. 26-án volt, addig Nyugaton okt. 8-át ülték meg emlékére. ⁴² A Szt. Demeter-tisztelet Magyarországra való elszármazásának kutatása élénken demonstrálja a hazánk művelődésében meghonosodott keleti vonások eredetére nézve felállítható kettős feltevést. Szt. Demeter tisztelete meg van nyugaton is és jogosan tehető fel a kérdés: onnan, vagy keletről került-e hozzánk? A feleletadásnál tekintetbe kell vennünk hazánk helyzetét — és ez irányadó a keleti elemek átvételének minden terén —, mely az Árpádkor folyamán sokkal inkább mutat tárt kapukat kelet felé, mint bármikor történelmünk folyamán. ⁴³

A keleti területek ilyen átadó szerepét jelzi az erdélyi Szt. Menasz tisztelete. ⁴⁴ Ezt a keresztes hadjáratok és szentföldi zarándoklások idején nagy népszerűsége jutó egyiptomi szentet a nyugati egyház nem kanonizálta s talán ez okozta azt, hogy tisztelete inkább csak a románságnál maradt állandó, ⁴⁵ bár egykori szerepét földrajzi nevekből (Csik-Ménaság), a ma székelyek lakta területre nézve is megállapíthatjuk. ⁴⁶

A keleti szentek átvétele terén tapasztalható összefüggésekkel kapcsolatban megemlítjük, hogy Szt. István bolgár hadjáratából Szt. György ereklyéivel tér vissza és a csanádi püspökség védszentjéül ugyancsak Szt. Györgyöt választja, ⁴⁷ talán hasonló helyi hatásra az erdélyi püspökség Gyulafehérváron Szt. Mihályé lesz. Jellemző adat a szentek tiszteletének dél felől való átvételére és elterjedésére Kinnamosz egyik tudósítása. ⁴⁸ Eszerint a görög földet pusztító magyarok közel Komnenosz, Elek uralkodása előtt Nis városából elvitték Szt. Prokopius karját s azt Syrmiumban, Szt. Demeter templomában helyezték el. Ezt az ereklyét később a császár, — ismét elfoglalva a Szerémséget, — visszahelyezte a test mellé. Tudjuk azt is, hogy András szentföldi útjából visszatérve, magával hozza Szt. István és Margit állítólagos fejét s egyéb szent ereklyét (1218). ⁴⁹ Ez a néhány példa meggyőzhet minket arról, hogy a keleti szentek átvétele mily közvetlen módon ment végbe s mennyire kikiktatta a felülről jövő egyházi intézkedések szükségességét. Még inkább megerősíti ezt az alsó népi rétegekben végbement „illegitim” mozgalmat az a szentkultuszra vonatkozó néhány adat, amelyet a balkáni vallásfelekezetek belső életéből ismerünk s amely a keleti kereszténységgel és közvetve a mi vallási életünkkel is

kapcsolatos. Így tudjuk, hogy Szt. György és Szt. Demeter tisztelete átment a mohamedánok valláskultuszába is, az előbbi Hydyrlez, az utóbbi Casin Giuni néven.⁵⁰ Legendák forogtak közszájon, amelyek szerint ezek mohamedánok voltak. Ünnepeiket a keleti keresztények ünnepnapjain: ápr. 13-án, illetve okt. 26-án ülték meg, e napok szerint irányították hadműveleteiket. Az elsőt kezdték meg, az utóbbit fejezték be. A bolgárok és az alájuk tartozó oláhok nagy Demeter- és György-tiszteletéről is tudunk. A magyar—bolgár harcokban egy bolgár vitéz Szt. György csodája mentett meg, Szt. Demeterről pedig Niketasz Koniatesz ír.⁵¹

A keleti hadjáratok, keleti hadifoglyok, bolgár, oláh, kún telepések hozzánk is elhozták a katonaszentek széles körben elterjedt kultuszát.

A Szt. Demeter-tiszteletnek a magyar hadászattal való kapcsolatát jelzi az orosz évkönyveknek 1150-ből való adata, amely szerint a magyar érsek, főpapok és urak, megvesztegetve a halicsi fejedelem által, a királyt hadjáratának abbahagyására bírták arra való hivatkozással, hogy közeledik Szt. Demeter napja.⁵² Ugy látszik tehát a magyaroknál is — mint a mohamedánoknál — és valószínűleg az összes keleti katonanépeknél már régtől fogva a hadműveletek befejezése a görög naptár szerinti Szt. Demeter ünnep, okt. 26-ika volt. Ezt a tiszteletet igazolja az is, hogy a magyar egyház a harcos szent királyok és a sárkányölő Szent György, meg a kardos Szt. Mihály angyal mellett Demetert, a katonaszentet is védőszentjei sorába iktatta, még pedig a keleti egyház szokásainak megfelelően, okt. 26-ika megünneplésének elrendelésével.

Nagyon messze vezetne, ha a szellemi művelődés szerteágazó területein meg akarnánk keresni a keleti szellemiség befolyását. Munkánknak nem is lehet célja a kimerítő ismertetés, de mégsem mulaszthatjuk el felvázolni azokat a legfontosabb kultúrágazatokat, ahol kelet hatása fellelhető.

Legelőször is megemlítendő nyelvünk keletisége. Legrégibb nyelvemlékeink bizonyítják, hogy a latin nyelv mellett a magyar nyelv is használatos volt nemcsak az alsóbb körökben, hanem az előkelők között, sőt a papi osztályban is. Tudjuk, hogy a szerzetesek számára az I. esztergomi zsinat kötelezővé tette a latin beszédet, annyira szokásos volt a magyar nyelv használata.⁵³

De az anyanyelv mellett ismert volt a görög is az előkelőbbek körében. Szt. Gellértről, Simon pécsi püspökről, a veszprémi görög oklevél fordítójáról tudjuk, hogy beszéltek gö-

rögül. A Jeruzsálemben tanuló magyar diákok és az aleppói főiskola hallgatói viszont kellett, hogy beszéljék az arab—perzsa nyelvet, izmaelitáink nagy részével együtt.⁵⁴

Az írás terén ismeretes a régi székely róvásírás, amely az ősi kultúra átmentett emléke. Figyelemreméltó, hogy a székely róvásírás ábécéje 3 régi (kők—török íráshoz hasonló) betűjegy mellett 2 glagol és 3 kirill betűt tartalmaz.⁵⁵ Szlávnyelvű emlékeink, mint pl. a veszprémvölgyi görög kolostorban készült erszény feliratai szintén mutatnak keleti kapcsolatokat.⁵⁶ Az arab kultúrkör hatásaként meg kell említenünk a 2-es arab szám korai előfordulását okleveleinkben, amely izmaelita kereskedőinktől származhatott.

Az irodalom és költészet terén rá kell mutatnunk a monda és meseköltészet⁵⁷ napjainkig átöröklődött kapcsolataira, a verselési formák eredetiségére. (l. a legrégebb Mária ének és az ősi finnugor költészet hasonlatosságait.)

Ide iktathatnánk azoknak a népszokásoknak hosszú sorozatát, amely ethnografiai irodalmunk anyagában fel van halmozva.⁵⁸ Kultúránk keletisége mélységesen bennerejlik ezekben a megfigyelésekben és történeti emlékeink alapján visszavezethetők az Árpádkor idejéig. Ha nem is lehet mindig eldönteni, hogy ezek a kultúrvonások melyik népelem örökségét jelölik meg, kétségtelen, hogy igen sok közöttük a keleti eredetű. Az ősi keleti valláskultusz maradványai pogány szokásokban (kő, víz, fa melletti áldozás), „babonák”-ban nyilatkoznak meg. Az ősi valással függ össze többé-kevésbé a ruhaviselet is (befont haj és szakáll, perzsa módra belefont gyöngyökkel, a kúnok bő, »asszonyos« ruházata), azonban sok vonás a bizánci hatásnak tulajdonítható (az előkelők hosszú tunikája, a karimás süvegről lelógó láncocskák, stb.).⁵⁹ Ez természetesnek is látszik, mert hiszen az Árpádkor folyamán az előkelő bizánci udvar diktálta a divatot az egész világon, udvarunk és előkelőink — amint azt összes ábrázolásaink igazolják — inne vették át az ízlést közvetlen érintkezéseik révén. De alsóbb társadalmi osztályaink is követték — mint ahogy követik ma is, és mindenkor — az urak viseletét, szokásait. Kelet hatása tehát még a külsőségekben is nagyon mélyrehatóan tekintendő.

*

A hitélet és szellemi művelődés benső kapcsolatai kétségtelenül megállapíthatók az Árpád-korra nézve is. A hitbeli megnyilvánulások keleties alakjait tehát szoroson nyomon kísérik a szellemi élet belső és külső megnyilatkozásai is ennek minden terén. Ezeket a jelenségeket kerestük meg az előzőkben, hogy a szellemi életünk keleties vonatkozásai útján magyarázni tud-

VIII

juk a szellemi élet egyik ágában: a művészetben jelentkező keleti sajátságokat.

JEGYZETEK

¹ *Ipolvi Arnold*: Magyar mithologia. Bpest. 1929. Második kiadás. I—II. k. *Kandra Kabos*: A magyar ősvallás többisten-hivése. Kath. Szemle, 1894. évf.

² *Stein Aurél*: Romvárosok Ázsia sivatagjaiban. Bpest. 1913. 445. l. Szerinte kínai forrásokból tudjuk, hogy a manicheizmusnak sok követője volt az ujjurok között. Ezt bizonyítják a Közép-Ázsiában talált jellegzetes szíriai manicheus írásleletek, amelyek egész Kináig elterjedtek.

³ Vita S. Cyrilli. (*Pauler—Szilágyi*: A magyar honfoglalás kútfői) 352. l.

⁴ *F. Miklošič*: Legenda bulgarica; Vita S. Clementis. Vindobcnæ, 1847.

⁵ Lásd az Előzményeket.

⁶ *Haller—Karácsonyi*: Történelmi hazugságok. Bpest. 1890. 283. l.

⁷ Ha talán csak költői fantázia szüleménye is, mégis jellemző kifejezője ennek az önállóságra törekvő szellemiségnek ez a félig pogány, félig keresztény himnusz, amelyet nagy mesélőnk, *Jókai Mór* a forrás megjelölése nélkül közöl. Ebben szerinte olasz hittérítők ilyen módon igyekeztek összeötvözni a pogánysággal a Krisztusi hitet: »Légy magasztalva te nagy Isten a mi testvérünkkel, a Nappal. Oh mily szép, oh mily ragyogó: ő a te jelképed, Uram! Légy áldva a mi asszonyénénkkel, a Holddal és a mi hugainkkal, a csillagokkal együtt, akik oly szépek és fényesek! Légy áldva a mi süvünkkel, a Széllel együtt, aki a felhőket és a derült időt hozza! Légy áldva a mi ángyikánkkal, a Vizzel együtt, aki oly hasznos, jó ízű és tiszta. Légy áldva a mi urambátyánkkal, a Tűzzel együtt! Oh mi szép, oh mi vidám, oh mi erős és hatalmas ő! Légy áldva oh uram, a mi asszonyanyánkkal, a Földdel együtt, aki minket táplál és megtart!« (Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Bpest. 1888. I. k. 307. l.)

⁸ *L. Zachar*: Der heilige Cyrill und Method in Devin. Bratislava, 1929. 11—12. l.

⁹ *Sztripszky H.*: Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól. Bpest. 1913. 116—7. és 120. l.

¹⁰ *Petró József*: A szentmise története. Bpest. 1931. 13. l. Még ma is megvan az egész nyugati egyház számára egyeségesen kötelező római liturgia mellett, a mész—arab és milánói Ambrózián liturgia a régi sokféle szertartásforma utolsó emlékeként.

¹¹ *Petró* id. m. 20—21. l.

¹² *Petró* id. m. 20. l. A régi magyar liturgia tehát függő kérdés. Zalán bencés tanár munkássága, az emlékek teljes felkutatása és feldolgozása halála miatt (1928) félbeszakadt.

Kercselich (Notit. Praelim.) írja: »Nos vidimus manuscripta, ubi usus

JEGYZETEK

et ceremoniae antiquae ecclesiae Hungariae fuerant descriptae.«

¹³ *Sztripszky Hiádor*: Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomaiól. Bpest. 1913. 51—71. I. részletes összehasonlítást ad a görög szövegű imádságokkal.

¹⁴ Lásd III. fej. 44. l.

¹⁵ *Asbóth János*: A bosnyák bogumilek az Árpádok és Anjouk korában. Bpesti Szemle, 1885. évf. 25—52. l.

¹⁶ Mint már jeleztük, ennek a hatása érinthezte később a vándorló magyarokat.

¹⁷ *Hodinka Antal*: Egyházunk küzdelmei a boszniai bogumil eretnekekkel. Bpest. 1887. I. *Döllinger*: Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters. München, 1890. G. *Ficker*: Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byz. Mittelalters. Leipzig, 1908. *Goldziher Ignác*: Az iszlám. Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből. Bpest, 1881. és *Asbóth* id. m.

¹⁸ Nevük manichei, patareni, cathari, albigenses, texerantes, tisserantes, stb.

¹⁹ Így pl. a bosnyák Ninoszláv és a toulousei Rajmond politikai függetlenségük elérésére használták fel őket.

²⁰ V. ö. *Hodinka* id. m.

²¹ *Goldziher I.*: Előadások az iszlámról. Bpest. 1912. 197—263. I. A mohamedán szokásoktól eltérést mutat pl. az is, hogy a perzsáknál az emberábrázolás igen általános, így nagy szerepe van a miniaturában.

²² Tzimiszesz János császár 970. táján egy csapat manicheus harcost telepít az Eufrát mentéről Filippopolis környékére a bolgárok ellen. (*Rapaich*: Egyetemes egyháztörténelem. II. 67.) 1096-ban a Szentföldre menő toulousei Rajmond Szlavónián át Durazzóba érkezve, innen keletre fordul és Szalonikibe igyekszik. Ezen az úton törökök, kúnok, tenaszok (Tenaces, Athenasi) besenyők és bolgárok kísérik, mint az árnyék. (Migne: Patrologia Latina CLV. 593.) Ugyanígy történt Tankréd lovaggal is a Vardar mentén. (Migne CLV. 769.) Komnenosz Elek 1081-iki hadjáratáról írva leánya, Anna felsorolja a csapatok között az Ochrida környékieket, akiket Taticius vezet. Ez a vezér csak nemrég emelkedett fel hadifogoly sorból, atyja még saracenus volt. Ugyancsak eretnek emberek állottak a 2800 főből álló manicheus sereg élén. (Migne 766.)

²³ I. *Döllinger* id. m. 126. l.

²⁴ Joachim messinai pátriárka az olasz—francia patarének és az afrikai saracénok szövetségéről tudósít (1195). Caesarius úgy tudja, hogy a szorongatott albigensek segítségére siető marokkói emir tényleges beavatkozását csak a kereszties hadak gyors győzelme teszi céltalanná. A Balkánról ismeretes az az epizód, amikor Alexiosz császár délitáliei normann hadjárata alkalmával (1084) a saracénok ellen harcoló pauliciánusok átpártolnak és csak egyrészüik lesz fogságbajutásuk után ismét keresztényé. *Döllinger* id. m. 126. és 13. l.

²⁵ Johannes Osniensis pátriárka értesítése 718-ból. *Döllinger* id. m. 126. l.

JEGYZETEK

- 26 Az 1092. évi szabolcsi zsinat 31. fej.
- 27 Szt. István II. k. 28. fej. I. esztergomi zsinat 55. fej.
- 28 *Balics Lajos*: A róm. kath. egyház története Magyarországon. Bpest. 1890. II. r. 501—2. l.
- 29 Forrásunk IX. Gergely IV. Bélához intézett levele 1235-ből. (*Békef Remig*: Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az árpádházi királyok korában. Kath. Szemle, 1896. évf. 194. l.)
- 30 Kálmán II. esztergomi zsinatának 15. fej.
- 31 Kálmán tarcali zsinatán hozott törvény 48. fej.
- 32 *Hartvik*: Vita S. Stephani VII. Legenda Maior XI.
- 33 *Wenzel*: Arp. uj. okm. I. 51—53. l.
- 34 *Békefi* id. m. 18—20. l.
- 35 *Balics* id. m. II. 2. r. 493. l.
- 36 A budai zsinat 120. fej. *Balics* id. m. II. 461. l.
- 37 Margit második férjével Thesszalonikében tartózkodott, amikor Soffred bibornok meglátogatta s a királynét a latin egyház kebelébe térítette vissza. (*Wertner*: Az Árpádok családi tört. 396. l.)
- 38 *Thallóczy L.*: III. Béla és a magyar birodalom. (*Forster Gp.*: III. Béla magyar király emlékezete. Bpest, 1900. 68—69. l.)
- 39 *Sztripszky* id. m. 28—29. l.
- 40 *K. Künstle*: Ikonographie der Heiligen. Freiburg in Br. 1926. 263. l.
- 41 Acta Sanctorum. 52. k. 83. l. 130. fej. és 59. k. 761. l.
- 42 Érdekes azonban, hogy déli Franciaországban az ott tisztelt vapincumi (ma Cap) Demeter tiszteletét közvetlen keleti hatásra a thesszalonikéi Szt. Demeter tisztelete szorította ki, a keleten szokásos okt. 26-iki ünnepeléssel kapcsolatosan és e révén a két szent személyét egybeolvasztották. (A. S. 52. k. 137. fej.)
- 43 Mint régi népszokást, felemlíthetjük a »juhászok Dömötörjét«. Magyarország egyes vidékein ezen a napon szegődnek a juhászok. (*Réső Ensel Sándor*: Magyarországi népszokások. Pest, 1867. 168. l.)
- 44 *Künstle* id. m. 452. l.
- 45 *R. Netzhammer*: Die Verehrung d. h. Menas bei d. Rumänen. Bukarest. 1922.
- 46 Szt. Menasz tiszteletének székhelyéről, Kutahiáról (Kisázsia) a zarándokok a szent forrás vizével megtöltött edényekkel tértek vissza. Tisztelete ilyen módon terjedt el. L. *Strzygowski*: Koptische Kunst.
- 47 *Fehér G.* (Bulg.—ung. Beziehungen 153—54. l.) közli, hogy Skopje bevételénél a közelben, a Virpino-hegyen emelkedő Szt. György kolostorból hozta el Szt. István az ereklyéket.
- 48 Acta Sanctorum. 52. k. 131. l.
- 49 *Erdélyi*: Árpád-kor. 184. l.
- 50 Acta Sanctorum. 59. k. 387. l. jegyzet.
- 51 Acta Sanctorum. 52. k. 137—140. fej.
- Amikor 1041-ben a bolgárok megkezdve szabadságharcukat, megtámadták Thesszalonikét, az ostromlott város kapuja hirtelen kitérült és megjelent

JEGYZETEK

Szt. Demeter lovasharcos alakjában, amire a támadók futásnak eredtek. E vereségük után még 1185-ig meghódolt állapotban maradtak, amikor azután az Asjen testvérek vezetésével újra felkeltek a bizánci uralom ellen. Mozgalmukat a kúnok és vlachok is támogatták, akiknek megnyerésére, félelmük elosztatására különös módot találtak. A görögöket védő Szt. Demeter csodájának ugyanis élénken élt még az emléke a balkáni népek között és nem volt harcos, aki fegyvert mert volna ragadni ellene. A bolgárok ezért fényes épületet emeltek Demeter tiszteletére, ahol mindkét nemből igen sok varázslót helyeztek el, akik szuggesztív eszközökkel igyekeztek felizgatni a tömeget. Azt is beszélték, hogy látomásuk szerint Szt. Demeter — »görög módra« — elhagyta thesszalonikéi otthonát, és hozzájuk költözött át. A hiszékeny, babonás tömeget végül is sikerült megvadítani, úgy hogy hamarosan ki is vívták szabadságukat.

A lovas Szt. György és Demeter tiszteletének eredetét és a keresztény hitéletbe való átértékelését megvilágítja *Budap.* (Az u. n. thrák lovas isten problémája. Dolgozatok. II—IV. évf.)

⁵² *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bpest 1916. 127. l.

⁵³ *Erdélyi*: Árpád-kor. 125. l.

⁵⁴ *Békefi Remig*: Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Századok, 1896. 421. l.

⁵⁵ *Németh Gyula*: A régi magyar írás eredete. Ny. K. XLV. 1917. 21—44. l.

⁵⁶ *Melich* szerint (Szláv jövevényszavaink. Bpest, 1903—5. I. 2. 429. l. és A magyar nyelv szláv jövevényei. Bpest, 1910. 9. l.) a keleti szlávtság nyelvéből meghonosodott szavakat ismerteti. Eszerint a külsőséges keresztény fogalmakat jelölő szavak innen származnak (kereszt, szombat, karácsony, stb.). Ez is jelzi kelet szlávtságának elsősleges szerepét a kereszténység átadásában.

⁵⁷ Itt említjük meg, hogy ennek a költészetnek művelői: az »igricek«, eredetileg a frank—szláv várőrosztályban voltak megszervezve, azonban kétségtelen, hogy ezek elmagyarosodtak. Figyelemreméltó, hogy szabados, tehát földhözköttöt osztály volt, mégis ura engedelmével az országban udvarról-udvarra járhatott, ha a lakóhelyétől a köteles szolgálatot teljesítette. A művesek helyzete ugyanilyen volt, mint ezt a IV. fejezetben láttuk.

⁵⁸ Az árpádkori magyar kultúrának igen becses szolgálatokat tett a *Solpmossy* által szerkesztett *Népelet* (Ethnographia), ahol a néprajzi adatoknak egész kincsháza van összegyűjtve.

⁵⁹ A pogány felkeléseknél (Váta) a hajviselet és ruha megváltoztatása az első, a kúnok tétényi gyűlésén a pogány ruha meghagyása a pápai legátus részéről nagy eredményként szerepel.

Az árpádkori magyar viseletről l. *Erdélyi*: Árpádkor, 290. l., a kúnokéről pedig U. a. Magyar művelődéstört. 126. l.

Keleti hatások művészetünkben.

Szellemi művelődésünk minket legjobban érdeklő ága a művészet. Ezzel külön is kell foglalkoznunk. Mindaz, amit az előbbi fejezetben a honfoglalók kultúrájáról mondtunk és mindaz, amit a megtelepedett magyar nép szellemi életében tapasztaltunk, művészetében is megnyilatkozik. Az a szellemi kultúrkinés, amelyet kelet felől magával hozott, s az a „nomád” művészet, amely honfoglaláskori leletekből kibontakozik, élénken mutatja azt a szoros kapcsolatot, amely a kettő között fennállott. Az ősi művelődés keleti vonásai mellett kimutathatók árpádkori művészetünkben mindazok az itt talált, vagy a beköltözött népek és a szomszédok művészetének keleti jellegű nyomai is, amely népek és területek befolyását a hitéletben, s a művelődés más ágaiban is feltaláltunk.

Mindenekelőtt a magyarság magával hozott keleti művészeti kultúrkinéséről kell kimondanunk azt, hogy az ősi művelődéshez hasonlóan rendkívül összetett, sok kultúrkeveredésen átment, s ennek következtében kifinomodott formákat mutat. Viszonyítva az addig itt járt keleti lovasnépek művészetéhez, azt találjuk, hogy azokénál sokkal közelebb állott a déli kultúrkörök művészetéhez, amely az iráni és a bizánci kultúra lényeges befolyásának tulajdonítható. Mindezeknek a déli hatásoknak beolváztását pedig egy erre alkalmas, már Középpáziában gyökerező, de véglegesen csak Keleteurópában kialakult ősi művelődés végezte el, amely a magyarokat a Kárpátok völgyében megelőző „turáni” népekével is rokon.

A magyar művészet és az avar közötti kapcsolatot a kettő között álló Jeniszei-vidéki művészetben találjuk meg. A kettős lemezből készült szíjvégek alakja, anyaga és ornamentikája megegyező, csak más és más fejlődési fok állapítható meg mindkét népnél az ősi forráshoz képest. A fegyverzet részei, leginkább a görbe szablya, szintén közös forrásból erednek, mint lovas nomád népek harci eszközei.¹

A fémművesség egyik része, a lemezborítás technikája az előbbivel szemben már erős nyugat felé orientálódás jele. Ez a honfoglalás előtti magyar művészet legfontosabb alkotó eleme. Elterjedését a levediai magyarság nagy gazdasági fellendülése tette lehetővé. Az intenzív kereskedelmi összeköttetés az arab

birodalommal, az ezüst akkori világhírű forrásterületével, elősegítette a pompásan öltözködő magyar urak fényűzési igényének kielégítését. A szükségletek ellátására kialakult művészeti termelés eleinte teljesen a szomszéd kazárok befolyása alatt állott. Később már a magyarság maga kezdi feldolgozni az Arabiából kereskedelmi úton nyert ezüstöt, majd pedig egészen Ázsiában és Kelet Európában elterjednek, nagy mennyiségben jutnak el a honfoglalókkal a mai Magyarországra is.²

Ennek a művészetnek a művelői egyrészt kazárok, vagy más belsőázsiai türkök, másrészt araboknál tanult más kézművesek, vagy még inkább egyenesen arabok voltak. Azok a perzsa eredetű és az arabok által átvett műformák, amelyek pl. a tarsolylemezeken láthatók, a legbensőbb kapcsolatban vannak a nyersanyag származási helyével és az ott szokásos technikával. Ez a belső összefüggés azonban nem jelenti egyúttal azt, hogy a magyarok műtárgyai készen kerültek hozzájuk. Bizonyosra vehető, hogy a gazdag és hatalmas, katonailag és politikailag nagyszerűen megszervezett magyarság körében is működtek arab és kazár ötvösök. Ezek, mint láttuk (IV. fejezet), a mai területekre is eljutottak és elhozták ide is keleti művészetüket. (Arab dirhemek és díszítmények, öntőminták.)³

A keletről behozott és meghonosított művészet ornamentumkincse az új hatások közepette természetesen erősen átalakult; az árpádkori művészetnek tulajdonképpeni tárgya ez az átalakuláson átmenő művészet.⁴

Ha ennek az elváltozott alakú árpádkori ornamentikának eredeti formáit keressük, meg kell állapítanunk, hogy az ősi magyar ornamentika minden egyes motívuma eredetileg mindig valamely jelképes dísz, mely a teremtő és fenntartó isteni erőnek egyes megnyilvánulásait fejezi ki.

A legrégebb magyar emlékeket bizonyos díszítő elemek gyakori előfordulása jellemzi, amelynek eredete a hunnfajta lovasnépek (jazigok, hunnok, avarok, stb.) ugyaolyan természeti és gazdasági viszonyok közt élő rokonnépek közös kultúrkinéséből vannak merítve. (Bizonyos értelemben beszélhetünk ennek a kultúrának »internacionális« jellegéről, azonban nem tagadható el a magyarral rokon népek művészetében bizonyos sajátos meg egyezés, hasonlóság.)

Az ősi kultúrában gyökerező szimbolumok világosan mutatják a közös eredetet, de ezek mellett a magyar művészet önálló eredetiségeket is mutat. A türk és finnugor kettős ethni-

kum és a vándorlás folyamán előállott érintkezések hozták létre ezeket a specialitásokat. A növényi ornamentika túltengése az állati mellett az arab közvetítésű perzsa szaszanida hatás érvényesülését mutatja. A szárnyas griff szkíta, a geometrikus disz bizánci—germán érintkezést jelez.⁵

Az Árpádkor emlékanyagát vizsgálva, azt látjuk, hogy az árpádkori magyarság művészete majdnem teljesen megegyezik az őshazában kialakult műformákkal. A magyarság a kereszténység felvétele után is folytatta eredeti világfelfogásának legjobban megfelelő ősi formanyelvét. A magyarföldi sírokban idegen ékszerek vagy ruházathoz tartozó részek alig fordulnak elő. Ez is mutatja a magyarság szívós ragaszkodását az ősi formákhoz. Az ősi magyar ornamentika minden bizonnyal nemcsak a fémtárgyakon, hanem fa-, bőr- és szövött anyagokon is állandóan virágzott, s innen származik későbbi hatása időtálló anyagokban fennmaradt művészeti emlékeinkre, innen érthetők késői leszármazottjai mai népi művészetünkben.

Az ősi formák használata szorosan összefügg a gazdasági élettel, a fegyverzettel és a ruházattal. A törzsi rendszer és a könnyű lovas hadrendszer letűnésével, a nomád életmód lassú átalakulásával természetesen az ornamentika is elveszti eredeti alanyát. Nagy tévedés volna azonban azt hinni, hogy a fémmunkákról leszorult díszítő tevékenység ezzel együtt ki is pusztult volna. Óriás területek maradtak még a fafaragás, bőrdíszítés, hímzés, stb. terén, amelyek emlékszerűen nem mutathatók ki ugyan, mert anyaguk elpusztult, de lehetetlen feltételeznünk, hogy a magyarság és az itt élt másfajta népek dúsgazdag ősi művészete és újkori igen magasfokú népi műgyakorlata közé eső időben egyáltalán nem díszítette volna eszközeit, ruháját, stb. használati tárgyait. Ezt határozottan megcáfolja a fejlődés logikája, amely az ősi és a mai formák rokonsága alapján átmeneti formák létezését követeli.

E formák meglétét negative bizonyítja a keresztény térítés kiméletessége, amely egyáltalán nem tette lehetlenné a máris szimbolikus értelmüket vesztett motívumok további használatát. Az bizonyos, hogy az egyház nyugatról importált művészete nem nyújtott valami nagy lehetőséget az ősi elemek beolvasztására, de ez csak a nagyobb arányú köépitkezésekre vonatkozik, amelyeken ennek dacára — a kevés emléktöredékhez képest — elég sok példáját látjuk a népi motívumok átültetésének.⁶ Ehhez hasonlóan, de bizonyára lényegesen nagyobb mértékben állhatott a dolog a faépitkezéseknél. Kétségtelen, hogy első templomaink, székesegyházainkat részben leszámítva, fából épültek. Ezek a falusi templomok, amelyek — mint látni fogjuk — népies helyi emlékek alapján keletkeztek, feltétlenül

alkalmaztak olyan díszítéseket, amelyek az ősi magyar ornamentikából valók. Még inkább elmondható ez a ruházatra, használati tárgyakra, sőt a fegyverzetre is, mert hiszen az egész Árpádkoron át szerepeltek a nyugati páncélosok mellett „hitvány” ősi fegyverzetű lovas vitézek, akik — mint kúnjainknál is tapasztaljuk — erősen ragaszkodnak régi viseletükhöz.⁷

A „középkori formák hiányáról” tehát csak olyan értelemben lehet beszélni, ha megállapítjuk, hogy ezek a formák emléksanyag hiányában előttünk ismeretlenek, de egykori létezésük feltétlenül történeti valóság.

A nyugatról importált keresztény művészet emlékeiben feltehető keleti vonások tehát részben ebből az ősi művészetből leszármazott népies formakincsből vezethetők le.

Azonban, mint láttuk, a bizánci művészet már régtől fogva magábaolvasztott olyan hatásokat, amelyek az ősi magyar művészettel szoros rokonságban vannak. A magyarságtól és rokonaitól származó elemek mellett innen is juthattak középkori emlékeinkbe keleties vonások: nem könnyű tehát meghatározni ezeknek a származását. Az eredetkérdések megoldásához ismernünk kell a bizánci művészetnek árpádkori megnyilatkozását és oly nyugati szomszédnépeket is, ahonnan a bizánci művészet hatására — áthasonított formában — keleti elemek juthattak el hozzánk. Ilyen elemek közvetítésében igen nagy szerepük volt a bizánci kultúra hatásterületéről hozzánk bevándorolt népeknek, amelyek részben rokonai voltak a magyarságnak, tehát a bizánci hatást velünk rokon fajiságuk szűrőjén át nyújtották. Ebből a szempontból is fontos lesz a következőkben ismertetni az Árpádkor idején Magyarország keleti határain virágzó művészeti tevékenység történetét és fejlődésének eredményeit.⁸

A bizánci művészet fejlődéséről az Árpádkor előtti időben az Előzményekben volt már szó. Most a további irányalakulást kell megfigyelnünk.

A VIII. századi képrombolás után átmeneti időszak, majd a makedon dinasztia megalapításával új politikai és kulturális, tehát új művészeti fellendülés következett a bizánci birodalomban. A nagy fellendülés újra háborús győzelmeket hoz: Kisázsia felszabadul, a hatalmas bolgár nép pedig 1020 táján majd-

nem megsemmisül. Ezzel a Birodalom új területekhez jut és közvetlen szomszédja lesz a magyarok országának, ami ránk nézve fontos következményekkel járt művészeti téren is. Az irodalom is felvirágzik, s az írott emlékekkel kapcsolatos miniatúra-festés és az iparművészet tudatosan utánozza az ókeresztény és pogánykori mintákat. „A klasszicizmus” tehát újra előnyomul. Ez a művészeti irány természetesen egész nyugaton, tehát nálunk is érezteti hatását. A XI. sz. közepe táján beáll a nyugalom egy rövid időre. 1081 óta a mi királyi családunkkal szoros kapcsolatba kerülő Komnenoszok vannak uralmon, akik még egy ideig feltartják a török inváziót. A művészet és irodalom újra virágzik a kereszties hadjáratok kedvező kihasználásával.

Konstantinápoly eleste (1204) a nyugati keresztiesekkel szemben — megszünteti a keleti uralmat, de a külső részeken mégis sikerült megtartani a görög nemzeti kultúrát a görög uralkodó családok vezetésével (Nicea, Epirus). A Palaiologok alatt, Konstantinápoly visszaszerzése után, újra nagy fellendülés következik (1261). A festészetben a néplelekből fakadó új naturalizmus tör fel. Élénkség, színgazdagság váltja fel a régi merev és síma formákat az építészetben, szobrászatban és képfestésben egyaránt.

Ez a bizánci művészet nemcsak a birodalom népeinek és a határos, különösen szláv fajú népeknek művészetére volt döntő hatással, hanem messze nyugatra is hatott minden időben.

Árpádkori művészetünk keleti hatásai származhatnak tehát az ősi magyar művészet tradíciói mellett akár a keleti, akár a nyugati keresztény művészet kincsesházából. Ezek mellett azonban még egy fontos terület szerepét kell megvizsgálnunk, a keleti hatások szempontjából. Ez a terület hazánk földjével szomszédos vidékek művelődése, amelyhez részben a Kárpátok völgye is csatlakozik. Ez a vidék nem sorozható sem a keleti, sem pedig a nyugati kultúra körébe, bár mindkettő hatással volt rája.⁹

Ezen a földön szétszórva, főleg szlávok laktak¹⁰ várak, „gradok” köré csoportosulva.¹¹ A régi várerődök formáira és minőségére az első keresztény idők kis kápolnáinak kétféle alakjából következtethetünk. Az egyik típus a köralaprajzú, egy vagy több, néha patkóíves apszissal; a másik négyzetes alaprajzú és köríves, vagy szegletes, néha öt, vagy hétszögű záródású apszissal van bővítve egyik, vagy esetleg több oldalán. Ez a két típus az ősi pogány valláskultuszból maradt fenn, a köralaprajzú a kő vagy agyagtéglás, a négyzetes pedig a röttgerendás faépítkezésből származik.¹²

Erre a faépítkezésre nézve meg kell említenünk, hogy az adriai tenger legészakibb öblétől Rügenig húzott vonal kétféle faépítésmódot jelöl meg. Amíg Angliától Franciaországon át, délre, egész Nyugat- és Déleuropában, azután pedig az egykori iszlám földön mindenütt a gerendavázis építésmód volt általános, addig az említett választóvonalról keletre a röttgerendás építkezés volt elterjedve. A határterületen a kétféle építészód vegyesen fordult elő. A Kárpátok völgye hasonló módon mindkét építésmódot alkalmazta. Attila palotájának leírásánál Priskosz is ezt igazolja. A húnok központjában se kő, se fa nem volt. A faépületek mellett csak Onegeziosz fürdője volt kőből, amelyet Sýrmiumból hozatott fogoly építész épített a „paionok” földjéről odavitt kőből. A kőépítés északi határa tehát már akkor is a Duna vonala lehetett, de nyugaton is a faépítkezés volt általános 1100 táján. Csak a délről meghonosított nagy bazilikák építése szorítja ki lassan a kis fatemplomokat.

A szlávok lakta földön mindenütt elterjedt keleti építésmód érvényes Magyarország területére is a nyugati román stílus általános elterjedése előtti időre nézve. Szt. István által alapított bazilikáink mellett azok a kisméretű templomok, amelyeket tíz községnek kellett közösen építenie, s amely mellől Szt. László törvénye szerint tilos volt nagyon messze elvándorolni,¹³ csak fából épülhetett. A faépítkezésre kell következtetnünk Szt. Imre életrajzából is, ahol említve van, hogy atyja a „gerenda hasadékán” nézi imádkozó fiát.¹⁴

A faépítkezés általánossága és hosszú fennmaradása különösen az északi és keleti, fában gazdag vidékeken valószínű, ahol a mai napig is előfordulnak fatemplomok, a lakóházépítkezésben pedig csak az újkorban tértek át az addig általános röttgerendás faépítkezésről a téglafalakra. Ennek az általános faépítésnek nálunk is, mint másutt megtaláljuk a nyomát a későbbi téglá- és kőépítkezések architektúráján.¹⁵

A díszítő művészet emlékei között az Északi tengertől az Adriáig elterülő vidéken, mint általános motívum szerepel a fonásdísz. Őshazája ennek Irán és első kőbe vésett emlékei Örményországban vannak. Kérdéses, hogy innen hogyan jutottak el a hazánk területén és szomszédságában élő szláv és germán népekhez. Kétségtelen, hogy terjesztésében nagy szerepe volt Bizáncnak, mely beolvasztotta ékítményei közé és elterjesztette mindenütt, ahova művészete eljutott. Északolaszországban a fonásdísz lombard stílusa fejlődött ki; a Balkánon, főleg Dalmáciában és a határos északi vidéken valószínűleg innen terjedt el,

de feltehetjük azt is, hogy az észak felől beköltözött lakosság hozta magával, mint ősi formát. Ugyanez mondható Bizánccal kapcsolatban a keleti vidékekre.¹⁶

Annyi bizonyos, hogy a legrégebb magyarföldi emlékek között található primitív fonatos és alakos töredékek, amelyek nyilvánvalóan régebbi, már elenyészett épületekből jutottak fejlett ornamentikájú román emlékeink falaiba, a kereszténység általános befogadását megelőző időből erednek.¹⁷ A magyar földre kiterjedő keresztény térítés folytonossága megszakítatlan, s a velejáró művészet hasonlóképpen szabadon terjeszkedik nyugatról és Bizánc felől egyaránt; a kapcsolat a szomszéd területekkel állandó.

A kereszténység két központja mellett azonban a távolabbi kelet is érezteti hatását, különösen a balkáni vidékekkel érintkező területeken. Láttuk, hogy milyen nagy jelentőségű volt a kereszténységgel szemben elterjedt keleti felekezetek terjesztésében. Az ott meghonosodott sajátos vallási kultúrával függenek össze a balkáni művészetben rejtélyként kezelt különös sajátosságok is. Ezeknek a magyarázatát azokban a távol-keleti áramlatokban kell keresnünk, amelyek már régóta behatoltak Európa nyugati kultúrájába. Tudunk a pun kereskedelem, görög kolonizáció és a hellenizmus nyugat felé törő expanziójáról a római művelődéssel szemben, de a keresztény időkben szereplő beáramlás is igen jelentős. A szíriaiak és örmények nyugati megtelepedése, a kolostor-mozgalom fellendülése is Kelet impulzív hatását jelzi. A nyugat felé vivő hatások útvonalai közül a Duna völgyén felfelé ható irány a Fekete tenger felől a mi szempontunkból fokozott jelentőséggel bír.¹⁸

A Balkánon, és különösen délen, Görögországban rendkívül sok emlék maradt, amely azt igazolja, hogy az első évezred második felében a keresztény eszmékkel áthatott mazdaista jelképes ábrázolás otthonos volt az épületek díszítésében. Ezek az iszlámtól idegen, szinte rejtélyes formák feltétlenül az iszlám előtt kerültek ide. Rokon ábrázolásokat Arméniában és Afrikában találunk, tehát ezekkel valami összeköttetést kell feltételeznünk. Tudjuk, hogy az iszlám hódítás talált csak nagyobb tömegek számára utat a Balkánra, ennél fogva nem gondolhatunk másra, mint a lassú beszüremlődésben ide plántált paulicianus—manicheista örmény—szír művészet hatására. A filippopoli, kilisse-köi-i és szófiai templomok még a bolgárok előtti építészetnek ázsiai jellegére nyújtanak kétségtelen bizonyítékokat. Ezekhez járulnak később a bolgároktól származó keleti elemek: a perzsa—bizánci oszlopfejek és a bolgárok más, keleti jellegű építményei, technikai sajátosságai.

A balkáni eretnek és izmaelita hatások magyarországi tér-

foglalása is szoros összefüggésben van az onnan beköltözött népekével. Láttuk, hogy a Balkánról bevándorolt bolgárok, oláhok, kúnok, besenyők, a Szerémséggel hozzánk csatolt izmaelita kalizok, az egész ország területén széteszlottak, s így érthető, hogy szokásaik széles körben elterjedtek.

A keresztény és a távolabbi Keleten virágzó művészet az Árpádkor folyamán is nagy hatással volt a szomszédságban élő népekre. Ránk nézve legfontosabb annak a művészetnek a vizsgálata, amely a keleti birodalom és Magyarország között fejlődött ki. Kétségtelen, hogy ezeken a területeken Bizáncnak igen mélyreható befolyásai érvényesültek, de — mint látni fogjuk — ez a hatás a vele szomszédos népek művészetére nem kizárólagos, mert más hatások — helyi tradíciók, Nyugat és a távolabbi Kelet hatása — is érvényesült bennük.

A bolgárok által elfoglalt balkáni területeken már a bolgár és szláv invázió előtt is volt kereszténység és művészet.¹⁹ Ebben az időben az egy- és háromhajós bazilika az uralkodó. (IV. és V. század.) Ezeken kétféle hatás állapítható meg: keleti, hellenisztikus vonás bennük a pilléres-oszlopos kapuzat és a patkóíves apszisok; bizánci hatást jelölnek a hármás, poligonálisan záródó apszis-elrendezések.

A bazilikák mellett a második templomtípus a dongaboltozatos bazilika, néha kupolával. Ilyen pl. a Várna melletti (Džanovar-Tepe) templom, melyen szíriai hatások mutatkoznak. A négy sarkon egy-egy négyszögű helyiség zárja közbe egyik oldalon az apszist, a másikon az előcsarnokot.

A legkiválóbb emlék a szófiai Sophia-templom, amelyet „román” vonásai alapján (keresztboltozat, alaprajz keresztformája) XI. és XII. századnak hisznek egyesek; de sokkal valószínűbb, hogy kisázsiai hatás alatt a VI—VII. században épült.

Szintén kisázsiai hatásra mutat a Philippopolis közelében (Peruščica) épült »vörös templom« a VII. századból. Közeli rokonságot mutat a legrégebbi örmény templomépítkezésekkel.

A bolgár uralom alatt meggyökereződött hatások az első cárság idejében is soká fennmaradnak. A pliskai és preslavi ásatásoknál feltárt összes bazilikák pl. összes sajátágaikban Kisáziára utalnak. Ezek a keleti hatások a IX—X. századig uralkodnak, anélkül, hogy bizánci befolyás érvényesülne. A feltárt palotaépítmények a firuzabadi és sarvistáni palotákhoz hasonlók, a dekoratív elemek (mozaikok, kerámia, állati, növényi motívumok) szintén a szaszanida művészetből származnak.

A bizánci uralom következménye a művészet terén délen,

Makcedoniában és a Fekete-tenger mellékén mutatkozik erősen, a középső részeken azonban kitartanak az ősi tradíciók mellett. Itt az előcsarnokos, egyhajós bazilika válik általánossá, dongaboltozattal, helyenkint falpillérekre támaszkodó hevederívvel. A bačkovo-i sírtemplom (XI. sz.) a kaukázusi örmény építészeti sajátosságait mutatja. Hasonló formák jellemzik a tyrnovói Demeter-templomot és egy egész sor XII—XIII—XIV. századi bolgár templomot is.

A XIII. század elején jelenik meg az előcsarnok fölötti alacsony, négyzetes torony, amely elem Szerbiában is otthonos.

Ezek mellett vannak olyan emlékek is, amelyek a bizánci hatást mutatják. (Négykupolás rendszer az ochridai St. Clemens templomnál.)

A második cárság megalapítása (1187) után a tovább fejlődő művészetben új elemek honosodnak meg. Szokássá válik a téglarétegek közé kőből rakott falazat, a díszítésként beépített, öblös részükkel kifelé fordított égetett agyagedények és mázas cserepek. Most jelenik meg az izlám művészet előfutárjaként a csúcsív a Fekete-tenger partján (Mesembria). Elterjed íves és ékalakú formája a Balkánon.

A balkáni művészet nyugati területei között a ráskai művészet a régibb. Ez a terület az első szerb uralkodó, I. Nemanja István (Vak Béla ebből a családból nősül) alatt lendült fel. A templomépítészeti téglát alkalmaz, az egyhajós alaprajzú középső rész fölött kupolát négy hevederívvel. (Kursumli, Szt. Miklós.) A nyugati homlokzat elé és oldalt kiugróan két torony épült négyzetes alaprajzzal. Ezek közé nyugat felé nyitott donga van feszítve.

Látjuk, hogy ez a terület többféle idegen elemet egyesít és bazilikális és centrális alap gondolatokat, bizánci és örmény példákat használ fel. A bizánci hatás mellett az örmény befolyás könnyen magyarázható a közeli örmény kolonizációból; a keleti hatások mellett Dalmácián keresztül a román művészet hatása is fellelhető. Ezen a vidéken a virágzás a XIII. századba esik.

Az előbbinél sokkal erősebben mutatja Bizánc hatását a Vardar völgye, amely a szerb uralom előtt bizánci birtok volt. A XIV. sz. elejével indul meg régi tradíciók alapján. (Markovkolostor, Szt. Demeter-templom Skopje mellett.) Általánosan jellemző a Vardar-vidéki építészeti az *ikerablakok* alkalmazása. Majd minden ablak kettős, oszloppal elválasztva, nyílásuk *lőhere-levéli alakban* záródik, úgy hogy a középső ív csúcsíves. Ez az elem a markovi Szt. Demeter-templomon jelenik meg legelőször, nyilvánvalóan izlám hatásra. (V. ö. szegedi Demeter-torony.)

Éz az izlám hatás még erősebben jelentkezik a Vardar-völgy

északi folytatása, a Morava völgyének művészetében. *Csúcsos vakívvel összefoglalt ikerablakok*, fonásdíszek, növényi motívumok, páros állatábrázolások, stb. jelzik ezt a hatást.

A szerb vidék művészetét is jellemzi a több forrásból való táplálkozás. Tradicionális elemek felhasználása mellett bizánci és román gondolatokat ültet át és így fejlődik önállóvá.

A Kárpátok keleti oldalán kifejlődött művészetet is ez az összetettség jellemzi az Árpád-kor folyamán.²⁰ A kereszténység és vele együtt a keresztény művészet a X. században jut el Kievbe, ahonnan, mint központból terjed el a XI. és XII. században az oroszok között. Az első időben az örmény és a bizánci példák hatása kizárólagos; a XII. századtól kezdve már gyengén feltűnik a román művészet hatása, különösen északon és főként a dekorációban.

Nyugaton, leginkább Galiciában, a XIII. században mélyül el ez a befolyás. A kevés emlékből megállapítható, hogy ez a művészet kompromisszum a bizánci és a román között. Az építészetben az alaprajz és felépítés bizánci gondolatokat vesz át, a külső kiképzés a román formákat használja fel. (Dániel király cholmi Mária és János temploma gazdag szobrászattal.)

A XIII. századtól kezdve a nyugati részeké a vezetés, a művészet terén is. A nyugati stílusok benyomulása választja el határozottan a keletebbi orosz részeketől.

Az árpádkori művészet emlékanyagának helyes vizsgálata nem történhetik meg anélkül, hogy az ország területén talált és hatásában a honfoglalás után is mutakozó művészetnek és a közvetlenül szomszédos területeknek sajátos, ha nem is döntő jelentőségű, de ránk nézve fontos művészetét figyelembe ne vegyük. A keleti és nyugati nagy kultúrcentrumok kisugárzásai és a megtelepedő magyarság és más keleti népelemek művelődésének hatása mellett ez a két tényező azért fontos, mert egyrészt időben, másrészt területben közel esik az árpádkori magyar művészet kialakulásához.

*

Amint bevezetésünkben jeleztük, munkánknak nem lehet az a célja, hogy az itt vázolt keleti hatások eredményeit tárgyalja, művészetünk emlékeit ilyen szempontból részletes vizsgálat alá vegye. Ez egy későbbi munkánk feladata lesz. A fentiekben csak rá akartunk mutatni azokra a szempontokra, amelyeken el kell indulnunk; a következőkben pedig csak arra szorítkozunk, hogy az eddigi eredményekről egészen nagyvonalú összefoglalást adjunk.

JEGYZETEK

¹ *Fettich N.*: A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok, 1933. 256. l.

² *Fettich id. m.* 375. és 389. l.

³ *Fettich id. m.* 378., 385. és 391—2. l.

⁴ A következőkben *Huszka József*: A magyar turáni ornamentika története, Bpest, 1931. c. kitűnő művét használjuk fel. Ha következtetéseivel nincs is módunkban mindig egyetérteni, a gazdag emlékanyag ismertetése és összehasonlítása a magyar ornamentika kutatásának igen nagy szolgálatot tett.

⁵ A szimbolikus ornamentika legfontosabb elemeit és eredetét az alábbiakban röviden ismertetjük:

A szem-disz több ezer éves eredetű, de még mai formáink között is általános, szűrszabó és szücs-hímzéseinken is divatos. Előfordul már a kopt hímzéseken. A szemből szimbolikus úton alakult rombuszalak mikénei formája, és nálunk ismert alakja feltűnően rokonok. Nyugaton ez a forma ismeretlen. Lassan elveszti szimbolikus stilizált jellegét és növényi ornamentummá alakul.

A polipmotívum, amely kétszemű, szívformájú középrészből és innen szétágazó karokból állott eredetileg, a mai szívformájú alakká egyszerűsödött, a teremtő és tökéletesítő isteni erő kifejezője. A polipalak előfordulása a magyar emlékeken, a mikéneivel való rokonságra mutat.

A rózsza-ornamentum a szemből, vagy polipdiszből képezett többszirmú alak. A bizánci művészetben is különösen kedvelt és eredeti pogány jelentését elveszítve, az egyenlőszárú kereszt keresztény díszítését adja.

A szemdisznek S alakú szárral való összefüzése a »hunnfajta« díszítés sajátossága, de átjutva a bizánci és román művészetbe, még ezredéveket él. A bizánci rózsáknál is előfordul és a kereszt kiformalása a célja. Mindkét esetben azonban jelképes dísz: ott Asztarte-Földanyánk, a Boldogasszony szimbóluma, emitt Krisztusé.

A keresztdísz megvan már a mezopotámiai ősvallásban, mint kozmikus jelkép, előfordul mindenütt különböző formákban (korong, horogkereszt, stb.).

A bezdédi magyar lelet tarsolylemezének keresztje nem okvetlenül keresztény szimbólum; kínai állatalakjai is keleti eredetre mutatnak, amint hogy a kereszt a kínai művészetben is gyakran előfordul. Még ma is élni látszik a kapcsolat Asztarte jelvényei közt. (A kereszt székelyeknél kályhacsempéken két galamb között látható.) A bizánci kereszténység is ezen az úton jutott a kereszt jelvényéhez, átvéve a régi Artemisz-tisztelet szimbólumát.

Ugyanilyen ősi eredetű az asszír, prohellén és kínai népeknél különösen alkalmazott istenfá, melynek jelentése: »Isten a fában«. Az ősvallások a fának isteni erőt tulajdonítanak; a kínai krónikák szerint a »hjung-nu« nép (hunn) első fejedelmei is egy ilyen szent fából születtek.

Tarsolylemezeink rombuszformájú, rojtosszélű szalagfonatai előfordulnak Kínában is a II. században. A bizánci és szaszanida pálmacsokrok azonos formáit megtaláljuk a székely kapufaragványokon és gömöri palóc

JEGYZETEK

vakolatdíszeken. Ugyanitt előfordulnak a kerekleveles mellett a hegyesvégű kendőcskorok is, és mindkettőt gyakran kíséri a virágkúp, akárcsak a bizánci művészetben. Cserépből kinövő pálmafák vannak a székely kapufélfákon éppenúgy, mint a perzsáknál, s az asszir körítő virágkúp is megtalálható a székely kapuk pálmái fölött. A kapu melletti pálmafa a termékenység szimboluma, amelynek ilyen elhelyezése bizánci stílusú kaukázusi templomokon is előfordul, s ezek teljesen megegyeznek a székely kapuk és palóc vakolatdíszek formáival.

Hasonló értelme van a papiruszvirágnak is, amely a túlvilágot, a halhatatlanságot jelenti; sokszor pávatollra emlékeztet, és mint ilyen, átment a keresztény szimbolikába. Itt az örök fénynek, a világosságnak, a halhatatlanságnak a jelképe.

A páva mellett a galamb is igen gyakori s mindkettő a fényt, világosságot jelképezi. A sas és kétfejű változata hejtita eredetű, innen jut a türk népekhez és a bizánciakhoz, majd pedig nyugatra. A szarvas, mint Asztarte kísérő állata, az egyenlőszárú kereszttel és a holddal együtt, szintén ősrégi. A kereszténnyé lett magyarság magával hozott ősi vallási felfogásának beolvadását a kereszténység eszmekörébe talán a legszebben mutatja az, hogy ez a pogány szarvas-kultusz átalakult Szt. Máriának Boldogasszony-tiszteletével kapcsolatos állattiszteletté. Márk krónikája szerint Gyésza öccsével, Lászlóval Sz. Mária tiszteletére építendő templom számára terepszemlét tart. Eközben Vác mellett egy szarvast látnak szarvain égő gertyákkal. Egy helyen megállt »a szűz szent állatja« és ezzel jelölte meg későbbi monostora helyét.

A griffmadár fantasztikus alakja, amelynek ábrázolása Iránból, vagy Egyiptomból indul ki és eljut Kináig, Japánig, a magyar ornamentikában az éjjelt, a sötétséget jelentette. Még a közelmúltból is található példája ennek az ősi gondolatnak a székely kapuk ábrázolásai között.

Az oroszlán az erő megszemélyesítője, és a hatalom kifejezője.

A kigyófonás fejjel, vagy anélkül szintén előfordul, eredete a sumír időkre nyúlik vissza. A teremtő és fenntartó erőt, az örökkévalóságot jelképezi. Ez a jelkép sűrűn megtalálható a magyar díszítésben is.

Az állatábrázolások egy része már nem tartozik ehhez a szimbolikus ábrázolásmódhoz, hanem az emberi alakokkal együtt természetutánzás, tehát nyugati eszmét fejez ki. A keleti alakábrázolásban ugyanis mindig érvényesül a jelképes felfogás. A keleti, vallásbölcseleti alapon álló művészet a jelképes díszek mellett az alakábrázolást is szigorú megkötöttséggel kezeli. Ez nemcsak az indiai, kínai, japán, tibeti, stb. művészetekben van így, hanem a keleti kereszténység művészetében is, ahol az ikon mindvégig jelképes ábrázolás maradt, szemben a nyugati keresztény természetábrázolással.

⁶ Lásd a X. fejezetet.

⁷ Anonymus 25. fej.

⁸ O. Wulff: Die byzantinische Kunst. (Handbuch der Kunstwissenschaft.)

JEGYZETEK

- ⁹ *Strzygowski*: *Altslavische Kunst*.
- ¹⁰ Lásd a VIII. fejezetet.
- ¹¹ A régi szentélyerődök és a szláv keresztény templomok összefüggését mutatja különleges elhelyezésük mellett nevük is. (Castellum = kostel, a templom szláv neve.)
- ¹² Lásd *Strzygowski* id. m.-t.
- ¹³ Szt. István II. k. 34. fej. (Corp. Jur. 36. l.) Szt. László szabolicsi zsinata 19. fej. (Corp. Jur. 56. l.) Kálmán II. k. 12. fej. (Corp. Jur. 124. l.)
- ¹⁴ Szt. Imre legendájának II. fej.
- ¹⁵ Pl. egyenes apszis-záródású templomaink inkább a faépítkezésekből vezethetők le, mint a gót cisztercita építésmódból. (A szegedi régi Szt. Demeter templom.)
- ¹⁶ *Divald K.*: Magyarország művészeti emlékei. Bpest, 1927. 21—23. l.
- ¹⁷ *Divald* id. m. 20. l.
- ¹⁸ *Diószegi A.*: A magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az árpádházi királyok idejében. Kolozsvár, 1909. 5—6. l.
- ¹⁹ *Wasmuths Lexikon der Baukunst*, IV. Berlin, 1932. (Südslavische Baukunst.) 487. l. *N. Okunev* cikke.
- ²⁰ *Wasmuth* id. m. 582. l.

A keleti művészetek hatásának nyomai művészeti emlékeinkben.

Az árpádkori „hivatalos” nyugati kereszténység által meghonosított hitélet és művelődés szellemébe, mint az előzőkben láttuk, többfelől is benyomultak keleti jellegű hatások elemei, még pedig közvetlen és vegyes formában egyaránt. Ezek a keleti befolyások tevékeny részt vettek a magyar művelődés kialakulásában, egyéni fejlődésében. Most a kulturális élet egyik legfontosabb megnyilvánulásában, a művészet emlékeiben fogjuk felkeresni az Árpád-kor keleties sajátosságait.¹

A kereszténység általános elterjedése, a királyság megalapítása előtti időből származó építészeti emlékeink nincsenek. A legrégebbi részletek Szt. István püspöki bazilikáiból erednek. Annak ellenére, hogy a bazilika-stílus valószínűleg csak ebben az időben honosodott meg külföldről, már első székesegyházaink elrendezésében és díszítésében találunk az egykorú európai építményektől eltérő sajátosságokat, amelyek részben helyi, részben keleti hatások alatt keletkeztek. Ha nyugatiak voltak is első templomaink tervező és építőmesterei, ezek sem szabadulhattak teljesen a hely tradíciójától. Bizonyos, hogy a dunántúli városaink keresztény építészete nem semmisült meg teljesen a magyar kereszténység behozataláig. Azok a primitív alakokkal, és többnyire fonatos dísszel ellátott kőmaradványok, amelyek árpádkori templomainkból kerültek elő, csakis ezekből a régi emlékekből származhatnak. Készítőik nem lehettek lombardok, mert ezek csak Szt. István révén kerültek Magyarországra. Itt tehát a díszítés alapján a keleti művészet közvetlen hatásáról lehet szó.²

Az első székesegyházak tervezőiről már inkább feltételezhetjük, hogy lombardok voltak, de ezek is a régi emlékek hatása alá kerültek. Így keletkeztek azok a jellemző sajátosságok, amelyek román, sőt gót templomainkon is fellelhetők. Ilyen a tornyok alsó részének a templom belsejével való szerves összeolvadása oly módon, hogy a torony a mellékhajók végei fölé van helyezve és belső sarka oszlopon, vagy pilléren nyugszik. Ez az elrendezés alaprajz szerint teljesen megegyezik a bizánci bazilikális templomok felépítésével.³ Ezzel az alaprajzi elren-

dezéssel függ össze a főhajó félkörű záródása mellett a mellék-hajók ugyancsak félkörű apszisvégződése. Így keletkezik az egymás mellé simuló hármassapszis-rendszer általános használata. A szentistvánkori székesegyházak rekonstrukciójának négytornyú alaprajzi típusa ellen azonban alapos észrevételek tehetők és kétséges, vajjon ebben *magyarföldi* sajátságáról van-e szó.⁴

Az emlékek sorában székesegyházaink, majd pedig szerzetes-templomaink és plébániatemplomaink következnek.

A „Keán bolgár fejedelem” kincsén 1003—1017 között épült *székesfehérvári bazilika* kapuját, szentélysorompóit, árkádivét, oltárait és ezek oszlopos mennyezetét bizánci stílusú faragott ékítményes keretek és párkányok díszítették, az apszist és a diadalívet XI. századi bizánci technikára valló arany alapú mozaikok borították. Ezeknek maradványai még rendszeres feldolgozásra várnak. Hartvik nem győzi dicsérni a bámulatos gazdagságú egyház nagyszerű ékítményeit.⁵

Az 1010-ben alapított *esztergomi bazilikát*, mely a főhajó apszisához simuló mellékapuszok rendszerével van építve, 1190 körül állítják helyre. Ugy XI. századbéli faragványai, mint III. Béla korabeli részletei közvetlen bizánci hatásra vallanak. Az oszlopfejezetek akantuszlombjainak stílusa Középszíriából származik Bizánc közvetítésével. A III. Béla korabeli díszkapu mozaikszerű márványberakásai a rekeszszömanc technikának megfelelően összeillesztve, továbbá a trónus maradványai is bizánci minták nyomán készültek.⁶

A *veszprémi székesegyház* állítólag Gizella bőkezűségéből épült. Ékítményei között honfoglaláskori palmetta motívumok, oszlopfejein pedig bizánci jellegű stilizált lombos elemek láthatók.⁷

A *pécsi székesegyház* felépítésében a XI—XII. századi lombard templomokkal rokon, de belsejének díszítő részletei közvetlen bizánci hatásra vallanak. Így a mélyített alapon, valamikor mozaikkal kitöltött kőtáblára vésett alakok és az oltársátor számára készült faragványok díszítményei. Az Ádám és Éva történetét ábrázoló domborúművek előképei bizánci elefántesont diptichonok lehettek, de már a kriptalejáratok híres XII. századi domborművei nem szolgálai másolatok, hanem bizonyos magyar sajátságokkal vannak áthatva.⁸

A *kalocsai székesegyház* töredékei között igen kevés a faragott kő, csak az alapzat volt kőből, a felső rész téglából. A kőmaradványok közül az egyik oltár márványalapzatáról és frízéről maradt egy-egy töredék, amelyek bizánci stílust mutatnak.⁹

Gyulafehérvár első templomából csak egy igen kezdetleges domborúmű ismeretes, bizánci szalagfonadékkal, Krisztus és két angyal alakjával.¹⁰ A románkori templom díszítményei között

már csak nagyon kevés a bizáncias. Domborúművei között Mihály és Ráfael, Péter és Pál páros alakjai ilyenek. ¹¹

A *veszprémi Gizella-kápolna*, amelyet állítólag Szt. István hitvese építtetett, falfestményei révén híres, díszítései közül a mi szempontunkból a bordák kereszteződésénél látható rozetták érdemelnek figyelmet. Az egyiken görög-áldást osztó kéz van ábrázolva, a másikon bárány egyenlőszárú görög kereszttel, mindegyik száron és a középen szeggel, mint a bizánci emlékeken. ¹² Egy másik rozettán farkába harapó sárkányt látunk, amelynek kompozíciója népvándorláskori emlékekkel egyező. ¹³

Szt. Gellért püspök székhelyén, *Csanádon épített első templomból* semmi sem maradt fenn. A későbbi templom alatt talált keresztelő medence íróink szerint nem Szt. István-kori, mert a felhasznált téglá és beton nem egyezik meg az egykorú, másvidéki emlékekével. Szerintük a medence a XIII. századból való és bizonyítéka annak, hogy nálunk még ebben az időben, is alámerítéssel kereszteltek, ami világosan keleti hatást árul el. ¹⁴ A bizánci művészetnek egy kétségtelenül biztos emléke ebből az eredetileg görög barátok által használt monostorból egy kőszarkofág teljesen bizánci stílusú faragott dísszel. Ezt a kőkoporsót Szt. Gellértnek tulajdonítják. ¹⁵

Az *egresi apátsági templomból* nem maradt semmi, de tudjuk, hogy több építkezésre, így az aracsi templomhoz is mintául szolgált. ¹⁶

Az *aracsi templom* apszisai félkúppal, kőből voltak építve, amelyet nem fedtek be fafedéllel. Ezért mondja Henszlmann, hogy „ez volna egyike azon nálunk igen ritka példákknak, amelyben a bizanti építészeti, mely ily fa-fedél nélküli kúpokat használ, befolyást gyakorolt különben egészen nyugati építészetre”. A torony egy régi rajz szerint a mellékhajó keleti végén van és négyzetes, emeleti részében pedig nyolcszögű alaprajzú. Ablakain tört csücsívek láthatók. ¹⁷

Ugyancsak Aracról maradt fenn egy domborúműves kő fonatos díszítéssel, két papot ábrázoló alakkal. ¹⁸

A festményeiről nevezetes *sári monostorkripta* álkeresztboltozatát hat vállköves, oszlopköteg formájú pillér s az apszis nyílásában egy bizánci stílusú oszlop tartja. A boltozatokon lévő falfestmények elrendezése teljesen megegyezik a X—XI. századi bizánci templomok mozaik, vagy falképdíszítésével. Az egyik ablak béléteben talált meander és levéldísz Henszlmann bizáncinak tartja. ¹⁹

A *vértesszentkereszt apátság* templomának alaprajza francia, megmaradt részei azonban bizánci iskolázottságú építőkre vallanak. Pilléreinek mélyített alapmezőiben fejjel egybenőtt, vagy egymással viaskodó oroszlánok, griffek vannak a nép-

vándorlaskori formáknak megfelelően, ábrázolva, vagy pedig úgy, amint azok a bizánci selyemszöveteken láthatók.²⁰ Könnyen lehetséges — és ez a legvalószínűbb feltevés —, hogy építői magyarföldiek voltak.

Ugyanezt következtethetjük a *kisbényi templom* oszlopainak és félpilléreinek fejezeteit díszítő domborúmúvek subás, bajszos magyarjaiból.²¹

A bizánci eredetű és Délitáliában már a XI. században érvényesülő normann—román stílus a *lébényi templom*on mutatkozik legelőbb, de *Jákon* fejlődik ki a legpompásabban. A Lombardiával és Dalmáciával rokon stílus eredete kérdéses, a kölesönhatás Magyarország és Dalmácia között valószínű, de nem feltétlenül az előbbi a kizárólagos áttevő. Tény, hogy a magyarországi lombard stílus a XII—XIII. században befolyással volt Ausztria művészetére.

A *szekezsárdi apátság*ot I. Béla alapította 1061-ben. Fennmaradt emlékei: egy vállkő honfoglalaskori palmettamotívumokkal és két oszlopfővel hasonló díszítéssel.

Szt. László „latinok” számára alapított *somogyvári monostora* (1091) alaprajzra nézve egyáltalán nem felel meg — mint várható lenne — a francia típusnak, hanem a hagyományos magyar háromapszisos rendszert követi. Megmaradt díszítései: egy bizánci stílusú angyal és Krisztus domborúmú.

A *dömösi apátság* (Álmos herceg alapítása, 1108) szintén elpusztult, emlékei csak egy vadászatot ábrázoló hatalmas oszlopfő fantasztikus alakokkal és két, határozottan bizánci jellegű féloszlop kockafej.²²

Kőralaprajzú sírkápolnáink közül a *szentmáriainak* templommá bővített alakja a XI. századból ered. A szentélyhez háromfelől félkörű, félkupolás apszisok csatlakoznak. Ehhez a cella trichorához csatlakozó négyzetes, lapos mennyezetű hajóban féloszlopokon népvándorlaskori motívumokra emlékeztető ékítményeket találunk. A párkányfríz, a szokatlanul karesú oszlopok, ezeknek különös fejezete és gazdag lábazata, egy gyámkő fonatdíszes, igen szokatlan alakja a román stílustól teljesen elütnek és eredetük még eddig nincs megállapítva.²³

Ujabb időben felmerült annak a lehetősége, hogy a nyitrai székesegyház patkóíves apszissal bíró kis kápolnája Privina egykori egyháza volt, amelyet egyetlen forrás szerint 830 táján építtetett. A helyszíni kutatások ezt a feltevést nem erősítették meg.²⁴

Igen nehéz rekonstruálni erdős vidékeink árpádkori fatemplomait is, mert régi elénkünk egy se maradt fenn, tehát kénytelenek vagyunk ujabbkori fatemplomokból visszakövetkeztetni a régiekre, amelyek valószínűleg nagy számmal voltak.

Hasonlóan vagyunk alföldi, kőben, fában szegény vidékünk-

kel, ahol a téglalapítás fejlődött ki. Igen nagy számmal vannak Alföldünkön, az elpusztult községek helyén, romokban heverő falusi téglatemplomok, ma még felkutatásra várva.²⁵ Formatéglák és mázas cserépmaradványok több helyről ismeretesek. „Alföldi téglalapításunk legjellegzetesebb emléke nem régiben Szegeden, a Szent Demeter-templom lebontása közben, a torony barokk burkolatának lefejtése után került elő. A felső részében nyolcszögletes, gótikus torony valószínűleg még a XIII. századból való s csúcsíves formái, a téglakötés módja, keleti jelleget mutatnak. Nincs kizárva, hogy Erdély keleties építészeti részletei elpusztult alföldi téglalapításunk hatását tükröztetik vissza.”²⁶ Ezekben a régi téglatemplomokban, amelyek a nyugati vakolt és meszelt „fehér” egyházakkal szemben vakolatlanok, tehát „vörös” templomok voltak, a déli nyerstéglás építőművészet hatását kell keresnünk, amelynek nagy tökéletességet elért központja a Balkán.

Árpádkori építészetünk díszítésében nagy szerep jutott a szobrászatnak, amely eleinte bizánci, majd lombard hatást mutat. Szobrászaink művészete a külső hatások mellett még helyi és pogánykori hagyományokat is megőrzött és innen alakult ki sajátos stílusa. A XI. század hagyományaihoz még a XII—XIII. század emlékei is csatlakoznak, amint erről maradványaink tanúskodnak. Első székesegyházaink építése közben kibontakozó kőfaragó szobrászatunk már a XII. században több irányban fejlődik, amelyeknek kifejlődésében keleti hatások is érvényesültek. A hagyományos keleti elemek mellett feltűnnek mindenütt a bizánci művészet területéről származó befolyások nyomai. Erdély különleges helyzetét mutatja a legrégebb gyulafehérvári székesegyházból fennmaradt emlék, a trónoló Krisztust ábrázoló timpanon-dísz.²⁷

Egyházi épületeink falait, építészeti tagozatait, boltozatait, ablakmélyedéseit, stb. már kezdettől fogva kifestették az Árpádkor folyamán, amint ez a maradványokból megállapítható. Sajnos, a festés művészi értékéről és stílusáról nagyon kevés fogalmat alkothatunk. A feldebrői monostor-kripta kopott emlékei nyújtanak csak némi felvilágosítást arról hogy a kifestés módja úgy az elhelyezésben, mint a stílusban bizánci mintákat követett.²⁸ A magyar művészet a XI—XII. században minden téren mutatja

a közvetlen kapcsolatot Bizánccal, de közvetve érvényesülő hatása még a XIII—XIV. században is szembeűnő iparművésztűnkben, kőfaragásunkban épűgy, mint a festészetben. A csatári monostor miniatűrképei, a Pray-kodex szűnezett rajzai, a jáki templom Szent Gyűrgyűt ábrázoló falképe, a veszprűmi apostolalakok, a zsegrai templom szentűlyképei, stb., mind ezt bizonyítják. A bizánci hatást Erdűlyben még a XIV—XV. század folyamán is tapasztalhatjuk. (űraljaboldogfalvai templomfalképek, Szt. Lászlű legendájának típusossá vált ábrázolásai.)²⁹

A bizánci hatás műlyebb érvényesűlését látjuk abban is, hogy késűbb „a kűrnyezű festészettel szemben Magyarországon az egyházi kompozíciók mellett nagy szerep jutott oly képeknek, amelyek egyes szenteket egyenkint, attributumaikkal, nyugodtan, mozdulat nélkül ábrázolnak. Kűlfűldűn a jelenetek gyakoriabak.”³⁰

A magyar iparművészetnek legjelentűsebb árpádkori emléke a szent korona. Tűrtűnetét, kűzjogi jelentűségét másutt méltatuk, most csak művészeti szempontból ismertetjük röviden.³¹

Az eddigi vizsgálatok alapján megállapítűhatjuk, hogy Szt. István koronája (a mainak felsű része) a X. század végén készűlt azzal a bizánci rekeszzománcos technikával, amely Trierbűl honosodott meg a keresztűny művészetben. Nem feltűtlenűl helytállű az a feltevűs, hogy a mai szent korona felsű része — ékkűves és filigrános dísze alapján — csak a XII. században készűlt. Az íves keresztpántok kűzepsű negyzetes Krisztus-képe keresztet hord. Ez alatt a negű ívszárűn szintűn filigrános és gyűngyfoglalatű drágakűves keretben az apostolok képei vannak hosszűkás negyszűg alakű, mustrás rekeszzománcos alapon ábrázolva.

Az alsű korona szintűn aranybűl készűlt és drágakűvekkel váltakozű mellképek díszítik abronesát. Homlokreszűn félkűrű és hárűmszűgű ormok váltakoznak. Kűzűpen Krisztus trűnolű alakja nap, hold és két stilizált ciprusfa kűzűtt. Az alakok kűrben Gábor és Mihály arkangyal, Gyűrgy és Demeter, Kozma és Damján, hátűl pedig I. Gyűsza és Konstantinosz, a leghátűlsű drágakű felettű félkűridomban pedig maga az ajándékozű császár. Mindenűtt gűrűgűs ábrázolásműd, gűrűg feliratok. Oldalt negű-negű, hátűl egy, láncon lűgű, hárűmas drágakűcsoport van felfűggesztve. Zománca à jour. A koronát a császári műhelyek egyikében készítették, egyedűllállűan tűkűletes alkotás.

Konstantinosz Monomachosz császár koronája még az elűb-binűl is pompásabban van zománcozva. Nyolc hosszűkás, félkűrűves végű, rekeszzománcos lemeze a császárt és elűdjűnek két leányát, Zoét és Theodűrát ábrázolja, továbba hárűm libegve elűsietű udvarhűlgyet és az igazság és alázatosság allegorikus

alakjait, ritka gazdagságú nyolcféle zománccal készült színpompában. A rekeszes zománclap madarakkal átszőtt díszítésű, görög feliratokkal. Az ékszer származása feltétlenül bizánci és 1054 tájáról való.³²

Az esztergomi székesegyház ereklyestáblája kettős keresztbe foglalt szentkeresztfa relikviával, két angyal félalakját, középen nagy Konstantin és Szt. Ilona egész álló alakját ábrázolja, alul két poroszló között Krisztust és a levéltelt ábrázoló rekeszzománccos kép díszíti görög feliratokkal. A tábla ezüst kerete XII—XIII. századbéli kaukázusi, vagy örmény munka. A lypsanotheka igazi remekmű, bizánci származású.³³

Az ilyen ereklyetáblák, amelyek írott emlékek szerint igen nagy számban és pazar gazdagságban sok egyház kincsei között szerepeltek, mind elvesztek. Ezek, és egyéb egyházművészeti tárgyaink is túlnyomórészt bizánci hatás alatt keletkeztek. Ilyen emlékünk a koronázási jelvények között szereplő jogar is a XI—XII. századból.

Gizella királyné arany oltárkeresztjén Krisztus testét is bizánci elefántesont faragvány mintájára öntötték. Lapját tokosan foglalt drágakövek, gyöngysorból képzett rombuszokba foglalt rekeszzománccos szívalakú díszítmények ékítik. A rajta található növényi elemek azonban nem bizánciak, hanem a koronázási paláston is látható egyéni módon vannak alakítva; tervezőjük talán azonos volt.

III. Béla sírjában talált ékszerek közül csak az ő és felesége gyűrűje, továbbá remekműví enkolpiuma képviselnek nagyobb értéket. A legutóbbi rekeszzománccos ékítménye arabeszkzerű, és rokon Konstancia palermói koronájának díszítményével.

Ennél is pompásabb egy másik hasonló díszű aranykorong a XII. századból, négy szívalaku levélből összeállított rozettával.³⁴

Nagy számmal előforduló árpádkori feszületeink is bizánci hatást mutatnak.

A zsámbéki zabla igen kiváló ötvösműve mellett azért is fontos, mert ősi magyar motívumokat dolgoz fel, amelyekhez románkori kőfaragványaink lehettek a mintái.

Az iparművészet fém-, fa- és elefántesont-művei közül, mint magyar vonatkozású emlékeket, felsorolhatjuk pl. a belsőázsiai származású, keresztény bešenjó feliratokkal ellátott nagyszentmiklósi aranyedényeket,³⁵ a bizánci eredetű, domborúműves, u. n. Lehel kürtjét,³⁶ a grenoblei könyvtár birtokában lévő, fafaragású triptychont,³⁷ amelyet Geraszimosz herakleiai patriárka adományozott „Magyarország felséges princepsének”. Hasonló emlékek teljes felsorolása azonban jelen munkánknak nem lehet célja.

Királyaink gazdag kincstára, amely nagyobbára bizánci eredetű, vagy bizánci hatás alatt itthon készült művekből állott, jórészt külföldre került. Henrik király özvegye, aragoniai Konstancia sok drágasággal együtt a szent koronát is elvitte magával. IV. Béla leánya is rengeteg kincset vitt el atyja halálakor II. Ottokár cseh királyhoz. „A magyar királyok Attila óta gyűjtött” kincseiből rengeteg sok jutott külföldre. Ágnes királyné, III. András özvegye is 800 darab ékszerszert és ötvösművet vitt el magával férje halála után. Ebből a nagy kincsből csak egy diplichon maradt meg. Jellegzetes emléke ez iparművészetünknek, amely még a XII. század vége felé is a bizánci művészet hagyományainak hatása alatt állott. A rajta ábrázolt, domborúan vésett két görögfeliratos, Krisztust ábrázoló jáspiskó bizánci munka. A rácsszerű keretben, 22 mezőben, kristálylapok alatt festett miniatűr-képek láthatók görögös ábrázolásban. Az előforduló magyar szentek bizánci hatások alapján kialakult egyéni ikonográfiai típusokat képviselnek, melyekhez hasonlók más emlékeinken is általánosak. (A koronázási palást típusa.) A filigrános díszítés jellege is azonos a fentebb is említett indás típussal, amellyel mozaikképeken is találkozunk.³⁸

Koronázási palástunk a leghívebben tükrözteti vissza ennek a bizánci alapokon kifejlődött sajátos magyar díszítő stílusnak egyéni vonásait.

Az eredetileg miseruhának szánt, Szent István és nejétől adományozott palást tervezője nem másolta szolgálai módon bizánci előképét. A nagyszerű kompozícióban egységbe foglalt alakábrázolások egész tömkelege közepette Gizella királyné, István király és Imre királyfi, továbbá nagyobbára vitézi szentek ábrázolása különösen feltűnő. A pannonhalmi bisszus szövetre festett mása valószínűleg az eredeti miseruha formáit őrizte meg.

Iparművészeti emlékeink révén ismeretes ikonografikus kompozícióink falfestményeinken is általánosak. (Ennek emléke a nagyon csonkán fennmaradt XI. századi falképsorozat a feldébrői altemplomból, későbbi leszármazottjai pedig az erdélyi Szt. László legendák ábrázolásai.) Ezek a festményeken még a XIII. században is bizánci öltözetben látjuk szent királyainkat. Előkelőink ruházódása is a bizánci viseletet követte. Nyugat-európában a XI—XII. században bizánci és szicíliai görög—arab selyemszövetből készítették a miseruhákat, és az előkelők díszes öltözeit. Nálunk bizonyára még általánosabb volt ez a gyakorlat. Sajnos, a koronázási paláston, a zágrábi miseruhán és III. Béla nevének néhány ruhafoszlányán kívül ennek tárgyi emléke nem maradt fenn.³⁹

A hagyomány szerint a bécsi kapucinusoknál őrzött erszény és sapka is Szt. Istvántól ered. Anyaga XI—XII. századi bi-

JEGYZETEK

zánci selyem. Irott adatunk van arról, hogy a szőnyegszövés is avatott mesterek kezében volt nálunk, akik állandó foglalkozásként üzték ezt a mesterséget.⁴⁰

*

Amint a fenti egészen vázlatos és teljességre egyáltalán nem törekvő áttekintésünkől is kitűnik, kétségtelenül megállapítható, hogy emlékeink között sok jelét láthatjuk a keleti művészetek hatásának. Mint láttuk, már az eddigi vizsgálatok is megállapították a keleti befolyások jelenlétét művészetünkben. Az előzőekben lefektetett szempontok szerint kívánatos lenne új vizsgálat alapján teljes feldolgozást adni emlékeinken érvényesülő keleti hatásokról, amiből megállapítható lenne, hogy művészetünk egyéniségének kialakításában Keletnek is fontos szerepe volt.

JEGYZETEK

¹ Felsorolásunk nem lesz teljes, célja csak egészen nagyvonalú vázlatos áttekintés nyújtása.

² *Divald Kornél*: Magyarország művészeti emlékei. Bpest, 1927. 20—21. l.

³ *O. Wulff*: Die byzantinische Kunst.

⁴ *Péter András*: A magyar művészet története. Bpest, 1930. 18—19. l.

⁵ *Sebestyén József*: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. Századok, 1925. 180. l.

⁶ *Czobor Béla*: Az esztergomi bazilika. (Forster: III. Béla emlékezete.) 174—190. l. *Szabó László*: Az árpádkori magyar építőművészet. Bpest, 1913. 18—20. és 43—52. l. *Divald* id. m. 27—29. l.

⁷ *Adám Iván*: A veszprémi székesegyház. Veszprém, 1912.

⁸ *Henszlmann Imre*: Pécsnek középkori régiségei. I. r. A pécsi székesegyháznak építészete. Pest, 1869. 357. s köv. *Ipolvi* (Magyarország középkori szobrászata emlékei. Bpest, 1873.) egyetlen nemzetinek nevezhető szobrászati emlékek tartja.

⁹ *Henszlmann* az itt talált oltáralapzatot az Aja Sophia egyik talapzatával tartja megegyezőnek. *Foerk Ernő*: A kalocsai székesegyház. (Forster: Magyarország. műeml. IV. k. 1915. 43—71. l.) *Divald* id. m. 31. l.

¹⁰ *Forster Gyula* id. m. I. k. 129. l. kép.

¹¹ *Divald* id. m. 32. l.

¹² *Szabó László* id. m. 341. l.

¹³ A veszprémi kápolnáról l. *Békefi*: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bpest, 1907.

¹⁴ *Henszlmann Imre*: A csanádi baptisterium. Arch. Közl. 1871. évf. 19—31. l. *Erdélyi László*: A magyar lovakor társadalma és művelődése. 1205—1526. 62—63. l.

JEGYZETEK

¹⁵ *Henszlmann*: A csanádi keresztény sarkophag. Arch. Közl. 1871. évf. 31—34. l.

¹⁶ *Szabó* id. m. 250—251. l.

¹⁷ *Szabó* id. m. 194. l.

¹⁸ *Divald* id. m. 20. l.

¹⁹ *Szabó* id. m. 284. l.

²⁰ *Divald* id. m. 47. l.

²¹ *Divald* id. m. 50. l.

²² *Divald* id. m. 54—58., ill. 38—39. l.

²³ *Szabó* id. m. 337—338. l.

²⁴ Lásd a VIII. fej.

²⁵ A szabolcsiakkal *Ipolyi* foglalkozott és az alföldi téglaeépítkezés jelte-selegzetes stílusát igyekezett belőlük rekonstruálni, amelynek továbbfejlesztése igen figyelemreméltó eredményekkel kecsegtetne.

²⁶ *Divald* id. m. 98. l.

²⁷ *Gál László*: L'architecture religieuse en Hongrie. Paris, 1929. 24. l.

²⁸ *Éber László*: Magyarország árpádkori művészete. (A műbarát, 1922. évf. 9. sz. 164. l.) A feldebrői festményeket nyugati jellegűeknek tartja. *Divald* (id. m. 38. l.) »minden ízükben bizánci stílűek«-nek mondja (lásd még a 113. l.).

Amennyiben az itt fennmaradt legrégibb festett emlékünk: Kain és Ábel ábrázolása és a regensburgi miniaturák között rokonságot állapíthatunk meg, ez még nem jelenti az onnan való átvételt. Tudjuk, hogy Regensburg annak a kereskedelmi útvonalnak volt egyik főlerakódó helye, amely Bizáncból Magyarországon keresztül nyugat felé haladt.

²⁹ *Divald* id. m. 114. l.

³⁰ *Genthon István*: A régi magyar festőművészet. Bpest, 1932. 12. l.

³¹ Lásd a II. fej.

³² *Divald Kornél*: A magyar iparművészet története. Bpest, 1929. 23. l.

³³ *Ráth György*: Az esztergomi staurotheke. Arch. Ért. 1897. évf. 213—226. l.

³⁴ *Divald* id. m. 24—26. l.

³⁵ *Németh Gyula*: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. Magyar Nyelv, 1932. évf. 3—6. sz.-ban.

³⁶ *Hampel József*: A jász kürt domborművei. Arch. Ért. 1903. évf. 97—163. l. *Supka Géza*: Lehel kürtje. Tanulmány. Bpest, 1910.

³⁷ *E. Darkó*: Bisantinisch—ungarische Bezichungen, 37. l.

³⁸ *Divald* id. m. 28—29. l. *Czobor Béla*: Egy árpádkori diptychon. Arch. Ért. 1890. évf. 334—339. l.

³⁹ *Divald* id. m. 45. l.

⁴⁰ Lásd a IV. fej.

EREDMÉNYEK.

Ha az európai »középkor« megindítóiként elismerjük a »népvándorlás« keleti népeit és ezek kultúráját, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy a *magyar* középkor elejének, az Árpád-kornak, a honfoglalás ténye vetette meg az alapjait. Kétségtelen, hogy Magyarország kultúráját javarészből Nyugattól nyerte, azonban lehetetlen kikapcsolnunk azokat a közvetlen elemeket, amelyek közrehatottak ennek a sajátos kultúrának a kialakulásában. Abban, hogy a magyar középkor minden más korabeli kultúrától eltérő, önálló művelődést termelt ki, nemcsak annak van része, hogy e művelődés elemeit különböző nyugati forrásterületekről merítette, hanem elsősorban annak, hogy minden más nyugati területrezt egyéniségétől eltérő helyhez kötött és külső tényezők kelet felől is hatottak rá.

A művészetben is kétségtelen nyomait látjuk a nyugatról átvett hatások mellett a keleti művészeti befolyásoknak. Ezt eddigi műtörténetírásunk helyel-közzel elismeri ugyan, azonban a vonások eredetére nézve általában a legkevesebb kielégítő magyarázatokkal kell megelégednünk. Hogy műtörténetírásunk egyrészt nem ismeri fel és nem ismeri el művészetünk keleti sajátosságait, másrészt származásukat gyakran helytelenül magyarázza a nyugati művészetek keletiességeinek átvételével, — annak mai életünk erős nyugati orientációja az oka. Akik árpád-kori művészetünk történetével, mint művelődésünk egyik ágával, csupán nyugati analógiák figyelembevételével foglalkoznak, azoknak ítéletét ez az egyoldalúság természetesen károsan befolyásolja. Az elfogultságra való hajlam pedig onnan ered, hogy az Árpád-kor művelődéstörténeti forrásanyagának keleti vonatkozású adatai oly szétszórtak, hogy eddigi nyugati beállítottságu összefoglalásaink alapján lehetetlen egységes képet alkotni kultúránk keletiességéről.

Ha az Árpád-kor kultúrelétét az egyoldalúság felretételével figyeljük meg, azt látjuk, hogy minden téren kétféle szellemiség küzd egymással. Ezt a kettősséget eddig a keleti komponens rovására elhanyagolták. Mi most annak a *keleti* szellemnek az álláspontjára helyezkedünk, amely elsősorban hazánk földjének helyzetéből, földrajzi és néprajzi adottságaiból ered, másodsorban árpád-kori közéletünkben szereplő hatalmi tényezők.

EREDMÉNYEK

től (királyság, egyház, társadalom) és ezek hatalmi megnyilvánulásaiából (alkotmány, törvényhozás, külső, belső politika) származik, harmadsorban pedig a Kelettel való érintkezésekben (vándorlások, háborúk, kereskedelem) gyökerezik. Ez a három tényező, amelynek révén keleti hatások is érvényesültek árpád-kori életünkben, s az ezzel szorosan kapcsolt művészeti tevékenységben.

Új műtörténeti feldolgozás céljára szánt előkészítés lévén a feladatunk, nagyjában csak az eddigi eredmények szelekciójával és szintézisével kellett megelégednünk, de ezzel éppen az a célunk, hogy új kutatásokra adjunk impulzust úgy a kultúra, mint a művészet történetének vizsgálata terén.

A Kárpátok völgyének történeti sorsát mindenkor Kelethez való viszonya határozta meg. Kelet kulturális és népmozgalmainak legnyugatibb területe volt minden időben. Földrajzi elhelyezkedéséből, hegy- és vízrajzi tagozódásából következik, hogy a keleti hatásokkal szemben egészen sajátos szerepet töltött be. A Kárpátok hegybástyája egy ideig feltartja a gyengébb keleti hullámokat, de ez csak azt eredményezi, hogy amikor felduzzadva áttörnek ezen a természetes akadályon, annál nagyobb legyen a nyugalom évei alatt kifejlődött ellentétek összeütközésének hevessége. A belső területrészek: Erdély, Dunántúl, Alföld és az északi hegyvidék persze a legkülönbözőbb módon reagált a keleti hatásokra részben ősi tradíciója, részben elhelyezkedése szerint.

A keleti befolyásoknak lökészerű érvényesülése a művészetben is megnyilvánul, de a lassú és állandó beszivárgás sem hagyható figyelmen kívül, valamint igen fontosak azok a tényezők is, amelyek a »talaj«-ból fakadnak. Ámbár földünk *sűrűn átjártsága* megnehezítette azt, hogy vidékenként bizonyos helyhez kötött sajátosságok fejlődjenek ki és maradjanak meg, mégis megállapíthatjuk, hogy a folytonos lakóváltozás, kultúrák hullámzása, és átvonulása ellenére itt-ott bizonyos állandó vonások rögződtek meg.

A talaj és művészet közötti összefüggéseket vizsgálva, legelőször is meg kell állapítanunk, hogy az ország szíve, ahol a honfoglaló nép megtelepedett, bőséges legelő-területeivel melegágyává lett annak a »nomád« kultúrának, amelynek igen magas fokú *sátor-művészetét* még Kelet steppéi termelték ki. Ennek a honfoglalás utáni századokba is belenyúló speciálisan magyar életnek fejlett művészetét, sőt továbbfejlődését bizonyítja a nagy III. Béla király díszes sátor-ajándéka a *Keresztes csá-*

EREDMÉNYEK

szárnak. Persze a mulandó anyag miatt ez a keleti sajátosságokkal és komoly művészi értékekkel telített kultúra ma már nehezen rekonstruálható, azonban ez nem azt jelenti, hogy a műtörténet egészéből kirekeszthető.

A magyar föld másik ősi állandósága a földművelésre alkalmas agyagos-humuszos területek és a *téglaépítkezés* kapcsolatai. Ez a kultúra visszanyúlik az őskorba. A tiszamenti fejlett kerámiának kontinuitását jelzi az alföldi téglalapítkezés az egész Árpád-koron át Szabolcstól a Szerémségig. A tiszamenti »vörös templomok« a bizonyítékai ennek a Balkánig lehúzódó téglapítkezésnek, amelyben keleti jellegzetességek mutatkoznak. Ennek a téglakultúrának rekonstruálása is lehetséges lesz, ha majd a kutatások ilyen irányban intenzívebben megindulnak.

Az erdős vidékeken ősi idők óta honos *faépítő kultúra* a Kárpátoktól keletre eső területekkel van szoros összefüggésben, s a faépítés keleti sajátosságait alkalmazza. A magyar föld fakultúrája, amely persze a mulandó anyag miatt ma csak néhány évszázadra nyomonozható vissza, keleti eredetű régi hagyományokon alapszik. A fafaragás és építés igen fejlett fokára csak szórványos adatok vannak, mint amilyen Attila palotájának homályos leírása, de ezek is elég bizonyítékot szolgáltatnak arra nézve, hogy ennek a technikának ősi gyökerei voltak ezen a földön, amelyek a vándorlások viharait is kiállták. A nyugat felől behozott keresztény fa-templalapítkezés itt már mély gyökerekre talált és ezért annál nagyobb virágzásba lendülhetett. A fakultúra árpádkori jelentősége igen nagy lehetett, tehát kellő értékelése és a köépítkezésre tett hatásának kimutatása igen kívánatos lenne.

A föld adottságaival kapcsolatos életmódnak megfelelő s a keleti szokások szerinti ruházatkodás-mód is egyik rugója a művészet különleges kialakulásának. A bőrruhák díszítése, a selyem és szövetanyagok kivarrása alkalmasul szolgáltak a *sík-díszítő és színző művészetek* megnyilatkozásainak, a térkitöltő és színnel harmonizáló képesség kifejlődésének; a különböző fémszerszámok, eszközök pedig az ötvösművészet fellendülésének. Az utóbbiakra nézve nem közömbös az árpádkori Magyarország fémekben, különösen ezüstben való gazdagsága. A szintén ősi időkre visszavezethető erdélyi aranykultúra időnkinti felvirágzásában fontos szerepe van a föld megáldottságának is.

Árpádkori művészetünk kialakulásában nem kevésbé fontos jelentősége van az anyagi adottságok mellett az embernek, a

EREDMÉNYEK

»vérnék« is. Az egyének és népcsoportok által felvett minden kultúrfelegyverzet mellett ugyanis mint állandó tényezővel kell számolnunk a lakosság keleti fajiságából táplálkozó rejtett erőkkal. A magyarságot alkotó és vele rokon népek vérében rejlő tulajdonságok, amelyek e népfajok szövevényes lelki életéből, gazdag invenciójából és intuitív képességeiből, mint jellemző sajátosságokból következnek, a formákhoz való kötöttség hiányát, a kompozíció szertelenségét jelentik. Ezért ezeknek a mongoloid ural-altáji népeknek művészeti érzése idegenkedik a racionális formai kötöttségtől, kifejezőképessége a monumentális elgondolásokra kevésbé alkalmas; alkotásai tehát inkább apró részletekben elveszök. E néptajték befolyását a művészetre ilyen szempontból kell megítélnünk. De figyelembe kell vennünk azt is, hogy Kelet közös szellemi adottságának megfelelően, a »turáni« szellem is konzervatív, ősi formákhoz ragaszkodó, »maradi«. Ez a szellem azonban nálunk inkább az aktivitástól való tartózkodásban, a passzív rezisztenciában nyilatkozik meg. A magyarság szellemiségében tehát még fokozottabban feltalálható a keleti szellemnek az az általános vonása, amely ugyanakkor, amikor a maga kultúrformáit megmerevíti, türelmességével lehetővé teszi más kultúra szabad kifejlődését, önálló kialakulását a magáé mellett, anélkül, hogy sajátos művelődését feladná, vagy másra erőltetné. A keresztény kultúra és művészet gyors meggyökereződését és emellett az ősi művelődés jegyeinek hosszú fennmaradását ez a lelki adottság magyarázza.

Fajiságuk szerint lenne elbírálandó a többi keleti eredetű néptörödé is. Műtörténeti szempontból fontos elemek, mint amilyenek a görögök, örmények, arabok exakt lelkisége, a keleti vonások tudatos átültetésében, az »izmaeliták« egy részének előzsiái vére propagandisztikus hajlamaiban jelentős, a csendes szláv—oláh pásztornépek szerepe pedig ősi kultúrájuk szívs megőrzésében figyelemreméltó.

Kétségtelen, hogy a *vezető osztályok*, különösen a hatalmas uralkodóház tagjainak keleti lelkisége is érvényesült a művészet keleti sajátosságainak fenntartása és kifejlesztése terén éppen hatalmi helyzeténél fogva. A honfoglaló magyarság összetartó erejének, az Árpádok öröklődő monarchiájának szerepét is ilyen szempontból kell elbírálni. A fejedelmi hatalom a folytonos helyhelyváltoztatásra alapított uralmi rendszer idején nem törekedett monumentális helyi alkotásokra. Az udvar hatalma és gazdagsága a mobil vagyonban, az ékszerek, iparművészeti tárgyak, fegyverek, szőnyegek, ruházat pompájában nyilatkozik meg. Ami-

EREDMÉNYEK

kor stabil viszonyok közé jutva, a földhöz kötött kultúrához lassan hozzáidomuló életformák már lehetővé tették, hogy a vezető társadalom előkelő műízlése időtálló művekben is érvényesüljön, akkor már belekapcsolódik az uralkodóház életébe az új eszméket hozó, a művészeti termelés számára új tárgykört nyitó, új tartalmat adó nyugati keresztény egyház. A szent jellegű pogány fejedelmi hatalom a keresztény királyság új eszményévé alakul, megtartva nemcsak szent jellegét, hanem régi életformáiból eredő kultúrhagyományaival együtt művészi eszményeit, ízlését, ambícióit. Királyaink pompás öltözködése, ékszereik sokasága és gazdagsága az ősi díszítőkedv és »nomád« művészeti véna késői virágzása. S amikor ennek a szépségideálnak monumentális kőépítkezésben kell megnyilvánulnia, akkor mintegy hídul szolgált a kereszténységnek az a művészeti formája, amellyel a magyar művészet még keleten közeli vérrokonságba jutott. Ősi művészetünk minden más nomád művészetnél szorosabban kapcsolódik Ázsia és Bizánc művészetéhez, tehát valóban hídul szolgálhatott a nyugati keresztény művészet felé, amelynek egyik komponense szintén Kelet, főként Bizánc volt. A keleti kereszténységgel szemben való türelmesség és eszméivel való megbarátkozás már messze keleten megkezdődött és a Meotisz-vidéki Gordasz-féle kísérleten keresztül Gyésza fejedelmig, a nyugati kereszténység befogadásáig szakadatlanul tartott. Ennek az önkéntes egybeolvadásnak ő a prototípusa, aki nem talált ellentétet a régi és az új vallás egyidejű magáévátételében. Ámbár az őt követő királyainkat már Nyugat tartotta hatókörében, a keleti kultúrához és művészetéhez való hajlásukat és ragaszkodásukat soha meg nem tagadták később sem. Ennek a közös lelkiségből eredő rokonérzésnek számtalan jelét látjuk a kultúra minden terén s így a művészetben is. Görög kőfaragóknak, örmény, arab, kazár ötvösöknek, mohamedán, izmaelita érmészeknek mindig szabad érvényesülésük volt nálunk. Nemesak a keleti kultúrkörhöz közelálló nagyjaink, mint az erdélyi Gyulák, hanem még nyugati műveltségű királyaink is keleti erőket juttatnak szóhoz. Kisművészeti emlékeink mellett építkezéseik is ezt hirdetik Veszprémtől Gyulafehérvárig.

A lelki közelállás Kelet szelleméhez magyarázza meg azt is, hogy miért juthatott olyan jelentős szerep magának a *keleti egyháznak* is az Árpád-korban a »hivatalos« nyugati keresztény egyház mellett. Ha a tényleges hatalmi terjeszkedés nyomait nem is érezzük tartósan, annál inkább tapasztalhatjuk kisugárzásait a szellemi kultúra területein. Művészeti szempontból csak

EREDMÉNYEK

a veszprémvölgyi hatásokra kell utalnunk, hogy ennek a szerepnek a jelentőségét kellően értékeljük. A magyar egyház gyakran volt kénytelen engedményeket tenni és kompromisszumra lépni a közeli keleti egyház hatására. Délen a keleti rítusu szerémi, majd a bosnyák és a belgrádi, északon a halicsi, keleten a milkói kún püspökség jelenti azt az utat, amelyen járni igyekezett, hogy Kelet határán Nyugat számára teret hódítson. Ez a törekvés persze szükségképpen azzal járt, hogy nemcsak egyházi, rituális és kulturális téren, hanem a művészet terén is felszívjon idegen elemeket.

De nemcsak az Egyház, az Udvar és vezető társadalmunk lelkisége rejtett olyan erőket, amelyek árpádkori kultúránkat Kelet felé vonzották, hanem a *széles néprétegek* lelke mélyén is ott szunnyadtak azok a kultúr-parazsak, amelyek itt-ott lángra lobbanva átütöttek a külső hatalmi nyomás hatása alatt elvált életforákon. Ezek a belső lelki erők kipusztíthatatlanok és évezredek át dacolnak az Egyház nevelő hatalmával. A magyarság árpádkori életében sem jelentette a kereszténység felvétele az ősi hiedelmek, »babonák« kipusztulását. Az Egyház nem tűzte célul a lelkekben mélységesen gyökerező hitek kiirtását, hanem ellenkezőleg, felhasználta őket az új eszmék, tanítások átvételének megkönnyítésére. A művészet szintén hasonló átértékelésen megy át. A keleties jelképi ábrázolás jelentésváltozások révén a kereszténységben új értelmet nyer. A Boldogasszony-tisztelet szimbolumai, mint pl. Szt. László egyház-megjelölő szarvasa, vagy a szobrászat griffjei, az oszlopfők rombuszai és viaskodó állatai, az ábrázolások mozdulatlansága és típusosságai mind a művészet keleti szellemének átütései; korunk népművészete pedig ennek a lappangó lelki kultúrának napjainkig átmentett kincsesháza. Ez a legnagyobb bizonyítéka annak, hogy a lelkekben gyökerező művészeti érzések tervszerű kipusztításáról nem beszélhetünk, legfeljebb az új civilizáció térfoglalása miatt a régi elemek háttérbe szorulását, elfeledését, átértékelődését konstatálhatjuk.

A bensőséges keleti lelkiség hagyományaihoz való szívós ragaszkodás nemcsak a magyarság sajátos tulajdonsága, hanem a többi keleti népelemké is. A székelyek, besenyők, kúnok, izmaeliták népi életének, a kereszténység alatt is fenntartott művelődésnek bizonyítékai a székely rovásírás, a nagyszentmiklósi lelet keresztény vonatkozású besenyő felíratái, a kúnok küzdelme az ősi viseletért a tétynyi gyűlésen, az izmaeliták ragaszkodása a zsinatok által tiltott rituális szokásokhoz, stb., stb.

EREDMÉNYEK

Az árpádkori művelődésünk területén tehát voltak olyan szigetek, amelyeken az uralkodó kereszténység nyugati szellemének lélekátformáló hatása ellenére is idegen, keleti jellegű társadalmi élet virágzott. Ezek között voltak olyan csoportok, amelyek még a honfoglalás előtti időkre vezethetők vissza, mások a honfoglalással gyökereződtek meg, de nagy jelentőségűek azok is, amelyek a keleti és déli határon túli részokről, vagy messzebbi vidékekről történt bevándorlások és az ország belsejében lezajló népmozgalmak kölcsönhatásaiból alakultak ki.

E hatások útjait a világkereskedelem nagy árpádkori útvonalai határozták meg. A nemzetközi Duna-út s az ehhez csatlakozó közlekedő út-crek, délről a Bizáncból és Thesszalonikéből felvezető fontos utak, továbbá a Vereckei szoros és a Kárpátokon átvezető más átkelőhelyek a külső kultúrterületek összekapcsolói a belső vidékekkel.

A földrajzi helyzet adottságai alapján történt a külső befolyások érvényesülése. Hordozói igen gyakran a vezető társadalom tagjai. Királyaink, főuraink sokszor jártak Keleten, az erdélyi pogány urak Bizáncban keresztelkedtek, királynéink nagyrészt keletről: Bizáncból, Oroszországból, a Balkánról, sőt távolabbi országokból származtak; az Árpád-ház tagjai és az előkelők is sűrűn kötöttek keleti házasságokat. Számosan — mint III. Béla — kint nevelkedtek, vagy hosszú időt töltöttek a császári, vagy más keleti udvar légkörében. Semmi sem természetesebb, mint az, hogy az ott szerzett benyomások révén, meg a gazdag keleti asszonyokkal értékes kincsek, kelengyék, ékszerek és más művészi munkák jöttek az országba, új szokások, ruházat vált általánossá, ennek nyomán az ízlés is kifinomult, s új művészi igények ébredtek.

Az egyházi élet terén is külső hatások érvényesülését látjuk. A keleti térítés nyomai messze kihatnak, s a keleti egyház közelsége révén új és új elemekkel gyarapodnak. A déli hódítások nyomán a nyugati egyház kebelébe vett néptömegek magukkal hozták és néha a belső országrészekbe is elterjesztették sajátos keleti vallási szokásaikat. Házasságkötés, papok nőülése, bőjtök és más rituális jelenségek jelzik a keleti egyház hatásának nyomait.

A kelet és dél felől beszüremlődő keleties kultúrának egyik legfontosabb hordozója a keleti-keresztény papság, főként a szerzetesség. A baziliták akkori erkölcsi állapota, társadalmi züllesztése, forradalmi szelleme a keresztény művelődés felszíne alatt lappangó, különleges kultúrát honosított meg ott, ahol megjelentek ezek a kőborló, titkos szektákat alkotó keleti barátok. A halvány nyomokban mutatkozó, általuk hozott művészet

EREDMÉNYEK

gyökerei visszanyúlnak azokra a területekre, ahová a manicheus világforradalom szálai elvezetnek.

Az előbbivel kapcsolatosan, ugyancsak vallási téren jelentkezik a »bogumil« hatás mellett az »izmaelitáké is«. A kettőnek szoros kapcsolatai kétségtelenek s a Szentföldre és a Balkánra helyezhetők. Terjesztői a zsoldos és hadifogoly katonacsapatok, amelyek Nyugatázsiából kerülnek el nyugat felé és hazánkba. De a vitézkedő nép mellett fel kell tételeznünk békés foglalkozásu izmaelita népelemet is, amelynek fiai az aleppói főiskola látogatása révén is szoros kapcsolatban voltak az eredeti kultúrával. Ebből a műveltség magas fokára kell következtetnünk és a kereskedők mellett iparosokat és műveseket kell keresnünk.

Iparos- és kereskedőtársadalmunk élete és az ezzel kapcsolatos városi élet néhány jellegzetessége arra enged következtetni, hogy az állandóan helyüket változtató és Kelettel szoros kapcsolatot fenntartó katonai, iparos és kereskedő osztályoknak igen jelentékeny szerepük volt művészetünk keleti vonásainak kialakításában. Görög építő- és festőművészet, örmény szobrászat és ötvösség, arab—perzsa, iszlám ornamentika érmészetünkben és téglalapépítésünkben, valamint számos keleti elem népművészetünkben, a helyhez kötött lakosság hatása mellett a Kelettel állandó kapcsolatot fenntartó népcsoportok jelentőségét emelik ki.

A kelettel való szoros kapcsolatoknak igen jelentős előmozdítói a háborúk, amelyek az ország belsejéből származó katonalegénység aránylag nagy csoportjait juttatja el külföldre, idegen országokba. A háborús idők nagy tévedés volna két kultúra elválasztóinak felfogni; nemcsak a harcolók jutnak ilyenkor szorosabb összeköttetésbe egymással, hanem a kereskedelem is jobban fellendül, mert hiszen a kockázatosság miatt erősen felemelkedett árak sokkal jövedelmezőbbé teszik a harcban álló országok közötti árucsere közvetítését.

Nem szabad tehát értéken alúl becsülnünk azokat a művészeti hatásokat, amelyek a különböző belső és külső mozgások következtében az árpádkori Magyarországot érték. Akár a szomszédságból, kereskedelmi összeköttetésekből, családi vagy diplomáciai kapcsolatokból, népmozgalmakból, zarándoklásokból, háborúkból, vagy békés szellemi mozgalmakból származzanak ezek a hatások, annál nagyobb jelentőséget kell nekik tulajdonítanunk, mert hiszen keleti összeköttetéseink az Árpádkorban legalább is olyan élénkek voltak, mint a nyugatiak.

Z Á R Ó S Z Ó

Nem szabad, hogy a magyarság elveszítse érdeklődését Kelettel szemben. Meg kell tenni mindent, hogy felhívjuk a közvélemény figyelmét és felkeltsük érdeklődését a keleti dolgok iránt és megértessük vele, hogy nemzetünk sorsa szorosan össze van kapcsolva a keleti szomszédos területek sorsával. Az ismeretlenség számunkra nagy veszedelmet rejt, a kelet felé való hivatásunk teljesítésének elhanyagolása nagy mulasztást jelent.

A figyelemkeltésnek legjobb módja a történelmi analógiák megelevenítése, általános, minden időkre érvényes törvényszerűségek kibontakoztatása.

Ugy hiszem szerény munkámmal talán sikerült általános vázlatos képet festenem a magyar multnak egy darabjáról és kirajzolni rajta kiváltképpen azokat a vonásokat, amelyek éppen a keleti kapcsolatokra jellemzők. Ha ez a kép nem egészen teljes, néhol nem is teljesen világos; ha vonalai néha nem elég határozottak, színei gyakran elmosódottak, szolgáljon mentségemre az, hogy végre talán sikerült »felraknom« azt az alapvázat, amelyen mindig lehetséges lesz a részletek kidolgozása, a helytelenségek kiigazítása, a hiányok pótlása. Így ennek a művelődéstörténeti előkészítésnek az alapján mégis csak elindulhat majd egy általános műtörténeti munka, amely a magyar művészet történetében Kelet hatását is méltó szerephez juttatja.

Szeged, 1935. Pünkösöd.

É L E T R A J J Z

Esztergomban születtem, 1900. évben. Középiskoláimat Pozsonyban végeztem, 1918-ban háborus és a forradalmak után a nemzeti hadseregben karhatalmi szolgálatot teljesítettem. A budapesti Műegyetemen építész képzést nyervén, a szegedi Tudományegyetemen végeztem történelmi tanulmányokat. Mint a Mérnöki Kamara tagja, építésmérnöki gyakorlatot folytatok és a szegedi m. kir. felsőipariskolának tanára vagyok.

IRODALOM

- Adám Iván*: A veszprémi székesegyház. Veszprém, 1912.
- Alföldi András*: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin, 1924—1926.
- Leleték a hún korszakból és ethnikai szétválasztások. Bpest, 1932.
- Arendt V.*: A magyarok Levediája. (Zakharov A. és Arendt V.: Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. Arch. Hung. Bpest, 1934.)
- Asbóth János*: A bosnyák bogumilek az Árpádok és az Anjouk korában. Bpesti Szemle, 1885. évf.
- Auner Mihály*: Latinus. Századok, 1916. évf.
- Balics Lajos*: A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. Bpest, 1901.
- A római katolikus egyház története Magyarországon. I—II. k. 3 részben. Bpest, 1885—1890.
- Az egyház története Magyarországon. I. Bpest, 1914.
- Balogh Albin*: A művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt. Bpest, 1925.
- Balogh József*: A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. Századok, 1932. évf.
- O. Beyer*: Romanik. Vom Sinn und Wesen früher Mittelalterlicher Kunst. Berlin, 1928.
- Békefi Remig*: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bpest, 1907.
- Árpádkori közoktatás ügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. Századok, 1896. évf.
- Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpád-házi királyok korában. Kath. Szemle, 1896. évf.
- Bollandistae*: Acta Sanctorum.
- Buday Árpád*: Az úgynevezett thrák lovasisten problémája. Dolgozatok. Szeged, 1925. évf.
- Erdély művészettörténeti jelentősége. Különlenyomat a »Nagyenyedi Album«-ból. Bpest, 1926.
- Magyar földadat. Különlenyomat a »Széphalom« Szeged, 1932. évf. 7—12. számából.
- Van-e alapja a dákok—román kontinuitás elméletének? Különlenyomat a Klebelsberg Kunó emlékkönyvből, 1925.

IRODALOM

- Czobor Béla*: Az esztergomi bazilika. (Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete. Bpest, 1909.)
- Egy árpádkori diptychon. Arch. Ért. 1890. évf.
- Csinos Albin*: Az izmaeliták Magyarországon. Esztergom, 1913.
- Darkó Jenő*: Az ősmagyar hadművészet fejlődése és hatása Nyugateurópára. Bpest—Pécs, 1934.
- Bizantinisch—ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts. Weimar, 1933.
- Deér József*: Heidnisches und christliches in der altungarischen Monarchie. Szeged, 1934.
- A magyar törzsszövetség és a patrimonialis királyság külpolitikája. Kaposvár, 1928.
- Ch. Diehl*: Manuel d'art Byzantin. Paris, 1910.
- Byzance. Paris, 1919.
- E. Diez*: Die Kunst der islamischen Völker. Berlin, 1915.
- Diószegi András*: A Magyarországon keresztülvezető kereskedelmi utak az Árpádházi királyok idejében. Kolozsvár, 1909.
- Divald Kornél*: Magyar művészettörténet. Bpest, 1927.
- Magyarország művészeti emlékei. Bpest, 1927.
- A magyar iparművészet története. Bpest, 1929.
- Domanovszky Sándor*: A kereskedelem általános története. Bpest, 1906.
- I. Döllinger*: Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters. München, 1890.
- G. Duthuit*: Byzance et l'art de XIIe siecle. Paris, 1926.
- Eckhart Ferenc*: Jog- és alkotmánytörténet. (Hóman Bálint: A magyar történetírás új útjai. Bpest, 1932.)
- Éber László*: Magyarország árpádkori művészete. A műbarát, 1922. évf.
- Erdélyi Gyula*: A magyarok hadművészete. Bpest, 1933.
- Erdélyi László*: Árpádkor. Bpest, 1922.
- Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történelmi Szemle, 1914—15. évf.
- Az ezeréves magyar alkotmány. Szeged, 1931.
- A magyar lovagkor társadalma és művelődése. 1205—1526.
- A pannonhalmi Szt. Benedek-rend története. Bpest, 1901.
- Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. Bpest, 1907.
- A tizenkét legkritikusabb kérdés. Kolozsvár, 1917.
- A székelyek eredete. Kolozsvár, 1918.
- Magyar művelődéstörténet. I—II. k. Kolozsvár, 1913—1918.
- Anonymus III. Béla jegyzője. Szeged, 1933.
- Igaz történetet tanítsunk. Szeged, 1932.
- Fehér Géza*: Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Bpest, 1921.
- A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok, 1927. évf.
- A bolgár—török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. Arch. Hung. Bpest, 1931.

IRODALOM

- Fejér György*: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Budae, 1829.
- Felvinczi Takács Zoltán*: Nagy-Ázsia művészete. (Magy. Szemle, Bpest, 1933.)
- Fettich Nándor*: Az avarkori műipar Magyarországon. Bpest, 1926.
- Népvándorláskori művészet Magyarországon. (Éber-féle Művészeti Lexikonban. Bpest, 1926.)
- A levediai magyarság a régészet megvilágításában. Századok, 1933. évf.
- Gerh. Ficker*: Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters. Leipzig, 1908.
- Br. Forster Gyula*: III. Béla magyar király emlékezete. Bpest, 1909.
- Magyarország műemlékei. I—IV. k. Bpest, 1905—1915.
- Füssy Tamás*: A Szent Egyedről nevezett somogyvári bencés apátság történetéhez. Kath. Szemle, 1902. évf.
- Gál László*: L'architecture religieuse en Hongrie de XIe au XIIIe siècle. Paris, 1929.
- Gáspár János*: Fajismeret. Bpest, 1931. II. kiad.
- Schädel aus der Landnahme Ungarns. Wien, 1928.
- Genthon István*: A régi magyar festőművészet története. Bpest, 1932.
- Gerevich Tibor*: A régi magyar művészet európai helyzete. Minerva, 1924. évf.
- A magyar művészet jelentősége. Magyar Szemle, 1927. évf.
- A. F. Gförer*: Byzantinische Geschichte. Graz, 1873.
- E. Gibbon*: Geschichte des Verfalles und Unterganges des römischen Weltreiches. Leipzig, 1843.
- Glaser Lajos*: A római utak nevei középkori okleveleinkben. Magy. Nyelv, 1931. évf.
- Goldziher Ignác*: Az iszlám. Tanulmányok a muhammedán vallás története korából. Bpest, 1881.
- Gombos Albin*: Középkori krónikások. XV—XVI. k. Freisingi Ottó: I. Frigyes császár tettei. Bpest, 1913.
- Gömöri Lajos*: A magyar ipar és kereskedelem korszakai. Bpest, 1901.
- Gyárfás István*: A jász-kúnok története. I—II. k. Kecskemét, 1873.
- Gyomlay Gyula*: Szent István veszprémvölgyi donációjának görög szövegéről. Bpest, 1901. (Ért. a nyelv és széptud. köréből XVII. k. 8. sz.)
- Haller—Karácsonyi*: Történelmi hazugságok. Bpest, 1890.
- Hampel József*: A régebbi középkor IV—X. századi emlékei Magyarhonban. Bpest, 1894—1897.
- Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bpest, 1907.
- Henszlmann Imre*: A csanádi baptisterium. Arch. Közl. 1871. évf.
- A csanádi keresztény sarkophag. Arch. Közl. 1871. évf.
- Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílus műemlékeinek rövid ismertetése. Bpest, 1876—1880.
- Hergenröther—Kirsch*: Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte. 5 Aufl. Freiburg, 1913.

IRODALOM

- G. F. Hertzberg:** Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches. Berlin, 1883.
- Hézszer Aurél:** A Balkánfélsziget közlekedő útjai. Bpest, 1916.
- J. Hodál':** Kostol kniežat'a Privinu v. Nitre. 1930.
- Hodinka Antal:** Egyházunk küzdelmei a boszniai bogomil eretnekekkel. (Munkálatok, kiadta a bpesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája. L. 2. 1887.)
- Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bpest, 1916.
- H. Holtzinger:** Geschichte der altchristlichen und byzantinischen Baukunst. (Handbuch der Architektur.) Darmstadt, 1898.
- Hóman Bálint:** A magyar történetírás új útjai. Bpest, 1932.
- A magyar pénzverés Szt. István korában. Századok, 1916. évf.
- Magyar pénztörténet 1000—1325. Bpest, 1916.
- A magyar városok az Árpádkorban. Bpest, 1909.
- Hóman—Szekfü:** Magyar történet. I—II.
- Hummer Nándor:** A szláv kereszténység nyomai hazánk mai területén a honfoglalás előtt. Kath. Szemle, 1895. évf.
- A kereszténység nyomai Magyarország mai területén a honfoglalás előtt. Kath. Szemle, 1894. évf.
- Hunfalvy Pál:** Az oláhok története. I—II. Bpest, 1894.
- Magyarország ethnographiája. Bpest, 1876.
- Huszka József:** A magyar turáni ornamentika története. Bpest, 1930.
- Ipolvi Arnold:** Magyarország középkori szobrászata emlékei. Bpest, 1873.
- Magyar mithologia I—II. k. Bpest, 1929. Második kiadás.
- K. Jakob:** Der Einfluss des Morgenlandes auf das Abendland vornämlich während des Mittelalters. Hannover, 1924.
- E. Jekelius:** Das Burzenland (Kronstadt III/1. Die Dörfer des Burzenlandes IV/1. Die Wirtschaftsgeschichte des Burzenlandes V/1.) Kronstadt, 1928—1929.
- C. Jirecek:** Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. (Hist. geogr. Studien.) Prag, 1879.
- Geschichte der Serben. Gotha, 1911.
- Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876.
- N. Jorga:** Geschichte des rumänischen Volkes. Gotha, 1905.
- Kandra Kabos:** A magyar ősvallás többisten-hívése. Kath. Szemle, 1894. évf.
- F. Kanitz:** Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig, 1875—79.
- Serbiens byzantinische Monumente. Wien.
- Karácsonyi János:** A mérges vipera és az antimoniális. Századok, 1910. évf.
- A görögkatholikus magyarok eredete. Bpest, 1924.
- Százezer baj, millió jaj egy tévedés miatt. Nagyvárad, 1911.
- Hogyan lett Szt. István koronája a magyar szt. korona felső részévé? Bpest, 1907.
- Orosz—szláv lakosok Erdélyben. Lugos.
- Szt. István király élete. Bpest, 1904.

IRODALOM

- A hamis, hibáskeletű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bpest, 1902.
- Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? (Ért. a tört. tud. köréből, XXIII. köt., 7. sz.) Bpest, 1913.
- Az erdélyi székelyek első hadjárata 1210-ben. Századok, 1912. évf.
- Katona István*: Historia critica regum Hungariae. Pestini, 1779—1817.
- E. v. Kählig*: Über die Bogumilengräber in Bosnien und Herzegowina. Graz, 1895.
- Kossányi Béla*: Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII. században. Századok, 1924. évf.
- Krajnyák Gábor*: Szt. István veszprémvölgyi donációjának görög egyházi vonatkozásai. Századok, 1925. évf.
- J. Krczmar*: Der Riss zwischen Orient und Okzident. (Kleine hist. Mon. 28.) Wien, 1931.
- K. Künstle*: Ikonographie der Heiligen. Freiburg in Br. 1926.
- Lányi Károly*: Magyar egyház történelme. Átdolgozta: Knauz Nándor, I—II. k. Esztergom, 1866—1869.
- Lederer Emma*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Századok, 1928. évf.
- Ligeti Lajos*: A magyarság keleti kapcsolatai. »Minerva«, 1932. évf.
- Málnási Ödön*: A kereszténység Magyarország területén a honfoglalásig. Kath. Szemle, 1928. évf.
- Mályusz Elemér*: A népiség története. (Hóman: A magyar történetírás új útjai. Bpest, 1932.)
- Márkus Dezső*: Corpus Juris Hungarici. Bpest, 1899.
- Melich János*: Szláv jövevényszavaink. Bpest, 1903—5.
- A magyar nyelv szláv jövényei. Magyar Nyelv, 1910. évf.
- Melles Emil*: Magyar liturgia. Kath. Szemle, 1902. évf.
- F. Miklošič*: Legenda bulgarica; Vita S. Clementis. Vindobonae, 1847.
- Miskolcay István*: A középkori kereskedelem története. Bpest, 1926.
- Moravcsik Gyula*: Török népvándorlás az orosz síkságon. Turán, 1926. évf.
- A magyar történet bizánci forrásai. Bpest, 1934.
- Nagy Géza*: Magyarország története a népvándorlás korában. (Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. I. k. Bpest, 1895.)
- Németh Gyula*: A régi magyar írás eredete. Nyelvtud. Közl. 1917. évf.
- Húnok, bolgárok, magyarok. Bpesti Szemle, 1924. évf.
- R. Netzhammer*: Die Verehrung des heiligen Menas bei den Rumänen. Bukarest, 1922.
- Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve. I—II. k. Bpest, 1892.
- Pasteiner Gyula*: Az osztrák—magyar monarchia írásban és képben. I. k. Bpest, 1888.

IRODALOM

- Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I—II. k. Bpest, 1893.
- Pauler Gyula és Szilágyi Sándor*: A magyar honfoglalás kútfői. Bpest, 1900.
- Paulinyi Oszkár*: A sóregale kialakulása Magyarországon. Századok, 1924. évf.
- Petró József*: A szentmise története. Bpest, 1931.
- Péter András*: A magyar művészet története. I—II. k. Bpest, 1930.
- Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934. évf.
- A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bpest, 1925.
- Posta Béla*: Régészeti tanulmány orosz földön. Bpest—Leipzig, 1905.
- Rajner Lajos*: A görög szertartású katolikus magyarok mozgalma a magyar liturgia ügyében. Kath. Szemle, 1902. évf.
- Rassovszky Kálmán*: Idegen legendák magyar vonatkozásai. Szt. Sabbas szerb érsek-püspök legendája. Debrecen, 1931.
- Ráth György*: Az esztergomi staurotheke. Arch. Ért. 1897. évf.
- G. Récy*: L'évolution ornementale depuis l'origine jusque au XIIe siècle. Paris, 1913.
- Réső Ensel Sándor*: Magyarországi népszokások. Bpest, 1867.
- K. Roth*: Sozial und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches. Berlin und Leipzig, 1919.
- G. Sakazov*: Bulgarische Wirtschafts-gesichte. Berlin u. Leipzig, 1929.
- C. Schmidt*: Hist. et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois, Paris, 1849.
- H. v. Schubert*: Die sogenannten Slavenapostel Constantin und Method, (Ein grundlegendes Kapitel aus den Beziehungen Deutschlands zum Südosten.) 1916.
- Sebestyén József*: A székesfehérvári prépostság és káptalan egyházi kiváltságai. Századok, 1925. évf.
- W. Slatarski*: Geschichte der Bulgaren. Leipzig, 1918.
- A. Springer*: Handbuch der Kunstgeschichte I—V. k. Leipzig, 1889.
- Stein Aurél*: Romvárosok Ázsia sivatagjaiban. Bpest, 1913.
- J. Strzygowski*: Asiens Bildende Kunst. Augsburg, 1930.
- Die altslavische Kunst. Augsburg, 1929.
- Supka Géza*: Motivumvándorlás a korábbi középkorban. Arch. Ért. 1914. évf.
- Lehel kürtje. Tanulmány. Bpest, 1910.
- Szabó Károly*: Marci Chronica. De gestis Hungarorum. Pest, 1867.
- Kún László 1272—1290. (Magy. tört. életrajzok, II. évf. 3. k.) Bpest, 1886.
- Magyarország történetének forrásai. Magyarország alapításától a XVI. sz-ig. Bpest, 1860.
- Szabó László*: Az árpádkori magyar építőművészet. Bpest, 1913.
- Szabolcsy Antal*: A közlekedés története. Bpest, 1910.
- Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten. 1054—1717. Bpest, 1891.
- Szentkláray Jenő*: A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon. (Ért. a tört. tud. köréből, XXII. köt. 1. sz.) Bpest, 1908.

IRODALOM

- Szentpétery Imre*: Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1001—1270-ig. Bpest, 1923.
- Iffj. Szinnyei József*: A magyarság eredete és honfoglaláskori műveltsége, 2. kiadás. Bpest, 1919.
- Sztripszky Hiádor*: Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól. Bpest, 1913.
- Thallóczy Lajos*: III. Béla és a magyar birodalom. (Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete.) Bpest, 1900.
- Theiner Aug.*: Vetera monumenta historica Hungaricam sacram illustrantia. Romae; Parisiis Vindobonae. (1859)—1869.
- Trócsányi Zoltán*: A finnugor népek őstörténete. Ethnographia, 1916. évf. (Setälä művének bő kivonata.)
- Varju Elemér*: A Szt. Korona. Arch. Ért. 1920—22. évf.
- Végh Ödön*: A nyugati és keleti érmészet befolyása Magyarország érmészetére a középkorban. Bpest, 1867.
- E. Viollet-Le-Duc*: Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle. Paris, 1875.
- Wenzel Gusztáv*: Árpádkori új okmánytár. Pest, 1860—74.
- Adalékok Száva-Szt. Demeter város történetéhez. Akad. Ért. Bpest, 1866.
- Magyarország bányászatának kritikai története. Bpest, 1880.
- Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892.
- R. West*: Frühkristliche Antike und Völkerwanderungskunst. München, 1921.
- O. Wulff*: Die altkristliche und byzantinische Kunst. (Handbuch d. Kunstwissenschaft) Wildpark-Potsdam.
- L. Zachar*: Der heilige Cyrill und Method in Devin. Bratislava, 1929.
- Závodszy Levente*: Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bpest, 1904.
- Gr. Zichy István*: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. k. 5. füz. Bpest, 1923.)
- Zsigovits Béla*: A papi nőtlenség története Magyarországon. Bpest, 1914.

TARTALOM

<i>Bevezetés</i>	3
<i>Előzmények</i>	13
<i>'Árpádkori keleti hatások</i>	23
I. A magyar földnek és népeinek Kelethez való viszonya	25
Jegyzet	30
II. Az Árpádház összeköttetései Kelettel	33
Jegyzet	40
III. Keleti vonatkozások az egyházi élet terén	43
Jegyzet	52
IV. Keleti hatások társadalmunk életében	55
Jegyzet	65
V. Keleti elemek a magyar alkotmányban és törvényhozásban	67
Jegyzet	71
VI. Kelet szerepe belső és külső politikánkban	74
Jegyzet	86
VII. Gazdasági életünk keleti kapcsolatai	87
Jegyzet	99
VIII. Keleti elemek szellemi kultúránkban	103
Jegyzet	116
IX. Keleti hatások művészetünkben	120
Jegyzet	130
X. Keleti nyomok művészeti emlékeinken	133
Jegyzet	141
<i>Eredmények</i>	143
<i>Zárszó</i>	151
<i>Irodalom</i>	153

